

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ



ВОЛЬТЕР

КАНДІД



ГОТТО

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ВОЛЬТЕР

КАНДІД

Філософські
повісті

Переклад з французької



НБ ПНУС



783248

VOLTAIRE

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2011



ББК 84(4ФРА)
В71

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Переклад з французької

Передмова та примітки
Я. І. Кравця

Редколегія серії:

Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Наливайко (голова),
Галина Сиваченко, Андрій Содомора, Віктор Шовкун

Художник-ілюстратор
Д. С. Ракова

Художник-оформлювач
Б. П. Бублик



ISBN 978-966-03-5103-5
(Б-ка світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-4961-2

- © Я. І. Кравець, передмова та примітки, 2009
- © Д. С. Ракова, ілюстрації, 2009
- © Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2009
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

ЗАГАДКОВИЙ ТА НЕЗБАГНЕНИЙ ВОЛЬТЕР

Повернення. До українського читача філософські повісті Вольтера повертаються у свій своєрідний літературний ювілей: понад вісімдесят років тому, 1927 року, у київському видавництві «Слово» з'явився перший переклад вольтерівського «Кандіда», здійснений Валеріаном Підмогильним. Перекладові передувала об'ємна стаття літературознавця С. Родзевича «Вольтер» із розділами «Доба», «Життя», «Філософські мотиви в творчості Вольтера».

Уже невдовзі, через п'ять років, у видавництві «Література і мистецтво» (Х.-К.) у перекладі Л. Івченкової друкуються «Вибрані твори» Вольтера, знову ж таки з великою передмовою С. Родзевича «Вольтер та його філософічно-сатиричні повісті». Видання 1932 року містило шість філософських повістей письменника («Задіг», «Простак», «Вавилонська царівна», «Білий бик», «Жанно й Колен», «Історія про доброго брагмана») і презентувало понад двадцятилітній творчий шлях письменника. Обидві передмови С. Родзевича і на нинішній день залишаються глибокими україномовними дослідженнями творчості великого французького просвітника.*

Останній названий твір уже з'являвся 1926 року на сторінках львівського журналу «Світ» (ч. 23—24) у перекладі Івана Ставничого і був першою українською інтерпретацією однієї з найкоротших вольтерівських повістей.

Наступне видання творів Вольтера датується 1955 роком, коли у київському видавництві друкувався переклад двох філософських повістей — «Кандід» (переклад Валеріана Підмогильного 1927 року за редакцією Миколи Терещенка) та «Ва-

* Родзевич С. Вольтер / Вольтер. Кандід, або Оптимізм (Пер. В. Підмогильний). — К.: Слово, 1927. — С. V—XXXV; Родзевич С. Вольтер та його філософічно-сатиричні повісті / Вольтер. Вибрані твори (Пер. Л. Івченкової). — Х.; К.: Література і мистецтво, 1932. — С. 3—32.

вилонська царівна». Це видання містило також післямову про Вольтера авторства Є. Кніпович та Б. Песіса.

Переклад «Орлеанської діви» М. Рильського, що з'явився 1956 року в Державному видавництві художньої літератури, був дещо виправленим і уточненим перекладом 1937 року, про що сам перекладач у нотатці «Від перекладача» писав: «Поема Вольтера дається в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року». Слід нагадати і той факт, що цей переклад згодом друкувався двічі — 1962 року як окремих, восьмий том видання творів М. Рильського у десяти томах, та у дев'ятому томі зібрання творів М. Рильського у двадцяти томах (К., 1985), що з'явилося у видавництві «Наукова думка».

Як зазначалося у Примітках до т. 9 видання, «нотатка “Від перекладача” переросла у вступну статтю, в якій подається описова характеристика життя і творчості Вольтера та його поеми “Орлеанська діва”». Крім того, перше українське видання поеми мало ще й передмову авторитетного літературознавця С. Мокульського «Вольтер і “Орлеанська діва”».

З пізніших публікацій окремих зразків авторства видатного французького просвітника згадаймо перший український переклад філософської повісті «Мікромегас», надрукований з нагоди 200-ї річниці з дня смерті письменника разом з його окремими епіграмами у № 1 «Всесвіту» за 1978 рік, та невелику енциклопедичну статтю літературознавців В. Матвіїшина й О. Міхільова, вміщену в т. 1 «Української літературної енциклопедії» (К., 1988, С. 353—354), в якій також згадувалися переклади окремих епіграм і віршів Вольтера, зроблені у свій час П. Грабовським та Христею Алчевською.

Відомий літературознавець Микола Стороженко у розділі про французьку літературу XVIII ст. свого «Нарису історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку» дав Вольтерові таку характеристику: «...проводир суспільної думки у Франції, чоловік універсального генія, наділений надзвичайною здібністю відкликатися на пекучі питання наукові, літературні і суспільні, надавати своїм ідеям усі можливі літературні форми»*.

Портрет. Французькі літературознавчі джерела донесли до нас один із портретів Вольтера, створений перед 1735 роком.

«Месьє де Вольтер ростом нижче середнього, худорлявий, характеру зухвалого, дратівливого, обличчя в нього виснажене,

* Стороженко М. Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку / Пер. з рос. С. Петлюра і Н. Романович. — Львів. 1905. — С. 275.

виглядає дотепним, їдким, має іскристі й хитруваті очі. Вогонь, який знаходимо у його творах, сповнює усі його вчинки. Він жвавий аж до шаленства; ця жвавість постійно присутня, вона іскриться і вас засліплює. Людина такої будови і такого характеру неодмінно хвороблива; це своєрідне лезо, яке поволі нищить піхви. Веселий завдяки своїй фізичній будові, з політичних міркувань серйозний, відкритий без певної відвертості, політик, позбавлений розуміння політичних тонкощів, товариський, але без приятелів, він знає світ і забуває цей світ. Вранці він Арістип; увечері — Діоген; він любить велич і водночас зневажає великих світу цього; він з ними ввічливий, з рівними собі поводить себе неприродно. Він розпочинає ввічливо, продовжує холоднувато, а закінчує із почуттям відризи. Королівський двір він любить — і там нудьгує. Він чутливий, однак ні до кого не прив'язується; він лобострашний, проте не знає пристрасного почуття, він не шукає якоїсь прив'язаності і до всього прив'язується своїм непостійним характером. Він може розмислювати над чимось, не висуваючи якихось принципів; його судження мають свої крайні вияви так само, як шаленство в інших людей. Він людина здорового глузду, упереджених почуттів, він над усім роздумує і з усього кепкує. Він холоднокровний вільнодумець, вміє владатися в моралізування, нехтуючи звичаями. Він надмірно гордий, досить-таки небезкорисливий, менше працює для слави, а більше для зиску — він голодний і спраглий грошей. І врешті, він поспішає працювати, поспішаючи жити. Він був створений для того, щоб насолоджуватися життям, і хоче усе зібрати. Ось така це людина».

Цей портрет Вольтера, який перед 1735 роком намалював маркіз Шаро, дістав підтвердження у своїй автентичності 1749 року з уст певного Рейналя; такої ж думки був і Фредерік II, обмежившись 1756 року лише тим, що підтвердив його достовірність, додавши, щоправда, декілька негативних рис. Деякі інші тогочасні свідчення підтверджують ті самі риси. Вольтерові дорікали в його «скупості», тобто в жадібності.

Певний Лоншам, який найнявся на службу до Вольтера в Сіреї, з подивом спостерігав, як той швидко переходив від крайнього роздратування до лагідності. Він був свідком його неймовірного болю, викликаного несподіваною кончиною пані дю Шатле: «Ночами він прокидався сповнений неймовірного хвилювання; через загострені почуття йому здавалося, що він бачить цю даму, він кликав її, важко пересувався з однієї спальні до другої так, ніби її шукав».

Англіїці, зокрема Поп, відмовляли йому в шанобливому ставленні через його легковажні розмови, негідні жарти сто-

совно єзуїтів, які він «виголошував у присутності слуг». А Пірон жартівливо описав, як Вольтер ходив підстрибцем по королівському двору в той час, коли був у ласці: розвеселівши од вина, був доброзичливий, жартував до нестями, ставив безліч запитань, відразу ж забуваючи свої запитання, від герцога підбігав до маркіза, смикаючи їх за рукави.

Імпульсивний, з постійно загостреними нервами, готовий до дії і до спротиву, швидкий на симпатію до когось або ж на почуття відрази, надто жвавий і надто розбірливий у своїх вчинках; кмітливий, яким треба бути тоді, коли не можеш не показати, яким ти хотів би бути, Вольтер не був ні господарем свого настрою, ні навіть господарем своєї думки, як це видавалося тим, хто його бачив. Оточуючі згодом дивувалися хвилинам його смутку.

Пізніше деякі критики взялися розрізняти у цій жвавій душі контрасти і суперечливості. Фаге називав його «хаосом ясних думок», додаючи, що це «міщанин у дворянстві». Та чи не краще було б шукати секрет цього хаосу і навіть одночасного схиляння перед великим і мізерним в амбіційних прагненнях та розчаруваннях його життя, його думок і його смаків? Можливо, у цьому якраз і маємо одне із можливих пояснень феномена Вольтера, того періоду його чуттєвого і морального, філософського і літературного життя, який завершується філософською повістю «Кандід, або Оптимізм».

І тут звернемось ще раз до праці Миколи Стороженка: «Щоб вірно оцінити характер і літературну діяльність Вольтера, треба міряти його не ідеальним, а історичним мірилом. Характер Вольтера — це скомплікований продукт його темпераменту, виховання і того суспільного осередку, де йому довелося жити і працювати. Що Вольтер був значною мірою славолюбний, що він любив підлещуватися сильним сього світу — усе це, на жаль, справедливе; але несправедливо було б твердити, що вся його діяльність походила лише з цих низьких мотивів. Поруч із такими непринадними прикметами у нього було гуманне і добре серце, великодушність, щедрість і т. п.»*

Життя Вольтера. Франсуа-Марі Аруе, знаний у світовій літературі як Вольтер, народився і помер у Парижі (21 листопада 1694 — 30 травня 1778), став свідком смерті Людовіка XIV (1715), відходу в небуття Великого століття. Його батько, нотаріус, був діловою людиною Рішельє та Сен-Сімона, знав Корнеля, бував у Буало та його брата — абата. Його

* *Стороженко М.* Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку / Пер. з рос. С. Петлюра і Н. Романович. — Львів, 1905. — С. 281—282.

знали в колах янсеністської, суворой французької буржуазії. Родичі та знайомі їхньої родини були також близькі й до вільнодумної буржуазії.

Навчався Вольтер у колежі Людовіка Великого, найкращому французькому єзуїтському навчальному закладі. Там одержав чудову літературну освіту, що ґрунтувалася на латині, і почав робити свої перші поетичні спроби. Вже згодом підтримуватиме зв'язки зі своїми давніми регентами — глибокоерудованими гуманістами отцями Поре і де Турнеміном. Саме завдяки підтримці отців-єзуїтів Вольтер надрукував перший літературний твір — «Оду святій Женев'єві», імітацію латинської оди свого професора риторики. Вже тоді його сповідник говорив, що той блискучий учень «аж горить бажанням зазнати слави». Закінчивши колеж, Вольтер відмовляється від майбутньої кар'єри юриста і вирішує посвятитися літературі. Відразу ж настає покарання — батько відправляє його у вигнання в Каен, де молодий чоловік, захопившись різними любовними історіями, через деякий час знову накликає на себе батьківський гнів — з великими труднощами уникає відправлення до Америки. На початку 1714 року певний час працює в адвокатурі. Далі зближується із королівським оточенням, відвідує різноманітні філософські товариства і невдовзі стає розважальником регента. Серед паризької спільноти ходять його гострі сатиричні вірші, написані у різних формах, різних розмірах, та салонні епіграми, які дуже часто не були його власним творінням. Та все ж таки вони забезпечили йому вигнання до його приятеля — герцога, а далі майже річне перебування у Бастилії (1717).

Врешті-решт молодий Вольтер повернувся до серйозніших проблем. 1718 року він ставить на паризькій сцені філософсько-сатиричну трагедію «Едіп», яка має неймовірний успіх. Використавши традиційний сюжет, автор трагедії впровадив у театр нову просвітницьку проблематику — насамперед засудження свавілля деспотичної влади і релігійного фанатизму. Вольтера (а саме тоді він прибрав цей псевдонім) вітають як наступника Корнеля та Расіна. Вольтер був захоплений театром до нестями: упродовж цілого свого життя він писатиме для театру; усюди, де лишень перебуватиме, організовує театр, в якому ставить свої п'єси, в них грає. Вольтер намагався зробити із трагедії виставу, вилучивши з неї психологічний момент Корнеля та Расіна. Він хоче вразити уяву декораціями, схвилювати глядача драматичними сценами, викликати його подив екзотичними сценами та романтичними ситуаціями. Вагоме місце він надавав і голосові акторів, який був носієм авторської думки, закликав до релігійних та

політичних почуттів. С. Артамонов, автор вступної статті до однотомника Вольтера у серії «БВЛ», зазначає, що «упродовж шістдесяти років Вольтер написав тринадцять трагедій, дванадцять комедій, велику кількість лібрето, дивертисментів, загалом — п'ятдесят чотири п'єси»*. У наступні роки розпочинаються його мандрівки «від замку до замку» — Сюллі, Ле Брюель, Юссе, Рішельє... Усе частіше його погляди спрямовані на Англію — його урочисто приймають в англійському посольстві, він відправляє свої вірші англійському королю. Можливо, має намір зробити дипломатичну кар'єру, та все ж таки продовжує шукати щастя у високій літературі. Хоче стати Гомером або Вергілієм, якого бракує Франції, написавши після невдалих спроб Ронсара і Шапелена свою «Генріаду» — полемічну епопею, спрямовану проти фанатизму католицької Ліги. Перше видання цього вмілого наслідування (1723), в якому Вольтер проголошував концепцію просвітницького абсолютизму та активного, діяльного монарха, який сприяє просвітництву, викликає справжній ентузіазм. Сюжетом для цієї національної епопеї Вольтер вибрав останні епізоди релігійних воєн, які привели Генріха IV на французький трон. Король Генріх IV видався йому досить значною особою, щоб стати героєм епопеї, а релігійні війни давали йому нагоду висловити слова похвали релігійній толерантності. Перше видання містило нападки проти церкви, релігії та політичних інституцій Франції. У виданні 1728 року деякі надто гострі пасажі були пом'якшені. У «Генріаді», що складається з шести пісень, змальовувані події є або історичними (облога Парижа, убивство Генріха III, захист Ліги), другі — неймовірними (поява св. Людовіка, мандрівки Генріха IV на небо і в пекло), треті — алегоричними (інтриги Політики, Фанатизму і Любові). Завдяки своїм літературним успіхам він наближається до королівського двору. На весіллі Людовіка XV ставлять три його п'єси. Молода королева називає його «мій бідний Вольтер». Він майже стає шанованим поетом нового королівського двору. Але Вольтер також є і войовничим філософом. Дозволяє собі кепкування з Біблії, апостолів, отців Церкви, проголошує агресивний деїзм. 1722 року у Брюсселі Вольтер читає Ж. Ж. Руссо свій антихристиянський «Лист до Уранії», у якому вперше доволі чітко формулює основні засади свого деїзму. Філософські погляди письменника, позначені раціоналістичними і сенсуалістськими тенденціями, виявилися в його невеликих поемах «Роздуми у віршах про людину»

* Артамонов С. Вольтер / Вольтер. Орлеанская девственница. Магомет. Философские повести. — М., 1971. — С. 15.

(1734), «Світська людина» (1736), «Поема про природний закон» (1752) тощо.* За порадою англійця Болінброкка він береться за читання Локка. Еволюцію Вольтера-просвітника пришвидшив один несподіваний випадок: якось у театрі він посварився з шевальє де Роганом, невдахою, вихідцем із знатної сім'ї; шляхтич побив поета при вході в готель де Сюллі. Куртизани, знатні шляхтичі, сприйняли цю сцену як доволі привабливу і кумедну. Розлючений Вольтер, переконавшись у тому, що син нотаріуса Аруе не рівня герцогам, має намір викликати кривдника на дуель. З обережності кардинал де Роган зачинає його в Бастилії. Пробувши там декілька днів, Вольтер дістає волю за умови, що вирушить до Англії. Це означало для нього повний крах. Покінчено з кар'єрою придворного поета, усе немовби повернулося проти нього. Обидва лондонські банкіри, в яких він тримав свої гроші, збанкрутіли. Він дізнається про смерть своєї старшої сестри, яка виховувала його, про зраду свого «брата-янсеніста», який скористався з Вольтерових негараздів, щоб позбавити його належної частини спадку. Залишившись самотнім на чужині, захворівши, він перефразовує в одному з листів до Тірію монолог Гамлета «То be or not to be»; цю виставу шойно бачив у лондонському театрі.

Вольтер, який прямує до Англії, має тридцять два роки і є вже майже сформованою людиною; його літературні смаки спрямовані на класичне мистецтво, оновлене розумом; має усталені суспільні погляди — він аристократ. Щодо філософських та релігійних поглядів — то він відчуває повну недовіру до всіх учень. Англія не сформувала його, вона лише просвітила його і надала йому відваги. Дуже добре характеризує Вольтера тих часів його портрет, намальований Ларгільєром. Перед нами чоловік аристократичної постави. Його поза, стулені вуста, прямий погляд свідчать про рішучість людини, упевненої в своїй інтелектуальній силі. В самому його погляді відчувається щось водночас спокусливе і неспокійне.

Уже в кінці 1726 року Вольтер долає кризу. Досконало опановує англійську мову, береться за вивчення людей, звичаїв та інституцій. У січні наступного року його представляють королю Георгу I; він готує остаточний текст «Генріади», яку видрукують у Лондоні як передплатне видання — її він присвятить англійській королеві. Два роки англійського вигнання не дуже відомі. Здається, Вольтер посварився зі своїм першим благодійником Болінброкком. Він знайомиться з По-

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 107.

пом, Свіфтом, Самюелем Кларком. Його особливо вражає жвавність та активність англійської нації, він прилучається до філософії Локка, вчення Ньютона, драматичного мистецтва Шекспіра. Перебуваючи в Англії на запрошення торговця Фолкенера, він розуміє, що ця країна завдячує своєю могутністю торгівлі. Інтелектуальна перевага традиційних супротивників французів є наслідком релігійної толерантності і практичного раціоналізму англійських філософів. Натомість королівство Людовіка XV йому видається країною відсталою, неспроможною на прогрес, переповненою забобонами, охопленою даремними теологічними суперечками. Вольтер задумує написати своєрідний репортаж про цей «острів розуму», щоб присоромити своїх співвітчизників: це будуть «Філософські листи» (1734), в яких «автор підводив читача до порівняння англійських порядків із французькими і таким чином оголошував останнім гнівне обвинувачення»*. Листи викликали справжній переполох: розповідаючи про Англію, Вольтер висміював у них французький клір та інституції французької монархії. Особливу реакцію викликає додаток про «Думки» Паскаля, в якому він займав чітко антирелігійну позицію. Це була «перша бомба» проти старого режиму. У перших семи листах Вольтер розглядає поширені в Англії релігії та секти. Далі (листи 8—10) автор аналізує державний устрій країни, який забезпечує особисту свободу її громадян. У наступних листах (12—17) письменник викладає основні засади філософії Бекона, Локка і Ньютона, оголошуючи себе прихильником їхнього матеріалізму та детермінізму. У листах 18—24 Вольтер прискіпливо розглядає англійську літературу. Вважаючи англійську драматургію надто грубою, позбавленою смаку, він зазначає, що літератори й актори в Англії користуються свободою та пошаною, спричиненими існуючими у країні свободою совісті і свободою слова взагалі. Повернувшись до Франції (у кінці 1728 — на початку 1729), він використовує свої знання англійської мови. Намагається вкласти у свої трагедії шось із шекспірівської енергії, опрацьовуючи тему тиранської влади: «Брут» (1730), «Заїра» (1732), яка стане триумфом автора і в якій автор намагався адаптувати «Отелло» до французької сцени (у цьому творі Вольтер пов'язав проблему влади з проблемою толерантності і засудженням релігійного фанатизму); «Аделаїда з Гюескліна» (1734) з використанням історії середньовічної Франції; «Смерть Цезаря» (1735); «Алзіра чи американці» (1736) — запозичення з історії Америки.

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 108.

Особливо цікавим є те, що саме у той час він дебютує як прозаїк: дотепер він не був прозаїком, він хотів бути лише поетом. Вольтер публікує «Історію Карла XII» (1731), драматичну, але також і філософську історію, роботу над якою продовжував в Англії. В ній автор протиставляє войовничому героєві «справжнього видатного діяча» (Петра Першого). Працюючи над втіленням своєї думки про те, що історія робиться самими людьми, письменник ретельно вивчив об'ємну наукову і мемуарну літературу. Вольтер розподіляє свій час між Парижем і Римом, де зустрічається з пані де Верньєр, привітним Сідевілем та філософом Формонтом. А у червні 1733 року він зустрічає пані дю Шатле і починає з нею співпрацю, яка обірветься смертю «божественної Емілі».

Криза, викликана «Філософськими листами», остаточно поставила Вольтера у ряд підозрілих письменників. Книговидавець Жор випускає у світ книгу, яка вже була надрукована кілька місяців тому (квітень 1734 р.). Спалахує величезний скандал. 19 червня 1734 року за вироком суду кат спалює «Англійські листи», вироблений ордер на арешт автора книги. Вольтер вирішує покинути Париж. Він переходується у замку Сірей, який належить сім'ї дю Шатле, у провінції Шампань. Коли небезпека минула, Вольтер міг би повернутися до Парижа, однак не вважає більше столицю надійним для себе місцем. Навіть у Сіреї кардинал де Флері не перестає стежити за ним. Вольтер вживає особливих заходів перестороги після появи невеличкої поеми відверто епікурейського настрою, яка у листопаді 1736 року розійшлася в рукописному вигляді. Перебувши декілька тижнів у Голландії, письменник повертається у Сірей, де життя спокійне, відвідувачів небагато, а головне — є всі сприятливі умови для праці. Натхнений панею дю Шатле, Вольтер береться за наукову роботу. Тут він пише «Трактат про метафізику», «Про елементи філософії Ньютона для загального користування». Там же розпочинає працю над першою частиною «Століття Людовіка XIV» (робота займе майже тридцять років) та універсальною історією, відомою під назвою «Есей про звичаї та дух нації», остаточний текст якої видруковує 1769 року. Пані дю Шатле займається численними фізичними дослідженнями, перекладає і коментує «Байку про бджіл», складає дуже критичне коментування Біблії, рукопис якого дійшов до наших часів. У Сіреї, зокрема завдяки своїй подрузі, Вольтер досягає тієї енциклопедичної культури, яку невдовзі використає для своєї активної діяльності. А ще для розваги пише «Орлеанську діву» і робить начерки декількох трагедій.

Вплив пані дю Шатле на Вольтера був дуже великий. То була справжня жінка-науковець, наполеглива, енергійна і розсудлива. Вона зуміла відвернути Вольтера від легковажної поезії і спрямувати його до серйозної роботи. Ця жінка також стримувала його від друкування небезпечних творів. А він був невгамовний у своїй сатири — майже всі його твори, навіть його трагедії, містять гострі шпильки, спрямовані проти його ворогів. Якщо, скажімо, Буало нападав на літературні твори або на якісь вади взагалі, то Вольтер дуже швидко переходив від загальних ідей на особисті і його сатира ставала *особистою полемікою*.

До того ж часу належить його поема «Промови про Людину» (1734—1738), яка разом з іншими філософськими поемами пізніших років («Поема про лихо в Лісабоні», «Поема про природний закон» та ін.) мала задовольнити великі амбіції Вольтера стати поетом-філософом, таким собі сучасним Лукрецієм. У семи промовах про людину Вольтер обґрунтовував рівність становища, свободу людини, а отже, право людини будувати своє щастя, а також висловлював деякі моральні засади — про заздрість як найбільшу перепону для щастя і поміркованість у всьому як запоруку для щастя. Цікаво звучали й інші сентенції письменника-філософа, приміром такі: «задоволення — це промисел Божий; **досконале щастя** не може бути долею людини у цьому світі; **благочинність** полягає в тому, що ти робиш добро собі подібним».

Своєрідне затворницьке життя закінчується 8 травня 1739 року: Вольтер із панею дю Шатле вирушає до Брюсселя. Наступні десять років минають у постійних мандрівках між Бельгією, Парижем та Сіреєм. Вольтер надалі залишається під підозрою; однак час від часу відвідує Париж і в 1746 році навіть стає членом Французької академії. Арештоване видання перших розділів «Століття Людовіка XIV» (1739), в яких автор розповідає про політичну та воєнну історію Франції з 1643-го до 1715 року; трагедія «Магомет» («Фанатизм, або Пророк Магомет»), вершина вольтерівського просвітницького класицизму, заборонена після третьої вистави (1742); у цій трагедії «Вольтер засуджував не філософські чи моральні засади мусульманства, не будь-яку релігію, а сліпе виконання її засад з користолобною особистою метою»*. Завдяки своїм історичним дослідженням Вольтер став одним з перших, хто

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 112.

зрозумів і трактував історію водночас як твір науковий і твір мистецький. Прагнув творити історію точну, цікаву і філософську. У Версалі його становище поліпшується; з 1736 року Вольтер листується з кронпринцом Пруссії майбутнім Фрідріхом II, великим поціновувачем французької культури. Вольтер має цінний козир у руках: під час війни за австрійську спадщину французьке міністерство доручило йому офіційні місії при дворі Фредеріка II; прусський король робить його своїм особистим секретарем. А коли членом міністерства став один з його колишніх товаришів з колежу, Вольтер, підтримуваний пані де Помпадур, здобуває велику славу. Він ставить «Принцесу Наваррську» на весіллі дофіна; олександрійськими віршами прославляє битву під Фонтенуа; присвячує свого «Магомета» Папі Римському, який присилає йому медаль; 1746 року входить у Французьку академію. Якраз завдяки заступництву Папи Венедикта XIV вдалося здійснити постановку цієї трагедії.* Настав час Вольтера. Різноманітними комбінаціями з харчами він, звичайно, збільшив свої статки, зібрані після повернення з Англії. У Версалі його призначають історіографом і звичайним шляхтичем королівської палати. Бурхливе життя — політичне й особисте — підриває його здоров'я; у вересні 1748 року він ледь не помирає від виснаження. Погіршилися його стосунки з пані дю Шатле. Вольтер звертається до філософії, перестаючи вірити у «вільного арбітра». Він пише свої перші повісті — «Видіння Бабука», «Задіг», присвячені темі песимізму. Цей період закінчується кризою, в якій трагічне переплітається з комічним: 4 вересня 1749 року пані дю Шатле народжує дитину, офіційне батьківство якої приписується панові дю Шатле. Вольтер сповіщає цю новину з певним кепкуванням. Але вже 10 вересня пані дю Шатле помирає. Дізнавшись про цю страшну новину, Вольтер під її дверима втрачає свідомість. Він переживає нервові потрясіння; у жовтні в Парижі, у тому будинку, де колись проживав із своєю приятельською, вночі прокидається, вголос кличе свою Емілі. До того ж глядач усе більш прискіпливіше ставиться до його п'єс, навіть освистуючи п'єси «Орестея», «Нанін, або Подоланий передсуд». Впавши

* Папа Венедикт XIV (1740—1758) був найосвіченішим Папою XVIII ст., здібним дипломатом і прекрасним посередником у конфліктних ситуаціях. Його поважали у всіх суспільних колах. Рішуче протистояв антихристиянським філософським течіям — ілюмінізму та абсолютизму, які перешкоджали поширенню святої віри. Дуже любив мистецтво.

у відчай, Вольтер приймає пропозицію, яку вже довгий час робив йому Фрідріх II, — приїхати до Берліна. Вольтер покидає Париж 28 червня 1750-го і повернеться туди лише 1778 року.

У Франції з'являється нове покоління письменників та філософів — Дідро, Гольбах, д'Аламбер, Руссо — покоління енциклопедистів та передромантиків — відважніше, вільніше від тяжіння класичної традиції. Це покоління любить Річардсона, італійську музику, буржуазну драму. «Порівняно з їхніми радикальними поглядами ідейні позиції Вольтера виявилися поміркованішими (...). І хоча він не поділяв деяких поглядів Дідро, сперечався з поглядами Руссо, та все ж брав участь в основних починаннях «філософів» — писав для «Енциклопедії» і для «Енциклопедичного журналу»*. В останні тридцять років Вольтер переглянув деякі свої погляди, звільнився від колишніх ілюзій, почав тверезіше, з більшим скептицизмом ставитися до певних історичних явищ. Якщо його попередні історичні дослідження все-таки були тісно пов'язані з біографічним методом, то у своїй монументальній праці «Досвід про звичаї і дух народів» (1756—1769) Вольтер виступає проти історичних концепцій минулого, насамперед проти поглядів Босюе, який розглядав світову історію через призму християнства. «Оцінюючи попередні епохи, Вольтер доволі песимістичний, постійно знаходить вияви гострого релігійного фанатизму, деспотизм правителів, зло і несправедливість (...), хоча і намагається підкреслити в історії якісь окремі “щасливі” періоди»**. З точки зору мистецтва Вольтер ще тримається на рівні: він створює велику кількість творів найрізноманітніших жанрів. Поряд з великими книгами він пише короткі філософські діалоги, памфлети, «роздуми з питань історії», політики, філософії. Як теоретик театру, відстоюючи переваги національної драматичної системи, пише цілу низку театрознавчих праць, з-посеред яких «Роздуми про давню і нову трагедії» (1748), «Коментування до Корнеля» (1764); як практик, творить нову серію драматичних творів. Однією з провідних тем його драматургії залишається осуд релігійного фанатизму; з цією темою перегукується і друга тема — боротьба з абсолютизмом і взагалі з деспотичним правлінням. Дає «Сироту з Китаю» (1755), драматичну комедію «Шотландка», середньовічну трагедію «Танкред», дійство якої відбувається на Сицилії і яку з великим розмахом поставила Ко-

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 120.

** Там само.

меді Франсез. Однак, віддалений від Парижа, Вольтер втрапив контакт з глядачем. Його останні п'єси не мають успіху. В його сатирах, листах, віршованих промовах — «Природному закону» (1756), «Листі до Горация» (1772), написаних у класицистичному настрої, не відчувається більше жодного нового віяння. «Лист до Горация» був останнім із низки листів, які Вольтер писав упродовж певного часу, пробуючи свої сили у великих віршованих посланнях, складених олександрійським віршем. У посланнях — «Лист до Буало» (1769), що був сатирою на XVII ст., «Лист до китайського короля» (1771), що став гнівним словом Вольтера проти письменників-недругів, «Лист до данського короля» (1771), про свободу преси, — змішалися і сила, і розум, і доброзичливість, які не раз поступалися злості автора. Останній з них — «Лист до Горация» (1772) — став своєрідним кредо письменника, в якому він особливо критично висловлювався про релігію. І навпаки, у сфері філософської думки Вольтер веде перед. Примітними щодо цього стають філософські повісті «Простак» та «Мікромегас». У Потсдамі він має надію, що його друг прусський король владно підтримає філософську кампанію. Вольтер править вірші короля, обідає разом з ним, розповідає йому цікаві історії. Не вагаючись підписує контракт з Фрідріхом II, за яким стає його дворешьким. Перед 1753 роком він складає «Клятву п'ятдесяти», найрізкіший антихристиянський памфлет, який коли-небудь виходив з-під пера великого письменника. Довкола Фрідріха II збирається гурток письменників-авантюристів, який одного разу за вечерею у короля складає план створення «Філософського словника». Однак цей задум не знаходить свого втілення. Дуже скоро становище Вольтера змінюється, він переконується, що є радше розважальником короля, а не радником Його Величності. Якось йому передали слова правителя: «Помаранчу витискають, а шкірку викидають». Відносини погіршилися в кінці 1752 року, коли в одній сварці він зчепився з директором Берлінської академії Мопертуїсом. Розлючений король розпорядився спалити «Діатрібу доктора Акакія», в якій Вольтер висміяв свого супротивника, високого чиновника пруської держави. Довелося рятувати «шкірку»; з великими труднощами 27 березня 1753 року Вольтерові вдалося покинути Берлін. Але Фрідріх вирішив помститися: в імператорському місті Франкфурті Вольтера ув'язнюють за рішенням пруського резидента; арештовують також і пані Деніс, яка приїхала зустріти його. Вольтер зазнає грубого поводження із собою і приниження: можливо, рези-

дент переборщив у виконанні розпорядження, але Фрідріх II не втручається у цю справу.*

Перебування в Берліні відіграло в житті Вольтера велику роль. Насамперед він явив себе цілій Європі, розгорнув ідеї та почуття француза: виплекав у собі душу космополіта. Він зрозумів, що може зробити в релігії та філософії, взявши за приклад свого маєстатного покровителя. Він приймає рішення (можливо, не без погодження із Фрідріхом II) щодо суті своєї боротьби філософа і «війни проти негідниці».

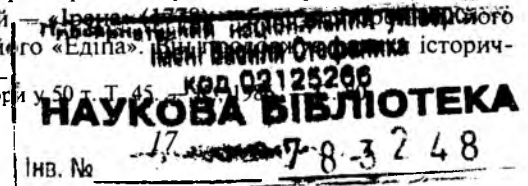
Вольтер переживає найскладнішу кризу у своїй кар'єрі: Париж йому заборонений, повернення до Німеччини виглядає небезпечним. Імператорка Марія-Тереза, англійський король відмовляються од честі прийняти його у себе. Вичекавши цілий рік у Кольмарі, він нарешті відкриває для себе рятівний вихід: винаймає будинок у Лозанні, купує власність в околицях Женеви. І тут, на тих околицях, які видаються йому певнішими, він знову розпочинає свою філософську діяльність, стає справжнім громадянином світу. Тепер Вольтер співпрацює в Енциклопедії, успішно ангажує до цієї справи своїх друзів — ліберальних кальвіністів. Але знову ж так само, як і в Потсдамі, він мусить відступити. Консисторія забороняє ставити вдома театральні п'єси. Викликає обурення те, що він наважився у справі Сервета назвати душу Кальвіна «страхітливою». Справжню бурю викликає енциклопедична стаття «Женева», написана разом з д'Аламбером; Вольтер пересварюється зі своїми колегами. За той час доходить вістка з Парижа про заборону Енциклопедії; Руссо пориває свої стосунки з Дідро, виходить з редакторської та авторської групи д'Аламбер. Припиняє свою співпрацю в Енциклопедії і Вольтер і виїздить у грудні 1760 року в Ферней, у французький кантон Жекс.

Саме в той час, коли спалахнула Семилітня війна, Вольтер «обробляє свій сад»: він пише «Кандід, або Оптимізм», який виходить друком у січні 1759 року. І все ж таки Вольтер залишається Вольтером: встриває в політику, веде секретну дипломатію, потайки бере на себе функції посередника між Фрідріхом II, з яким поновив листування, і французьким міністром, вигадуючи хитрі інтриги. Він розважливо вважає, що інтереси Франції вимагають швидкого поновлення миру. Від-

* С. Артамонов пише, що в усій цій історії Вольтер лукавив. Він хотів перевезти томик віршів Фрідріха II, в яких містились неприємні відгуки про європейських коронованих осіб. Фрідріх настрахався скандалу.

тепер його життя набуває чіткого спрямування. Як сільський поміщик, він будує, обробляє землю, садить дерева, сприяє нововведенням у місцеву промисловість, розміщує емігрантів-годинників із Женеви. У своєму замку він веде активне життя: з усіх сторін Європи до нього прибувають відвідувачі. Він постійно у суперечках зі своїми священиками, своїм єпископом, пасторами Женеви, з Руссо та іншими. Про одну таку суперечку згадав Іван Франко у своїй статті «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881): «...ще в половині минулого віку насмішник Вольтер, читаючи "Congrat social" Жана Жака Руссо, говорив, що, читаючи ті предковічні ідилії, йому й самому забагається скинути з себе одягу і лазити рачки»*. Він очолює філософську кампанію за реформу правосуддя і держави, за свободу, а особливо за толерантність; пропонує звести християнську релігію до деїзму, чітко підпорядкованого політичній владі. У своєму змаганні із кліром Вольтер шукає спілки з королями та правителями, магістрами. Встриває у всі справи, які намагається використати у своїй боротьбі проти релігії. Цей його наступ стає сильнішим починаючи з 1762 року: у той час як парламенти розпочинають процес проти єзуїтів, Вольтер береться за реабілітацію Каласа, тулузького протестанта, якого безпідставно звинуватили у вбивстві сина з релігійних мотивів і присудили до страти через колесування. Справа Каласа, за якою настала досить подібна справа протестанта Сірвена, остаточно привернула увагу громадськості до принципу релігійної толерантності. Вольтер, цей «Дон Кіхот нещасних», користується величезною популярністю. Він має численних кореспондентів, прихильників в усіх середовищах і в усіх країнах. Він хоче врешті використати свій успіх, щоб довести до кінця свій найбільший задум — «розчавити негідницю». Між 1764—1770 роками португальські та польські події, конфлікти Бурбонів і віденського двору з папством вселяють йому надію на миминучий розкол католицької церкви. Намагаючись пришвидшити події, Вольтер інтенсивніше займається виданням своїх літературних творів. Не покидає театру, який залишається для нього великою пристрастю. Захопившись філософською боротьбою, Вольтер перетворює театр на трибуну: він говорить про толерантність у «Гебри, або Терпимість» (1769), про королівство у «Законах Міноса» (1772), про парламент у «Дон Педро» (1774). Остання з його трагедій, — *Іронея* (1778) — була останнім його перших спроб і його «Едіпа».

* Франко І. Твори у 50 т. Т. 45.



ні праці, романи, листується з усією Європою. Із Фернея прямує справжній невинний потік літературних і наукових творів: фаетії, повісті, трагедії, історичні праці, словники. Він публікує «Філософський словник», невеликі анонімні памфлети, вміло організувавши їх збут по всій Європі. Однак, незважаючи на такі шалені удари, «негідниця» лишень слабо заторкнена. Сили втратив Вольтер. Починаючи з 1770 року, постарілий, засмучений славою Руссо та Шекспіра, стривожений атеїстичною пропагандою барона Гольбаха, Вольтер пише усе менше і менше. Тепер він зосереджується на місцевій політиці, досягає ліквідації митного кордону, який відділяв край Жекс од Женеви, його природного джерела. Марно намагається добитися звільнення кріпаків Юра. Здавалося, що при такій активності у своєму гірському кантоні Вольтер поволі згасатиме. Однак треба було, щоб він закінчив так, як прожив. На початку 1778 року його охоплює бажання знову побачити Париж, який він покинув трохи більше як чверть століття тому. Вольтер переживає справжній апофеоз, пов'язаний з виставою «Ірени». На сцені помістили його увінчаний бюст, а сам Вольтер поважно благословив онука Франкліна, який став перед ним навколішки. Цей жест означав завершення Вольтерових діянь — Вольтер помирає знеможений тріумфом. 30 травня 1778 року останньою його пригодою була справа з його похованням. Небіж Вольтера, абат-Міньо, обдуривши кюре церкви Сен-Сюльпіс, паризького архієпископа, поліцейного урядника та королівського міністра-розпорядника, дивним чином забезпечив йому християнське поховання в каплиці Сельєр. Але Вольтер, який любив у житті суперечливості, вдруге був похований в Пантеоні 11 липня 1791 року за декретом революційного уряду.

Як своїм мистецтвом, так і своєю думкою Вольтер пов'язаний з минулим і водночас провіщає майбутнє. Людина, істо- та водночас нікчемна і шляхетна, ладна здійснювати і найгірші і найкращі вчинки, він був і одним і другим упродовж свого надзвичайно повного життя. Величезна спадщина, яку він залишив, поволі втратила свою актуальність упродовж ХІХ століття. Незважаючи на свою нерівність, вона залишається, тим не менше, свідченням невтомно працюючого розуму. В його стилі, сповненому життєдайності, постійно відкриваєш для себе присутність світлого й ерудованого розуму. Людству, яке абсолютно відрізняється од того людства, для якого він писав, Вольтер безперестанно продовжує нагадувати, що не треба помилятися, не слід брати за беззаперечні істини те, що є обманом, ~~навіязаною думкою~~, ілюзією почуттів або рутинною думки.

Найзнаменнішим явищем в останнє тридцятиліття творчості Вольтера були його повісті, оповідання, казки-притчі. «Художня проза Вольтера з'являється немовби на полях його важливих в ідейному розумінні і найгостріших праць, таких як «Досвід про звичаї», «Філософський словник», політичні памфлети. (...) У повістях і оповіданнях Вольтера ми знаходимо не лише безпосередній перегук з іншими його книгами тих літ, але й розвиток та поглиблення поставлених у них кардинальних філософських і політичних питань»*.

У центрі розповіді прози Вольтера маємо типовий для класицизму образ інтелектуального, мислячого героя, який намагається зрозуміти навколишню дійсність і вплинути на неї. Однак подвійна сторона повістей займає в розповіді підпорядковане становище стосовно сторони ідеологічної. У центрі розповіді і великих творів, і прозових мініатюр знаходиться та чи інша філософська теза, яка ілюструється сюжетом. Отже, «героями новел і повістей Вольтера стають не персонажі зі своїми індивідуальними характеристиками, а та чи інша політична система, філософська доктрина». Однією з характерних рис філософських повістей письменника (сам Вольтер такого визначення своїм повістям не давав) був постійний перегук із подіями сучасності, навіть якщо події тієї чи іншої повісті стосуються часів легендарної старовини, а звідси своєрідний «східний маскарад», надання окремим творам «східного колориту». Східний колорит дуже добре відповідав зацікавленню сучасників Вольтера усім незнаним, загадковим, небезпечним і водночас таємничим. Звернення до східного матеріалу «дозволяло письменникові відображати нові порядки, нові звичаї, інші етичні норми, а отже, ще раз показати, що світ європейця ХVІІІ ст. виявляється далеко не кращим із усіх можливих світів»**.

Першу групу філософських повістей («Задіг, або Талан», «Мікромегас», «Кандід, або Оптимізм») Вольтер створив на зламі 40—50-х років, уклавши в них ті основні проблеми, які особливо цікавили його саме у той час, — співвідношення добра і зла у світі, їх вплив на людську долю та непередбачуваність самої людської долі. Вольтер закликає бачити світ таким, яким він є, без заспокоїливого прикриття, але і без апокаліптичного пророцтва; про людське буття він судить з точки зору розуму і здорового глузду, нічого не приймаючи на віру і піддаючи усе критичному аналізу. Ученню філосо-

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 123.

** Там само. — С. 124.

фів, які ніяк не годні були позбутися середньовічної схоластики, Вольтер протиставляв теорію пізнання, побудованого на досвіді, вимагав від філософів наукового розуміння навколишнього світу та його законів.

Філософські повісті Вольтера. Коли Вольтер написав «Задіг, або Талан», цей малий роман, він перебував у Сиреї, в пані дю Шатле. Це не заважало йому часто їздити до Парижа і брати участь у славних «білих ночах Печоток», святах, які організовували для герцогині дю Мен усі ті, хто належав до її двору. Під час тих свят влаштовували лотерею літер алфавіту: той, хто витягнув літеру «К», творив комедію; той, хто витягнув літеру «О», komponував оперу. Саме так, виконуючи одне із світських зобов'язань, Вольтер почав писати повісті. Після декількох більш-менш вдалих спроб 1747 року в Лондоні він друкує «Мемнон. Східна історія». Наступного року ця найзначніша філософська повість Вольтера з'являється під назвою «Задіг, або Талан. Східна історія»; відомі два видання цієї історії без зазначення імені автора та міста, в якому вона з'явилася. Вольтер гаряче заперечував своє авторство. У листі до д'Аржантала він заявляв: «Мене дуже образила б думка про те, що я автор "Задіга", яку намагаються проголошувати різноманітними способами, звинувачуючи мене в тому, що вона містить зухвалі догми проти нашої святої релігії. Що за вигадка!» Річ у тім, що Вольтера щойно прийняли до Французької академії, після довготривалого вигнання він вважав, що знову потрапив у ласку, і ніяк не хотів себе компрометувати. А далі автор цього твору, який мав великий успіх, декілька разів його переробляв; уже видання 1748 року містило декілька додаткових розділів порівняно з виданням 1747-го — «Вечера», «Побачення», «Рибалка». Видання 1756 року, яке з'явилося у «Повній бібліотечі творів пана де Вольтера», збагатилося новим розділом «Суперечки й аудієнції». І нарешті, два розділи — «Танок» і «Блакитні очі» — побачили світ лише у посмертних виданнях «Задіга». Твір супроводжувався «Ухвалою», що є найбільшою містифікацією: «Я, нижчепідписаний, досягши того, що вславився за людину вчену й навіть розумну, прочитав цей манускрипт і визнав проти своєї волі, що він цікавий, веселий, моральний, філософічний, може сподобатися навіть тим, хто ненавидить романи. Отже я наклав на нього заборону і запевнив пана кадї-лешкер, що це мерзенний твір». Така ж іронія звучить і в «Листі-присвяті» «Задіга».

Задіг — молодий вродливий юнак, який, незважаючи на свій юний вік, сповнений якнайкращих прагнень. Він фор-

мується від пригоди до пригоди, стає справжнім мудрецем; лише тоді пізнає справжнє щастя. Перед читачем проходить найзначніша частина його життя. Ось спочатку він готовий вже пошлюбити вродливу Семиру, найкращу дівчину Вавилону, та один заздрісник намагається викрасти молоду жінку. Задіг кидається їй на допомогу, однак той чинить опір і б'є Задіга в око, через що той сліпне на одне око. Семира не може змиритися з тим, що матиме одноокого чоловіка, покидає його і йде за своїм викрадачем («Одноокий»). Тоді Задіг вирішує одружитися зі звичайною дівчиною Азорою. Намагаючись переконатися у стійкості її почуттів, він симулює смерть; його поховали. Приятелєві Задіга Кадору вдається заспокоїти молоду жінку, і, домовившись зі своїм другом, він вдає, ніби дуже страждає від болю в селезінці. Єдиними ліками, які можуть усунути цей біль, є ніс щойно померлої людини, який слід покласти на хворе місце. І ось вдова, взявши в руки бритву, прямує до могили свого чоловіка («Ніс»). Розчарувавшись у жінках, Задіг подається на село. Прогулюючись полем, він надибає стривожених куртизанів, які пустилися в пошуках зниклого собаки королеви і королівського коня. Задіг, який взагалі не зустрічав тих тварин, своїми науковими судженнями, побудованими на найдрібніших прикметах, відправляє шукачів по їхніх слідах. Це накликає на нього лише непорозуміння з правосуддям («Собака й Кінь»). Після декількох пригод Задіг завдяки своєму розумові та щедрості стає повірником короля і його першим міністром. На певний час він заснував у Вавилоні справедливість, яка ґрунтувалася на поблажливості й розсудливості («Міністр»). На лихо, королева Астарта виявляє до нього надмірне зацікавлення і таким чином викликає ревності короля; Задіг мусить якнайшвидше втікати з королівського двору («Ревнощі»). Наближаючись до Єгипту, молодий чоловік зустрічає заплакану жінку, яку переслідує розгніваний чоловік, обсипаючи її прокльонами й ударами. Схвильований Задіг встряє в цю історію, і чоловік став йому наносити удари. У відчай Задіг кидає його на землю, а оскільки той, користуючись його довірливістю, намагається зробити із Задіга коханця своєї дружини, той його вбиває («Побита жінка»). Ледве уникнувши в'язниці, але опинившись у рабстві, Задіг потрапляє разом зі своїм паном до Аравії; там йому вдається скасувати звичай, який вимагає, щоб вдови закінчували своє життя на вогнищі. Він присутній на вечері з єгиптянином, індусом, мешканцем Катаю, греком та кельтом. Кожен з них намагається довести, що його релігія є найкращою. Ще трохи — і могло б дійти до бійки між ними,

якби Задігові не вдалося переконати їх у тому, що вони шанують того самого Бога. Але арабські жерці, яким вдови перед добровільною смертю залишали свої статки, хотіли позбутися його. Задіг залишився живий лише завдяки хитрощам тієї, яка врятувала його від страти. Бажаючи віддячитися своєму панові, Задіг відправляється на острів Серендіб; уже невдовзі його починають приймати за незвичайну людину. Його хоче бачити король, хоче його послухати. Саме йому Задіг розповідає про засіб, завдяки якому можна впізнати чесного міністра. Сповнений добрих діянь, Задіг покидає острів. Переходячи кордон, який відділяє Аравію від Сирії, він потрапляє в руки ватажка розбійників Арбогада. Тут Задіга також вшановують з великими почестями через ту мужність, яку він виявив, захищаючись від розбійників. Під час однієї з розмов з їхнім ватажком Задіг дізнається, що вавилонський цар збожеволів, що його вбили, у місті панує анархія; що ж до красуні Астарти, то ніхто не знає, здобиччю якого пройдисвіта вона стала. Задіг одразу ж відправляється на її пошуки. Врешті-решт після багатьох пригод йому вдається її розшукати — вона полонянка гірканського сеньйора на ймення Огуль. Той вельможа хворий на якусь вигадану хворобу. Йому порадили з'їсти василіска, звареного в трояндовій воді. На щастя, з'являється Задіг, який повідомляє цареві, що він має ліки, сильніші від усіх існуючих на землі василісків. І ось Огуль з Задігом грається м'ячем. Завдяки цьому маленькому урокові фізкультури Задіг одержує свободу Астарти, яку він повертає до Вавилону. Її приймають там з «тим захватом, який завжди викликає прекрасна царівна в нещасті». У край знову повернувся спокій, і вавилоняни заявляють, що Астарта одружиться з тим, кого виберуть правителем. Задіг перевершує усіх супротивників своєю кмітливістю і відвагою; він сам вирішує усі загадки, які йому пропонують; отож «його однодушно визнали царем і передовсім за згодою Астарти, яка по стількох перешкодах смакувала радість бачити, що її коханець, на думку всіх, гідний бути її чоловіком».

«Задіг — герой, який споглядає і роздумує. Він багато що відкриває у світі (...). Своє розуміння недосконалості світу він намагається втілити у свідомість оточуючих, навіть просвітити їх. І якщо навіть це вдається йому лише частково, герой не втрачає оптимізму взагалі, бо для нього найголовніше не стільки викоринити зло, як визначити його причини»*.

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 125.

Вороги Вольтера, а особливо Фрерон, постійно закидали письменникові, що «Задіг» був створений із частин та уривків, об'єднаних разом і запозичених із східних казок та подорожніх розповідей. Так і є насправді; але що тут належить Вольтерові — це насамперед впровадження цих оповідань та пригод в безперервну історію формування розумної людини — одні нею захоплювалися, інші її ненавиділи, вона зазнала усіх ударів долі, але вміла завжди з них елегантно виходити, користуючись своєю мудрістю та чесністю; а крім того, він наситив свою розповідь натяками на події та персонажів свого часу. «Задіг» — це книжка, яку треба для себе відкривати, і якщо тепер читацький світ не дуже чутливий до усіх тих пригод, нас не може не привабити гострота і жвавість нападок письменника на неминучі похибки правителів, на нищість і нечесність їхнього оточення; на зловживання усіх тих, хто, користуючись довір'ям народу-трудівника, стає надійним захисником несправедливості й тиранії.

Філософську повість «Мікромегас» Вольтер надрукував 1752 року. Автор уявляє собі, що Мікромегас, житель планети Сіріус, за своїми розмірами велетенський, дістав присуд про те, що йому упродовж численних років заборонено з'являтися при дворі, оскільки він надрукував одну зі своїх книжок, в якій нібито були еретичні думки. Він здійснює мандрівку на планету Сатурн і знайомиться там з одним із її мешканців, який у порівнянні з мешканцями Сіріуса виглядає карликом. Уже з самого початку повісті маємо натяки на різноманітні епізоди з життя Вольтера: натяки на Буайє, який виступив з гострою критикою Вольтера після появи «Філософських листів», або карикатурне зображення Фонтенелла, автора відомих «Бесід про множинність світів», який приєднався до супротивників Вольтера.

Розмовляючи на різноманітні теми, два мандрівники перебувають на нашу планету — вони мають можливість познайомитися з європейськими звичаями та порядками. Мешканці Сатурна і Сіріуса навіть не зауважують присутності на землі її мешканців — ті мешканці таких малих розмірів, що не вмішаються у їхнє сприйняття. Зробивши із діаманта своєрідний мікроскоп, Мікромегас спочатку виявляє кита, якого він розглядає, тримаючи на нігті пальця, потім бачить корабель з людьми, яких ті мандрівники сприймають спочатку як звичайних комах, та згодом упізнають у них істот, наділених душею, — вони врешті-решт зуміли зав'язати із ними спільну мову і почали розуміти, що ті говорять. Далі стаємо свідками розмови з філософами, які належать до різних шкіл і які по-

чергово викладають свої теорії про природу душі і творення ідей. Використовуючи такі художні методи, Вольтер вдається до сатиричної критики аристотелізму, а також систем Декарта, Мальбранша та Лейбніца. Лише один із присутніх філософів, учень Локка, ідеї якого привабили колись Вольтера, знаходить позитивну оцінку чужоземців. Та коли після нього зверхньо висловив свою думку пихатий філософ, мандрівники невтримно розсміялися, і корабель не втримався на нігті. Наукова розмова перервалася після довгих пошуків — Мікромегас знаходить у кишені своїх штанів корабель з екіпажем, до якого він звертається зі словами, сповненими доброти, скрушно нарікаючи, проте, на пихатість і мізерну гордість тих маленьких істот.

У цій повісті ми не бачимо привабливості «Задіга» чи «Кандіда», бо в «Мікромегасі» більше, аніж у двох інших творах, постає трохи абстрактний характер оповіді, в якій письменник намагається поставити і розгорнути ідеї, а не вивести перед читачем низку своїх персонажів; крім того, «Мікромегас» є очевидним наслідуванням «Мандрів Гуллівера» Дж. Свіфта. Маємо тут ідкий розум Вольтера, надзвичайно вправний у мистецтві ламання цілої системи за посередництвом звичайної розважальної історії, розум дотепний, гострий і хитруватий, який умів ховатися під маскою наївності та невігластва, який завжди втілювався у стилі надзвичайної чистоти. Тут, у цьому невеликому творі, в якому скептицизм Вольтера набуває універсального характеру, бачимо, як письменник, прихильник просвітництва і прогресу, зумів переконливо показати скрушну картину неосвіченого і дуренького людства, неймовірно малого і надзвичайно гордовитого.

«Кандід, або Оптимізм», філософська повість з використанням структурних засобів шахрайського роману, була надрукована 1759 року; твір з добре знаним сюжетом. Діставши виховання в замку барона, молодий чоловік на ймення Кандід живе спокійним життям у товаристві свого вихователя доктора Панглоса. Від свого вихователя він дізнається, що світ абсолютно добрий, що кожна звичайна річ неодмінно приходить до щасливого кінця. Так тривало до того дня, поки власник замку не порушив спокою: якось він застав милого йому Кандіда дуже близько біля своєї доньки Кунігунди і відразу ж відправив його із замку, давши йому доброго стусана під зад. Змушений пуститися в мандри, молодий чоловік перетинає різноманітні країни, які покажуть йому, що світ дуже мало відповідає оптимістичному вихованню добродія Панглоса. Чи то в Англії, чи у Франції, чи навіть в Італії він

змушений констатувати, що зло перемагає добро найгіршим способом. Кандід простакуватий, він довго вірить Панглосові. Та що далі він мандрує, то шоразу більше розчарується у словах філософа. Ставши ніби забавкою в руках фатальності, він випробовує на собі усі можливі образи, включаючи невелике спілкування з піратами. Постійно перебуваючи у товаристві Панглоса, який глухий до усіх явних фактів, Кандід знайшов собі інших попутників: Мартена, антипода Панглоса, і вірного Какамбо. Усі четверо врешті-решт прибувають до Константинополя. Посеред стількох переживань Кандід не знаходить ані найменшої розради в коханні. Побачивши прекрасну Кунігунду споганілою, він уже не мав ніякого бажання одружуватися з нею, але не зміг відмовити на її шире прохання. Кандід перебуває в такому стані, що вже недалекий до розчарування. Мета пошуків Кандіда — визначити своє місце в житті. Але як? Та ось знаходиться сповнений мудрості турок, який врешті-решт повчає його, яким то чином можна зробити привабливим життя: якнайбільше забути про існування світу, а обробляти свій сад.

Ця повість має характерну особливість, яка полягає в постійній присутності в ній автора. Вольтер дивиться на світ очима своїх героїв, дає оцінку подіям, виходячи з комплексу їхніх поглядів, пристрастей та світогляду. Своєю повістю Вольтер насамперед демонструє велику наявність у світі зла. Жорстокі і закони природи, і людські закони. «Кандід» — книга дуже особистісна, як і більшість інших творів Вольтера: у ній письменник розправляється зі своїми давніми ворогами — носіями гордовитої станової моралі, прихильниками релігійного фанатизму і деспотизму. (...) Однак погляд Вольтера не такий уже й песимістичний. Письменник вважає, що справедливе суспільство можна побудувати, подолавши фанатизм та деспотію*.

Повість «Кандід» виявила найрізноманітніші сторони письменницького стилю Вольтера: тут і ціла низка гротескових образів та ситуацій, іронічний тон розповіді, навмисно прискорений ритм розповіді, сатиричне перебільшення, а разом з тим і точні побутові деталі.

Цікаво про цей твір Вольтера писав 1906 року І. Франко у праці «Пісня про правду і неправду»: «Ідея шукати правди і справедливого соціального та політичного ладу в чужих, далеких краях належить до найпопулярніших і найбільш улюблених літературних тем XVII та XVIII вв. Одні оброблювали її серйозно, веліли своїм героям знаходити краї з ідеальним

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 128.

устроєм десь далеко за морями — сюди належить Морова “Утопія”, Кабетова “Атлантида”, ідеальна держава Мореллі та ін. Інші з далеко більшим успіхом оброблювали цю тему гумористично та сатирично, — досить тут буде згадати Вольтерова “Кандіда” та Свіфтового “Гуллівера”*.

«Простак» — сатирична повість Вольтера, що була надрукована в Женеві, однак місцем публікації був зазначений Утрехт; перші примірники дійшли до Парижа в серпні 1767 року. Це єдина вольтерівська повість, в якій маємо чітко визначену любовну інтригу, твір з новими героями; це не герої-маски, а персонажі з цілісними людськими характерами. Вольтер не хотів визнати, що є його автором, і коли дозволив паризькому видавництву надрукувати цю повість, твір був поданий як праця пана Дюлорана, відомого антиклерикального сатирика, який видав 1764 року «Євангеліє розуму» і готувався опублікувати «Кумусь Матьє». До того ж Дюлоран нічим не ризикував: те, що він писав, було ще гостріше, а крім того, він давно вже покинув Францію, поселившись у Голландії. Паризький видавець Лякомб дав творові назву «Гурон, або Простак», під якою цей твір і зазнав слави. Історія гурона, людини, яка пізнає, спостерігає і роздумує, історія, яка відбувається за царювання Людовіка XIV, подається читачеві як «правдива історія, добута з манускрипту панотця Кеснеля» (відомого теолога, який помер на початку століття). Молодик, який увесь час жив серед гуронів в Америці, сходить на берег у Нижній Бретані, де один священник та його сестра признають у ньому свого племінника. Оскільки він завжди наївно говорить те, що думає, і робить те, що бажає, як «справжній дикун», його називають Простак. Довіряючи своїй природній мудрості, не зіпсутій існуючими передсудами, він зазнає багато прикрих пригод, під час яких у своїх наївних здивуваннях висловлюватиме цілу низку суджень, сповнених великої розсудливості. Образ центрального персонажа повісті — це своєрідна вольтерівська відповідь Руссо, його теоріям «природної людини» і його трактуванню ролі цивілізації. Нова сім'я наводить його у християнство, охрещує його; він закохується у свою хрещену маму, мадемуазель де Сент-Ів, з якою він не може одружитися, оскільки між ними існує духовний родинний зв'язок, що за церковними законами є для цього перешкодою. Мужньо відбивши наступ англійців у Нижній Бретані, він подається до Версаля, щоб одержати там плату за свої послуги і, можливо, добитися дозволу на шлюб зі своєю

нареченою. По дорозі він вечеряє з гугенотами, а далі дістається до королівського двору; нічого не досягнувши з того, що бажав, гурон потрапляє до Бастилії. Товаришем по ув'язненню в нього є янсеніст, який повчає його, захоплюючись його проникливістю і справедливістю його суджень. Завдяки своєму здоровому глуздові Простак зумів змінити деякі погляди янсеніста. А за той час священник із сестрою марно намагаються розшукати його. Мадемуазель де Сент-Ів, якій вдається утекти з монастиря, відправляється до Версаля. Вона змогла дістати аудієнцію у помічника міністра Сен-Пуанжа, під час якої просить звільнити з тюрми свого коханого. Спочатку відкидаючи усі нескромні пропозиції, які їй роблять, вона врешті-решт все-таки поступається. У той час як святкують звільнення гурона, мадемуазель де Сент-Ів занедажує від страждання і ганьби; лікарі (іронічно змальовані автором) клопочуться біля хворої, але вона помирає. Пан де Сен-Пуанж (взагалі-то непогана людина) мучиться докорами сумління і добивається для Геркулеса де Керкабона, збагаченого досвідом справжнього філософа, посади чиновника: «Час зм'якшує все».

Ця філософська повість написана з великим дотепом. Русійною силою активності змальовуваних подій є кохання; а самі ті події спонукають до роздумів. Ця фантазія, яку Вольтер подає у формі короткого роману, дозволяє письменникові поширити деякі зі своїх філософських ідей. «У “Простакові” постає проблема першопричини зла. Але тепер письменник дав цій проблемі нове трактування, відмінне від загальнофілософської постановки питання у більш ранніх його повістях. Зло перестає бути чимось позачасовим і абстрактним. Воно наповнюється конкретним соціальним змістом»*. Письменник критикує зловживання у суспільстві, почергово спрямовуючи свою критику на єзуїтів, янсеністів, високопоставлених чиновників та лікарів. Він захищає «просту природу», «доброго дикуна» від звичаїв, нав'язаних цивілізацією, які важко сприйняти розумом. Правда, яку бачимо у цих легких рядках, постійно виступає у карикатурному вигляді. Тон розповіді веселий, жвавий, саркастичний. Філософська повість «Простак» носить у собі всі ті найкращі й найяскравіші властивості, які спричинили Вольтерові успіх у літературі XVIII століття.

З-поміж усіх запропонованих в українському виданні повістей особливо вирізняється своєю наївною простотою «Ва-

* Франко І. Твори у 50 т. Т. 43. — К., 1986. — С. 326.

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 128.

вилонська царівна» (1768), в якій наявні атрибути східної казки. Це повість про світле і сильне почуття, про вірність та ширість, пошук закоханими одне одного, яка «дає Вольтерові змогу до своєрідного огляду політичного життя континенту, побаченого знову-таки очима простакуватого азіата, який зауважує там смішні нісенітницї та забавні дивакуватості»*.

Оглядаючи окремі прозові твори Вольтера, згаданий вже нами Микола Стороженко зазначає: «До романів і оповідань Вольтера не можна прикладати тих вимог, які ставляться до сучасних романів; у них годі шукати картин суспільного життя, ані психологічної правди. Та проте, при браку артистичности оповідання Вольтера досі читаються з приємністю, дякуючи надзвичайному їх дотепові і умілости автора оповідати»**.

Вольтер в українському літературознавстві. В українське літературознавство Вольтер прийшов ще в 40-х роках ХІХ століття. Із творчістю видатного французького просвітника був обізнаний Тарас Шевченко. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Кобзар іронічно згадував двотомне видання «Переписка Екатерины Великой с господином Вольтером» (М., 1803), яке нерозважно придбав його слуга Трохим, поласившись на привабливу поліграфію. Т. Шевченко називав Вольтера «фернейським мудрецем»***.

Постійно в колі своїх літературних зацікавлень тримав Вольтера і Іван Франко. У 41-му сонеті «А за що ж ми терпіли муки й мерли?» з циклу «Тюремні сонети» поет виводить образ Даміана (Дамієна), чоловіка, який поранив короля Людовіка ХV і був за це жорстоко покараний. Сонет закінчувався словами:

Цілу годину вмирав, тирані!
Посивів з болю! І було це вчора,
В Парижі славнім, в вік Руссо й Вольтера.

Про неабиякий вплив Вольтерових драм «Магомет» і «Танкред» на Гете «нової доби», коли в нього встановилися тісні контакти з Шіллером, писав І. Франко у «Передмові» до перекладу поеми Гете «Геракл і Доротей» (1913).

Іван Франко у своїх статтях торкався і різних документальних подробиць із життя Вольтера, використовуючи їх для

* Михайлов А. Вольтер до 1749 г. // История всемирной литературы. В 9 т. Т. 5: Французская литература. — М., 1988. — С. 128.

** Стороженко М. Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця ХVІІІ віку / Пер. з рос. С. Петлюра і Н. Романович. — Львів, 1905. — С. 278—279.

*** Шевченко Т. Твори у 5 т. Т. 4. — К., 1971. — С. 248—249.

ілюстрування тієї чи іншої своєї думки. Так, зокрема, у статті «Іван Сергійович Тургенев» (1883), говорячи про двоїстість росіян у їхніх звичках, Іван Франко писав: «...(ту дивну двоїстість) можемо прослідкувати від часів Катерини, що то переписувалась з Вольтером і енциклопедистами о всіх найновіших течіях західноєвропейського лібералізму, а рівночасно писала грамоти, роздаровуючи тисячі вольних козаків і величезні простори української землі своїм підхлібникам та любовникам, або слала на тортури тих немногих вольнодумних людей, які посміли зародитись у її оточенні (писателя Радішева). Мов чорна нитка, тягнеться те внутрішнє роздвоєння в характерах російських інтелігентних людей аж до нинішніх днів»*. Постаць французького просвітника, його філософські погляди та літературна діяльність були доброю нагодою Франкові для висвітлення певних тенденцій у розвитку тієї чи іншої літератури чи навіть дослідження порівняльних явищ у різних національних літературах. Судження, які Франко висловлює про Вольтера, свідчать про добру обізнаність українського письменника із творчістю французького письменника. Цікаво тут нагадати ремінісценцію Франка зі статті «Нове видання Шекспіра» (1894), нагадування про відому думку Вольтера стосовно Шекспіра: «...це геній могутній, але дикий, варварський, до якого майже не можна застосувати естетичних критеріїв» (Т. 29, С. 171); або ще дві репліки: «Тут 1818 р. написаний був «Мазепа» почасти на підставі Вольтерової «Історії Карла ХІІ» (Т. 29, С. 289) [стаття «Лорд Байрон», 1894 р.]; «Дивне враження роблять ті вірші. Вони поперед усього для читача трудні, а деякі поеми, особливо давні, належать до того роду літератури, котрий не любив Вольтер, до скучного» (Т. 31, С. 403) [стаття «Сучасні польські поети», 1899 р.]

Маємо ще декілька епізодичних Франкових згадок стосовно Вольтера: про його французький переклад апокрифів, виконаний під псевдонімом «абат Біжі», що з'явився в Лондоні 1779 року (Вольтер здійснив цей переклад у 1769 році); про Гетеві переклади з Вольтера, що «дають змогу глибоко заглянути в особливості стилю німецьких і французьких літераторів»; та інші репліки, які висвітлюють ті чи інші суспільно-політичні питання, в яких опосередковано згаданий Вольтер.

Читати Вольтера радила і Леся Українка. У своєму листі до М. П. Косача від 8—10 грудня 1889 року з Колодяжного вона ділилася міркуваннями, пов'язаними з перекладанням вартісних творів світової літератури українською мовою. Схва-

* Франко І. Твори у 50 т. Т. 6. — К., 1980. — С. 293—294.

люючи список тих авторів, яких запропонував Михайло Кочач, поетеса пропонувала долучити до бібліотеки перекладної літератури для «інтелігенції» цілу низку письменників, серед яких були і Вольтер та Руссо. Ще раз повертаючись до цього питання в кінці листа, зокрема стосовно «проекту, що вам перекладати», Леся Українка закінчувала лист такими словами: «Вольтер і Руссо, і Сталь, що самі схочете»*.

Вартим уваги є розділ «Французька література XVIII в. Вольтер» із праці Миколи Стороженка «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку», що з'явилася 1905 року у Львові під редакцією Івана Франка. У розділі, присвяченому Вольтерові, професор світової літератури Московського університету, який робив короткий, але вельми насичений огляд творчого шляху Вольтера та XVIII століття, зокрема писав: «В початку XVIII в. у Франції появилася вперше нова сила, з якою доводилось рахуватись церкві, урядові, а власне сила суспільної думки; сею силою кермували філософи, люди абстрактної думки, які глибоко були переконані, що все розумне і справедливе в теорії цілком може бути переведене з гарними наслідками і на практиці»**.

Короткий огляд української Вольтеріани не був би повний без згадки про українського історика і публіциста Ілька Борщака (1892—1957) та його дослідження праці Вольтера «Історія Карла XII» (1731), в якій французький просвітник написав відомі слова — «Україна завжди прагнула свободи». Праця французького письменника-філософа постійно перебувала в центрі наукових зацікавлень І. Борщака. Опрацьовуючи проблему українсько-французьких взаємин різних епох та періодів, І. Боршак надрукував у 1926 році на сторінках наукового журналу українознавства «Україна» (№ 1) свою розвідку «Вольтер і Україна». Статтю «Вольтер», написану до 170-ї річниці з дня смерті просвітника, знаходимо і на сторінках паризького українознавчого збірника «Україна» (зб. 2, 1949, С. 113—114), що виходив за редакцією І. Борщака з 1949-го до 1953 року.

* * *

Вольтер і досі залишається майже зовсім незбагненим в українській літературній науці, презентований упродовж багатьох десятиліть радянським літературознавством лише злісним ворогом релігії, церкви, а надто католицизму. Звісно, запереч-

* *Леся Українка*. Твори у 12 т. Т. 1. — К. — 1978. — С. 43.

** *Стороженко М.* Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку / Пер. з рос. С. Петлюра і Н. Романович. — Львів, 1905. — С. 274—275.

чувати певні антикатолицькі настрої Вольтера та інших просвітників означало б іти проти наукової правди. Згадаймо тут репліку молодого Івана Франка із праці «Католицький панславізм» (1881): «Науки французьких «просвітителів та енциклопедистів» (в значній часті відгомін наук англійських натуралістів та скептиків: Локка і Юма), а особливо Вольтера і Руссо, в значній мірі відвернули французьку і європейську інтелігенцію від католицизму, а Велика французька революція обвалила й послідню його опору — самодержавне королівство, а в радикальній розгоні на часок скасувала навіть була християнство»*. А трохи далі знов Іван Франко та його стаття 1898 року «Радикали і релігія»: «...найзавзятіший раціоналіст перед 100 літами, Вольтер, таки будував церкву Богу»**.

Цікаво щодо цього звернутися тут до розділу «Французька філософія XVII—XVIII ст.» із навчального посібника «Лекції з історії філософії» (Львів, 1977) авторства І. Захари: «Інша характерна для просвітницької позиції риса — детеологізація світоглядних основ суспільної свідомості. Така позиція Вольтера не мала під собою атеїстичної основи, це була скоріше критика клерикалізму та релігійного фанатизму» (підкреслення моє. — Я. К.). І трохи нижче: «Антиклерикальна орієнтація Вольтера не є запереченням релігії як такої. Він не приходить до ідеї про необхідність ліквідації релігії, а вимагає лише релігійної свободи»***.

У своєму «Філософському словнику» Вольтер писав: «Філософ, що визнає Бога, володіє безліччю можливостей, тогочасних упевненості, в той час як в атеїста залишаються самі лише сумніви. Можна розвинути цілий ряд доказів, що руйнують атеїзм у філософії. Зрозуміло, що в моралі набагато більше сенсу у визнанні Бога, ніж у недопущенні Його існування. В інтересах усього людства, щоб існував Бог, який карав би те, чого не в змозі придушити людське правосуддя»****.

У своїй праці «Переступи поріг надії» Іван-Павло II давав таку характеристику Просвітництва: «Просвітництво — дефінітивне ствердження чистого раціоналізму. (...) На ґрунті цього культу декларовано волю, рівність і братерство. А відтак духовна і, зокрема, моральна християнська спадщина була вирвана із його евангелізаційного ґрунту. (...) Однак процес відходу наших отців від Бога — Бога Ісуса Христа, Євангелії і Євхаристії — не означав порвання з Богом, існуючим поза

* *Франко І.* Твори у 50 т. Т. 45. — К., 1986. — С. 70.

** Там само. — С. 271.

*** *Захара І.* Лекції з історії філософії. — Львів, 1997. — С. 321—322.

**** Там само. — С. 322.

світом. Авжеж, Бог дійсно був постійно присутній, був хіба теж присутній у французьких енциклопедистів, у творах Вольтера і Жана Жака Руссо. (...) Просвітницький раціоналізм усунув на другий план справжнього Бога, зокрема Бога Відкупителя»*.

Отже, Вольтер — історик, письменник, драматург, есеїст, — як і все французьке Просвітництво, потребує нового глибокого і сумлінного прочитання, звільненого від сумнівних методологічних тлумачень, насаджених колишньою класовою ідеологією, звільненого від надмірної соціологізації та акцентування на неодмінно негативній ролі Церкви, зокрема католицької, папства і релігії взагалі. Слід уважніше приглянутися до французького Просвітництва, зрозумівши його своєрідність в епоху протистояння різних ідеологічних течій та рухів, більш науково, на сучасному рівні висвітлити ці питання. Варто тут нагадати, що, починаючи ще з II Ватиканського Собору 1961 року, особливо в роки понтифікату Папи Івана-Павла II, Вселенська Церква стала відвертіше говорити про різні складні періоди у своєму житті. І взяти собі за керівництво для дій слова Івана-Павла II із його «Листа до мистців» про те, що «плодотворний діалог Церкви з мистцями ніколи не переривався упродовж двотисячолітньої історії». Навіть коли «поступово розвивалася така форма гуманізму, що характеризувалася відсутністю Бога, часто протиставленням Його існуванню»**.

м. Львів

Ярема Кравець

ФІЛОСОФСЬКІ ПОВІСТІ



* Захара І. Лекції з історії філософії. — Львів, 1997. — С. 322—323.

** Лист Папи Івана-Павла II до мистців (пер. з фр.). — Львів, 2005. — С. 5, 18.

ЗАДІГ, АБО ТАЛАН

Східна історія



УХВАЛА¹

Я, нижче підписаний, досягнувши того, що вславився за людину вчену й навіть розумну, прочитав цей манускрипт і визнав проти своєї волі, що він цікавий, веселий, моральний, філософічний, може сподобатися навіть тим, хто ненавидить романи. Отже я наклав на нього заборону і запевнив пана кадї-лешкер², що це мерзенний твір.

ПОСЛАННЯ — ЛИСТ-ПРИСВЯТА СААДІ³ СУЛТАНШІ ШЕРАА⁴

*18 числа, місяця коня⁵ 837 року
гіджри⁶.*

Принадо очей, муко сердець, світе розуму, я не цілую порошу від ніг ваших, бо ви не багато ходите або ступаєте на іранські килими чи троянди. Я приношу вам переклад книжки одного давнього мудреця, що, мавши щастя нічого не робити, мав щастя втішати себе, пишучи історію Задїга, твір, у якому сказано більше, ніж здається на перший погляд. Прошу вас прочитати його і судити про нього, бо хоч ви ледве досягли весни вашого життя, хоч усі розваги чекають на вас, хоч ви

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ ОДНООКИЙ

вродливі й таланти ваші збільшують вашу вроду, хоч вас вихваляють з вечора й до ранку і хоч з усіх цих причин ви маєте право не мати звичайного розуму, проте розум ваш гострий, а смак тонкий, і я чував, як ви міркували краще, ніж старі довгобороді дервіші в гостроверхих шапках. Ви скромні, та анітрохи не підозрілі, ви ніжні, а з тим і не кволі, ви робите добро, але свідомо, ви любите своїх друзів і не набули собі ворогів. Ваш розум ніколи не позичає собі розваги в стрілах обмови; ви ані говорите лихого, ані робите його, хоч вам надзвичайно легко це робити. Словом, душа ваша завжди здавалася мені чистою, як і ваша врода. У вас є навіть певна частка філософії, через що я й думаю, що вам більше, аніж кому іншому, смакуватиме цей твір мудреця.

Був він спочатку писаний стародавнім халдейським письмом⁷, що його не знаємо ні я, ні ви. Далі його переклали арабською, щоб звеселити славетного султана Улуг-бека⁸. То була пора, коли араби й перси саме почали писати «Тисячу й одну ніч»⁹, «Тисячу й один день»¹⁰ тощо. Улуг більше любив читати «Задіга», але султанші любили більше «Тисячу й одну ніч». «Як можете ви віддавати перевагу казкам, — говорив їм мудрий Улуг, — що не мають змісту й нічого не означають?» — «Саме за це ми й любимо їх», — відповідали султанші.

Я тішу себе надією, що ви не скидатиметеся на них і що ви будете справжнім Улугом. Я сподіваюся навіть, що коли вам набриднуть звичайні розмови, що дуже скидаються на «Тисячу й Одну», хіба що не такі цікаві, я зможу знайти хвилину, щоб мати честь говорити з вами розумно.

Коли б ви були Талестридою¹¹ за часів Іскандера¹², сина Фліпа, коли б ви були царицею Савською¹³ за часів Соломонових, то ці царі прийшли б уклонитися вам.

Я прошу небесні чесноти, щоб вашим розвагам не було краю, врода ваша була довгочасна й щастя ваше безконечне.

Сааді

За часів короля Моабдара жив у Вавилоні молодик, Задіг на ймення, що зроду мав великі здібності, які від виховання тільки збільшилися. Незважаючи на багатство і молодість, умів він стримувати свої пристрасті; він не удавав нічого, він не хотів завжди бути правим і вмів поважати людські вади. Дивувалися, дивлячись, як при такому розумі не ображався він на оті розмови, такі невиразні, такі безладні, на оті зухвали пересуди, на оті невігласні міркування, на недоумкувате блазенство, на той порожній словесний шум, що зветься у Вавилоні розмовою. Він засвоїв з першої книги Зороастра¹⁴, що самолюбство — це надутий вітром пухир, і коли його вколоти, зчиняються бурі. До всього Задіг не вихвалявся, що зневажає жінок і легко перемагає їх. Він був великодушний і не боявся робити послуги невдячним, виконуючи цим великий заповіт Зороастра: «Коли їси, то давай їсти й собакам, хоч вони й мають кусати тебе». До того ж він був мудрий так, як тільки й можна бути, бо волів жити з мудрецами. Обізнаний із знаннями стародавніх халдейців, він не нехтував фізичними законами природи настільки, скільки про них тоді знали, і знав з метафізики те, що з неї знають в усі віки, тобто дуже мало. Він був твердо переконаний, що рік має триста шістьдесят п'ять днів із чвертю, незважаючи на нову філософію його часу, і що сонце міститься в центрі всесвіту, і коли головні маги з образливою пихою говорили, що в нього ниці почуття і що думати, ніби сонце обертається навколо себе самого, а рік має дванадцять місяців, значить бути ворогом державі, — він мовчав без гніву й без зневаги.

Маючи велике багатство і, як наслідок того, друзів, маючи здоров'я, приємне обличчя, розум справедливий і стриманий, серце шире й благородне, Задіг думав, що може бути щасливим. Він мав одружитися із Семирою,

що за свою вроду, походження й майно вважалася першою партією у Вавилоні. У нього до неї була міцна й чиста прихильність, Семира ж любила його пристрасно. Вже наближалася щаслива мить, що мала їх з'єднати, коли, прогулюючись удвох біля Вавилонської брами, під пальмами, що облямовували річку Євфрат, вони побачили, що до них надходять озброєні шаблями й луками люди. То була варта молодого Оркана¹⁵, племінника міністра, якого дядькові улюбленці запевнили, що йому все дозволено. Він не мав жодної із Задігових честот, але, гадаючи, що вартий значно кращого, був у розпачі, що не йому віддала Семира перевагу. Від ревностів, які походили тільки з його чвані, він думав, що без пам'яті кохає Семиру; він вирішив її викрасти. Грабіжники схопили її і в запалі своєї люті поранили її і пролляли кров особи, вигляд якої зм'якшив би й тигрів з Іммаусової гори¹⁶. Вона посилала до неба свої скарги. Вона кричала:

— Моя люба дружино! Мене відривають від того, кого я ревне кохаю!

Вона не думала про небезпеку, вона думала тільки про свого любого Задіга. А він тим часом захищав її з усією силою, що її надають одвага й кохання. За допомогою тільки двох рабів він прогнав грабіжників і привів до пам'яті непритомну й скривавлену Семиру, що, розплющивши очі, побачила свого визволителя. Вона сказала:

— О Задігу! Я люблю вас, як майбутнього чоловіка, я кохаю вас, як того, кому завдячую своєю честю і життям.

Ніколи не було серця розчуленішого, ніж серце Семирине, ніколи чарівніші уста не вимовляли ніжніших почувань цими вогненними словами, на які надихнули найвеличніші почуття добродіяння й найніжніше захоплення цілком законного кохання.

Рана була легка: Семира незабаром видужала. Задіг був поранений небезпечніше. Влучивши біля ока, стрі-

ла завдала глибокої рани. Семира тільки й благала богів про те, щоб її коханий видужав. День і ніч очі її були залиті сльозами: вона чекала моменту, коли Задігові очі зможуть тішитися з її поглядів, але на пораненому оці розвинулася болячка, отже, почали побоюватися серйозно лиха. Послали до Мемфіса¹⁷ по великого лікаря Гермеса, і той приїхав з численним почтом. Він одвідав хворого й оголосив, що той утратить око; він прорік навіть день і час, коли має статися ця сумна подія.

— Коли б це було праве око, — говорив він, — явилував би його, але рану на лівому оці не можна зцілити.

Весь Вавилон, жаліючи Задіга, захоплювався глибиною Гермесового знання. Два дні по цьому болячка прорвала сама собою, Задіг видужав цілком. Гермес написав книжку, де доводив, що той не повинен був видужувати. Задіг її не читав, а як тільки зміг виходити з дому, зібрався відвідати ту, що становила надію й щастя його життя і заради якої хотів він мати очі. Але Семира три дні тому поїхала за місто. Дорбогою він дізнався, що ця прегарна дама, оголосивши згорда, що має непереможну огиду до однооких, цієї самої ночі одружилася з Орканом. Від цієї новини Задіг упав непритомний; його туга ледве не звела його в домовину; він довго був хворий, але нарешті розум переважив журбу і жорстокість того, що він зазнав, прислужилася навіть для того, щоб заспокоїти його.

— Раз я зазнав, — говорив він, — такої страшної примхи від дівчини, вихованої при дворі, мені треба одружитися з простою міщанкою¹⁸.

Він вибрав Азору, найрозумнішу й найкращу з усіх народжених у місті; він одружився з нею і прожив місяць у солодошах найніжнішого еднання. Він тільки помітив у ній трохи зайвої легковажності й нездоланий нахил вважати найрозумнішими й найчесотнішими тих молодиків, зовнішність яких здавалася їй особливо привабливою.

Одного дня Азора повернулася з прогулянки, гнівно й голосно вигукуючи.

— Що з вами, моя люба дружино, — сказав він їй, — що до такої міри роздратувало вас?

— Леле! — сказала вона. — І ви були б такі, коли б ви бачили те, чому я шойно була свідком. Я пішла розважати вдову Козру, що ось два дні, як поклала свого молодого чоловіка в могилу біля струмка, що облямовує цю рівнину. В своїй тузі вона пообіцяла Богам, що лишиться біля цієї могили, аж поки біля неї тектиме вода цього струмка.

— Ну що ж, — сказав Задіг, — ось гідна пошани жінка, що справді кохала свого чоловіка.

— Ах! — відповіла Азора, — коли б ви знали, що робила вона, коли я її відвідала!

— Що саме, мила Азоро?

— Вона одвертала струмок!

Азора сипала такими довжелезними лайками, вигукувала такі люті докори проти молодої вдови, що ця занадто багатослівна чеснота не сподобалася Задігові.

У нього був друг, на ім'я Кадор, один із тих молодиків, у яких жінка Задіга знаходила більше чесноти й гідності, ніж у інших; він узяв його собі за довіреного й, скільки міг, забезпечив собі його вірність значним подарунком.

Азора, провівши два дні за містом в однієї своєї приятельки, на третій день повернулася додому. Слуги, плачучи, сповістили, що чоловік її нагло помер тієї самої ночі, що їй не зважилися переказати цієї скорботної новини й поховали Задіга в могилі його батьків край садка. Вона плакала, рвала волосся й присягалася вмерти. Ввечері Кадор попросив у неї дозволу поговорити з нею, й вони плакали вдвох.

Другого дня вони плакали менше й пообідали вкупі. Кадор зізнався їй, що друг залишив йому більшу части-

ну свого добра, й натякнув їй, що мав би за щастя розділити з нею свою частку. Дама поплакала, посердилася, але зробилася лагіднішою: вечеря була довшою за обід; говорили все з більшою довірою. Азора вихваляла небіжчика, але зізналася, що в нього були хиби, яких нема в Кадора.

Посеред вечері Кадор поскаржився на сильний біль у селезінці. Дама занепокоїлась і заметушилася, звеліла принести всі есенції, якими намащувалася, щоб спробувати, чи не допоможе котра з них проти болю в селезінці. Вона дуже жалкувала, що великого Гермеса нема вже у Вавилоні. Вона навіть зволила доторкнути-ся до боку, де Кадор відчуває такі гострі болі.

— У вас часто буває ця страшна хвороба? — спитала вона співчутливо.

— Кілька разів вона підводила мене майже до домовини, — відповів їй Кадор, — і є тільки одні ліки, щоб мені попустило, — це прикласти мені до боку ніс недавно померлої людини.

— От дивні ліки, — сказала Азора.

— Не дивніші, — відповів він, — ніж подушечки пана Арну проти апоплексії¹⁹.

Цей доказ разом із видатними якостями молодика змусив, нарешті, даму зважитися.

— Врешті-решт, — сказала вона, — коли мій чоловік проходитьиме від світу вчорашнього до світу завтрашнього через міст Тшінавар²⁰, то хіба ангел Азраїл²¹ менше погодиться на цей перехід через те, що в другому житті ніс чоловіка буде трохи не такий довгий, як у першому?

Отже, вона взяла бритву, пішла на чоловікову могилу, зросила її своїми слізьми й підійшла, щоб одрізати носа Задігові, що лежав витягнувшись в труні. Задіг підвівся, однією рукою тримаючи носа, а другою відводячи бритву.

— Пані, — мовив він, — не сваріть так молоду Козру: намір одрізати мені носа вартий наміру одвернути струмок.

Задіг переконався, що, як і написано в книзі Зенд-Авесті²², перший місяць шлюбу є медовий, а другий полинний. Трохи згодом він був змушений розлучитися з Азорою, з якою надто важко стало жити, і шукав собі щастя, вивчаючи природу.

— Нема нікого щасливішого, — говорив він, — як філософ, що читає цю велику книгу, яку Бог розкрив перед нашими очима. Істини, які він відкриває, належать йому — він живить і виховує свою душу, він живе спокійно, не боїться нікого з людей, і його ніжна дружина не прийде одрізати йому носа.

Повний цих думок, він заховався в одному сільському будиночку на березі Євфрату. Там він не працював над тим, щоб лічити, скільки дюймів води падає за одну секунду під арку мосту²³, чи на скільки кубічних ліній випало більше дощу в місяці миші, ніж у місяці барана²⁴. Він не мріяв про те, щоб виробляти шовк з павутиння²⁵, ні порцеляни з розбитих пляшок²⁶; але вивчав передовсім властивості тварин і рослин і швидко набув прозорливості, яка відкривала йому тисячі відмінностей там, де інші бачили тільки одноманітність.

Одного дня, прогулюючись біля невеличкого гайка, він побачив, що до нього біжить євнух цариці, а за ним ще кілька служок з палацу. Ніби запаморочені, люди бігали, немов шукаючи щось загублене й дуже цінне.

— Юначе, — сказав йому перший євнух, — чи ви не бачили собаку цариці?

Задіг відповів скромно:

— Це сука, а не собака.

— Маєте рацію, — обізвався перший євнух.

— Це дуже маленька болонка, — додав Задіг, — вона недавно привела цуценят, вона трохи шкутильгає на передню ліву ногу й має дуже довгі вуха.

— То ви її бачили? — спитав захеканий перший євнух.

— Ні, — відповів Задіг, — я її ніколи не бачив, і я ніколи не знав, що в цариці є сука.

Саме о тій порі, через дивну примху долі, найкращий кінь королівської стайні вирвався з конюхових рук на вавилонській рівнині. Оберегермейстер й інші офіцери, так само стурбовані, бігали за ним, як перший євнух за сукою. Першим звернувся до Задіга оберегермейстер і спитав, чи не бачив він королівського коня.

— Це кінь, — відповів Задіг, — що найкраще йде чвалом, він п'ять футів заввишки, копита в нього дуже малі, хвіст три з половиною фути завдовжки, шишки на його вудилах із золота на двадцять три карати, підкови його зі срібла одинадцятої проби.

— Якою дорогою подався він? Де він? — поспитав оберегермейстер.

— Я його не бачив, — відповів Задіг, — і не чув ніколи про нього.

Оберегермейстер і перший євнух не сумнівалися, що це Задіг украв королівського коня й королевину суку. Вони звеліли одвести його перед збори великого Дестергаму²⁷, які присудили покарати його батогами й заслати до кінця днів до Сибіру. Та тільки-но ухвалили вирок, як знайшли коня й собаку. Судді опинилися перед сумною потребою переробити свою постанову; але вони присудили Задігові сплатити чотириста унцій золота за те, що говорив, ніби не бачив того, що бачив. Спочатку мусив він сплатити цей штраф, а потім Задігові дозволили захищати свою справу на нараді великого Дестергаму.

Він говорив так:

— Зорі справедливості, безодні знання, дзеркала істини, ви, що маєте вагу олова, твердість заліза, блиск діамантів і дуже подібні до золота²⁸, — раз дозволено мені говорити перед цими високославними зборами, то присягаюся Оромаздом²⁹, що я ніколи не бачив ні шановної королівської суки чи священного коня короля над королями. Ось що зі мною сталося: я прогулювався поблизу невеличкого ліска, де потім зустрів шановного

евнуха й славного егермейстера. Я побачив на піску сліди якоїсь тварини і легко вирішив, що це сліди маленького собаки — легенькі й довгі борозенки, відбиті на невеличких горбиках піску поміж слідів від лап. Я визначив, що це сука, і соски у неї витягнені, отже, вона недавно привела цуценят. Інші, дечим одмінні, сліди, що весь час ніби зрізували піщану поверхню обабіч передніх лап, доводили мені, що в неї дуже довгі вуха; а помітивши, що одна лапа весь час менше виривала пісок, ніж три інші, я зрозумів, що сука нашої великої королеви, насмілюсь сказати, трохи крива. А щодо коня короля над королями, то знайте, що, прогулюючись дорогою в цьому лісі, я побачив відбитки кінських підків; усі вони були на однаковій віддалі. Ось, сказав я, кінь, що досконало йде чвалом. На вузькій стежці, футів сім завширшки, був на три з половиною фути від середини дороги праворуч і ліворуч трохи збитий пил з дерев. У цього коня, сказав я, хвіст на три з половиною фути, і, вимахуючи ним праворуч і ліворуч, він позмітав цей пил. Під деревами, що утворювали альтанку п'ять футів заввишки, я побачив недавно опале з гілок листя і зрозумів, що кінь торкнувся їх і що, виходить, він у п'ять футів заввишки. Щодо його вудил, вони повинні були бути з золота двадцять третьої проби, бо шишки потерлися об камінь, у якому я розпізнав кремій і на якому я зробив пробу³⁰. І нарешті, по слідах, які лишилися від його підків на камені іншої породи, я зробив висновок, що вони зі срібла одинадцятої проби.

Усі судді були в захваті від глибини й точності Задігових суджень, новина дійшла до короля й королеви. У передпокоях, у спальнях і в кабінетах³¹ говорили тільки про Задіга; і хоч багато магів висловлювали думку, що його треба спалити, як чаклуна, цар звелів, щоб йому повернули штраф у чотириста унцій золота, до якого його було присуджено. Секретар, судові пристави, прокурори з великою пишнотою прийшли до Задіга й принесли його чотириста унцій; з них вони вираху-

вали тільки триста дев'яносто вісім на судові видатки, а їхні лакеї попросили нагороди.

Задіг побачив, як небезпечно інколи бути надто вченим, і свято пообіцяв собі, як буде нагода, не говорити про те, що побачить.

Ця нагода трапилася незабаром. Утік один державний злочинець; Задіг бачив, як той проходив попід вікнами, але на допиті не сказав про це. Однак хтось довів, що він дивився в цю мить у вікно. За цей злочин йому присудили сплатити п'ятсот унцій золота, і, за вивилонським звичаєм, він подякував суддям за їх всепробачливість.

— Великий Боже! — говорив він сам до себе, — яке лихо, коли хто прогулюється в лісі, яким проходять сука королеви й кінь короля! Як небезпечно стояти біля вікна! І як важко бути щасливим у цьому житті!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ ЗАЗДРІСНИК

Задіг хотів у філософії й приятелюванні знайти розраду від нещастя, які послала йому доля. В одному вавилонському передмісті в нього був зі смаком опоряджений будинок, де він збирав усі мистецькі речі й розваги, гідні порядної людини. Вранці його книгозбірня була відкрита для всіх учених, увечері стіл — для всякого доброго товариства. Та невдовзі він дізнався, до чого небезпечно вчені: зчинилася велика суперечка з приводу одного Зороастрового закону, який забороняв їсти грифонів³². «Як можна забороняти грифонів, — говорили одні, — коли цієї тварини не існує?» — «Треба, щоб вони існували, — говорили інші, — раз Зороастр не хоче, щоб їх їли!»

Задіг хотів помирити їх, сказавши:

— Коли є грифони, не їжмо їх; коли їх не існує, то ще менше можемо ми їх їсти, — і таким чином ми цілком скоримось Зороастрові.

Один учений, який написав тринадцять томів про властивості грифонів і був найбільший з усіх теургів³³, похопився піти й обвинуватити Задіга перед одним архімагом, на ймення Ієбор³⁴, найдурнішим із халдеїв, отже, й найфанатичнішим. Цей учений хотів посадити Задіга на палю для більшої слави сонця і тут же задоволено виголосив напам'ять требник Зороастра. Друг Кадор (один друг вартий більше, ніж сотня панотців) пішов до старого Ієбора і сказав йому:

— Нехай живе сонце й грифони. Стережіться карати Задіга: це святий, у нього на пташарні є грифони, і він не їсть їх. А його звинуватив єретик, що насмілюється твердити, ніби в кролів роздільні лапи³⁵ й вони не є нечисті.

— Гаразд, — сказав Ієбор, трясучи своєю лисою головою, — треба посадити на палю Задіга за те, що нечесливо думав про грифонів, і другого за те, що нечесливо говорив про кролів.

Кадор залагодив справу за допомогою однієї фрейліни, якій він зробив дитину і яка мала великий вплив у колегії магів. Нікого не посадили на палю; з приводу цього багато докторів бурчали й віщували занепад Вавилону.

Задіг вигукнув:

— Де ж те щастя? Усе переслідує мене на цьому світі, аж до тварин, яких не існує зовсім!

Він прокляв учених і вирішив жити тільки у вищуканому товаристві.

Він збирав у себе найпорядніших чоловіків Вавилону і найприємніших дам; він улаштовував вишукані вечери, перед якими часто відбувалися концерти; вечери ті оживлялися чарівними бесідами. Він умів переживати слабкі спроби бути дотепним, бо вони якраз і вбивають дотепність зовсім і псують найблискучіше товариство.

Ні друзів, ані страв не вибирав він заради пихи, бо завжди вище ставив реальне над вимріяним, і тому здобувся на пошану, на яку не претендував.

Навпроти його дому мешкав Арімаз, людина, чия лиха вдача вимальовувалася на грубездній фізіономії. Його гриз-

ла жовч і роздирала пиха, і до всього то був нудний дотепник. Не мавши ніколи успіхів у світі, він мстився тим, що обмовляв його³⁶. Хоч який був багатий, а на превелику силу зміг зібрати біля себе облесників. Шум від колісниць, що під'їздили вечорами до Задіга, набридав йому, шум від вихвалень Задіга драгував його ще більше. Кілька разів він заходив до Задіга й сідав до столу, не буди запрошений: він розбивав усю веселість товариства, ніби гарпії³⁷, про яких говорять, що від їхнього дотику страва починає смердіти. Якось йому заманулося влаштувати свято для однієї дами, але та замість згодитися на його запрошення, пішла вечеряти до Задіга. Другого разу, розмовляючи з ним у палаці, вони зустрілися з міністром, який запросив на вечерю Задіга й не запросив Арімаза. Найневблаганніша ненависть часто буває викликана не більш важливими підставами. Цей чоловік, якого у Вавилоні прозвали «Заздрісником», вирішив занапастити Задіга тільки тому, що того прозвали «Щасливим».

«Нагода зробити лихо трапляється сто разів на день, а зробити добро — один раз на рік», — говорив Зороастр.

Заздрісник пішов до Задіга, що прогулювався в садку з двома друзями й дамою, якій він часто говорив приємні речі без будь-якого особливого наміру. Розмова точилася про війну, яку цар щасливо закінчив проти князя Гірканського³⁸, свого васала. Задіг, що в цій короткій війні виявив свою відвагу, дуже хвалив царя, а ще більше свою даму. Він узяв аркушик і написав чотири вірші, які скомпонував відразу, і дав прочитати їх цій вродливій особі. Друзі просили, щоб він дав і їм прочитати, та він утримався через скромність чи швидше через самолюбство. Він знав, що імпровізовані вірші вважатиме за гарні тільки той, на чю честь їх написано. Він розламав навіть дощечку, на якій написав вірш, і викинув обидві половинки між трояндові кущі, де друзі їх марно розшукували. Пішов невеличкий дощ, і всі повернулися до хати. Заздрісник, залишившись сам у садку, шукав доти, поки нарешті не знайшов один шматочок. Дощечка була

так розмазана, що кожна половинка вірша, яка заповнювала рядки, мала свій зміст і навіть утворювала вірш короткого розміру. Але через ще дивніший випадок ці маленькі вірші утворили зміст, що становив найжахливіші лайки проти царя. Читався цей віршик так:

Величезним злочинством
Зміцнившись на троні,
В загальнім спокої
Це — ворог єдиний.

Заздрісник був щасливий уперше за все своє життя: він тримав у руках те, чим міг згубити людину чесну й приємну. Повний цієї жадливої радості, він зробив так, що до царя дійшла ця сатира, писана Задіговою рукою. Задіга, двох друзів і даму кинули до в'язниці. Справу негайно розглянули в суді, причому Задіга навіть не стали слухати. Коли він ішов вислухати вирок, Арімаз став йому на дорозі й голосно гукнув, що його вірші нічого не варті. Задіг не клопотався про те, щоб бути добрим поетом, але був у розпачі, що його засуджено, як злочинця, за образу величності і що кинуто до в'язниці вродливу даму й двох друзів за злочин, якого він не робив. Йому не дозволили говорити, бо проти нього промовляли його вірші. Такий був закон у Вавилоні. І от Задіга повели на страту крізь натовп цікавих, з яких жоден не зважився пожалкувати за ним, а всі поспішали, щоб роздивитися його обличчя й побачити, чи охоче він помре.

Тільки батьки його сумували, вони-бо не мали права спадщини: три чверті їхнього добра конфіскували на користь царя, а чверть — на користь Арімаза.

У той час, як він готувався до смерті, царський папуга вилетів з палацового балкону та й сів у Задіговому садку на трояндовий кущик. Вітер докинув туди з сусіднього дерева персик, він упав на половину дощечки для письма й прилип до неї. Птах підхопив персик разом з дощечкою і відніс їх на коліна монархові. Його високість прочитав слова, що не мали ніякого змісту й скидалися на кінець якихось віршів. Він кохався в поезії, а від мо-

нархів, що кохаються у віршах, завжди можна багато чого сподіватися³⁹: він почав міркувати над знахідкою свого папуги. Цариця, пригадавши те, що було написано на одному шматку дощечки Задіга, звеліла принести її. Порівняли обидві частини: вони цілком злилися до купи, тоді прочитали вірші так, як їх і написав Задіг:

Величезним злочинством збурену бачив я землю.
Зміцнившись на троні, приборкав усе те володар.
В загальнім спокої воює саме лиш кохання.
Це — ворог єдиний, боятися треба його.

Цар відразу ж звелів привести Задіга перед його очі і звільнити з в'язниці двох його друзів і вродливу даму. Задіг упав на землю до ніг царя і цариці, він покірно просив у них пробачення за те, що написав погані вірші. Він говорив так мило, жваво й розумно, що цар з царицею бажали побачити його ще раз. Він прийшов знову і сподобався ще більше. Йому віддали все добро Заздрісника, що неправдиво обвинуватив його, але Задіг повернув усе власникові, і Заздрісника зворушило тільки те, що він нічого не втратив. З кожним днем зростала пошана царя до Задіга. Він залучав його до всіх своїх розваг, радився з ним у всіх своїх справах. Цариця відтоді дивилася на нього прихильно, що могло стати небезпечним для неї, для царя, її високовладного чоловіка, для Задіга й для держави. Задіг починав вірити, що не так уже важко бути щасливим.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ ВЕЛИКОДУШНИЙ

Час минав, і наближалось велике свято, яке відбувалося кожні п'ять років. У Вавилоні був звичай урочисто оголошувати наприкінці п'яти років ім'я громадянина, який зробив найвеликодушніший вчинок. Перший сатрап⁴⁰, на якого покладено було турботи про місто, до-

повідав про найкращі вчинки, що сталися під час його порядкування. Люди голосували, цар ухвалював постанову. На це свято сходилися з усіх кінців землі. Переможець одержував від монарха золоту чару, прикрашену дорожочинним камінням, і цар говорив йому такі слова: «Візьміть цей приз за великодушність, і нехай Боги пошлють мені багато підданих, що скидалися б на вас!»

Цей пам'ятний день настав. Цар зійшов на свій трон; його оточували вельможі, маги й представники від усіх племен, що прийшли на ці ігрища, де славу здобували не за легкість коней, не за силу тіла, а за чесноту. Перший сатрап перелічив голосно вчинки, які могли принести тим, хто їх зробив, цей неоціненний приз. Він не говорив нічого про великодушність, з якою Задіг повернув Заздрісникові все його майно, це не був вчинок, що міг би змагатися за приз.

Він висунув спочатку суддю, який, змусивши одного громадянина програти процес через помилку, за яку не був навіть сам відповідальний, оддав тому все своє майно, яке коштувало стільки, скільки той утратив.

Потім він відзначив одного молодика, що, будши до нестями закоханий у дівчину, з якою мав одружитися, поступився нею заради друга, що майже помирав від кохання до неї, і, поступаючися дівчиною, навіть сплатив посаг.

Потім він звелів показатись одному воїнові, що під час війни з Гірканією виявив ще більший приклад великодушності. Ворожі солдати хотіли викрасти його кохану, і він захищав її від них. Враз йому сказали, що інші гірканці викрадають його матір за кілька кроків від нього; плачучи, він покинув кохану й побіг визволяти матір; потім повернувся до тієї, яку кохав, і побачив, що вона помирає. Він хотів заповідати собі смерть, але мати наказала йому, що, крім нього, вона не має ніякої допомоги, і йому вистачило мужності примиритися з необхідністю жити.

Судді схилилися на бік цього воїна. Цар узяв слово й сказав:

— Вчинки його й інших дуже добрі, але вони мене не дивують. Недавно Задіг зробив вчинок, справді дивний. Кілька днів тому я звільнив з посади свого міністра й улюбленця Кореба. Я люто нарікав на нього, а всі мої улюбленці запевняли мене, що я ще надто добрий, і наввипередки виспівували мені все найгірше про Кореба. Я спитав у Задіга, що він про нього думає, і він одважився добре висловитися про нього. Зізнаюся, що зустрічав у нашій історії приклади, коли платили своїм майном за помилку, коли поступалися коханою, коли віддавали перевагу матері перед об'єктом кохання, але я ніколи не читав, щоб якийсь придворний висловився добре про міністра, що опинився в неласці й на якого гнівався його державець. Я даю по двадцять тисяч золотих монет кожному з тих, що про їхні великодушні вчинки оце розповідали, але чару я віддаю Задігові.

— Володарю мій, — сказав Задіг цареві, — це ваша величність заслуговує отримати чару, бо ви сьогодні здійснили нечувану річ: будши царем, ви не розгнівалися на вашого раба, коли той перечив вашому роздратуванню.

Усі дивувалися на царя й Задіга. Суддя, що віддав своє добро, коханець, що одружив свою коханку з другом, воїн, що волів урятувати свою матір, а не кохану, одержали подарунок від монарха й побачили, як їхні імена записано в книгу великодушних, Задіг же одержав чару. Цар зажив слави доброго монарха, яка недовго за ним зберігалася. Цей день відзначили святами, довшими, ніж звичайно. Спогади про них ще збереглися в Азії. Задіг говорив: «Я нарешті щасливий!» Але він помилявся.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ МІНІСТР

Цар утратив свого першого міністра. Він обрав Задіга, щоб той обійняв цю посаду. Всі вродливі вавилонські дами плескали в долоні від цього вибору, бо,

відколи існувала імперія, ще не було такого молодого міністра. Всі улюбленці розсердилися, Задрісник почав харкати кров'ю, і ніс у нього надміру розпух. Задіг, подякувавши цареві з царицею, пішов подякувати ще й Папузі.

— Прекрасна птахо, — сказав він йому, — це ви врятували мені життя й зробили мене першим міністром; сука й кінь їх величностей заподіяли мені багато лиха, але ви зробили добро. То ось від чого залежить людська доля! Але, — додав він, — таке дивне щастя, може, швидко й зникне.

Папуга відповів:

— Так.

Це слово вразило Задіга, та будши, проте, добрим фізиком⁴¹ і не вважаючи, що з папуг бувають пророки, він швидко заспокоївся; він узявся ретельно керувати своїм міністерством. Він змусив відчути святу міць законів і нікого не силував відчувати вагу свого високого титулу. Він не обмежував волі голосів у дивані⁴², і кожен візир⁴³ міг мати свою думку, не викликаючи його гніву. Коли він розв'язував якусь справу, то не він її вирішував, а закон, але коли закон був надто суворий, він його пом'якшував. Коли ж бракувало законів, його правосуддя вимагало, щоб корилися законам Зороастровим.

Це від нього успадкували народи велике правило, що краще зважитися звільнити одного винуватця, ніж засудити одного невинного. Він думав, що закон зроблено на допомогу громадянам тією самою мірою, що й на острах. Його головний талан полягав у тому, що він умів з'ясовувати істину, тоді як переважно всі люди намагаються її затьмарити. З перших же днів свого порядкування він почав користуватися з цього талану.

Один визначний вавилонський купець помер в Індії; своїми спадкоємцями він зробив двох синів з тим, що вони одержать рівні частки по тому, як віддадуть заміж свою сестру. Та він полишив ще подарунок у тридцять тисяч золотих монет тому з двох синів, про якого вирі-

шать, що той більше його любить. Старший збудував йому гробницю, другий додав частину своєї спадщини до сестриноного посагу. Всі говорили: «Старший більше любить свого батька, а менший — любить свою сестру, отже, це старшому належать тридцять тисяч золотих».

Задіг звелів привести їх обох по черзі. Старшому він сказав:

— Ваш батько не помер, він одужав і повертається до Вавилону.

— Хвала Богові! — відповів молодик. — Тільки ця гробниця коштувала мені дороженько.

Потім Задіг сказав те саме меншому.

— Хвала Богові, — відповів той. — Я поверну батькові все, що маю, але хотів би, щоб він лишив сестрі те, що я їй дав.

— Нічого ви не повернете, — сказав Задіг, — а ще одержите тридцять тисяч золотих, бо ви дужче любите свого батька.

Одна дуже багата дівчина дала двом магам обіцянку одружитися і по тому, як кілька місяців брала уроки в одного й другого, вона побачила, що вагітна. Ті обидва хотіли з нею одружитися.

— Я візьму за чоловіка того з двох, — сказала вона, — хто дав мені можливість подарувати імперії громадянина.

— Це я зробив цей прекрасний вчинок, — сказав один.

— Це я маю таку заслугу, — сказав другий.

— Гаразд, — відповіла вона, — я визнаю за батька дитини того, хто зможе дати їй краще виховання.

Вона народила сина. Кожен із магів хотів його виховувати. Із справою подалися до Задіга. Він звелів прийти обом магам.

— Чого навчатимеш ти свого вихованця? — опитав він першого.

— Я навчу його, — сказав учений, — восьми частин красномовства⁴⁴, діалектики, астрології, демономанії⁴⁵;

поясню, що таке субстанція й випадок⁴⁶, абстрактне й конкретне, монади й неперевизначена гармонія⁴⁷.

— А я, — сказав другий, — дбатиму, щоб він був справедливий і гідний мати друзів.

Задіг виголосив:

— Чи ти батько дитині, чи ні, — але ти одружишся з матір'ю.

Весь час до королівського двору надходили скарги на правителя Мідії на ім'я Іракс⁴⁸. То був великий пан, по суті непоганий, але зіпсований від пихи.

Він рідко терпів, щоб йому радили, і ніколи — щоб перечили. Павичі не такі чваньковиті, голуби не такі сласні, черепахи не такі ледачі; він живився тільки брехливою славою та облудними розвагами. Задіг постановив його виправити. Він надіслав до нього від імені царя одного майстра з музики з двадцятьма співаками й двадцятьма чотирма скрипальями, одного майстра зі страв з шістьма кухарями й чотирьох камергерів, що мусили не відходити від нього. Царський наказ велів непорушно дотримуватись одного розпорядку дня, і от як усе сталося.

Першого дня, щойно прокинувся слашний Іракс, увійшов музичний майстер із співаками й скрипальями, проспівали кантату, яка тривала дві години і в якій що три хвилини ішов приспів:

До чого видатні його заслуги!
Скільки милосердя! Скільки величі!
Ах, до чого повинен пан
Бути задоволений із самого себе!

Після того як виконали кантату, один із камергерів привітав його промовою на три чверті години, в якій вихваляв його саме за ті добрі якості, що їх тому бракувало. Щойно скінчилося привітання, його повели до столу під звуки інструментів. Обід тривав три години; тільки-но розтуляв він рота, щоб говорити, перший камергер виголосив: «Він матиме рацію». А ледве промовляв він якихось чотири слова, як другий камергер виголосив: «Він має рацію». Два інші камергери вибухали голосним смі-

хом на кожен Іраксів дотеп, що його той говорив чи мав сказати. По обіді кантату повторили.

Цей перший день видався йому чудесним; він думав, що цар над царями шанує його згідно з його заслугами; другий день видався йому не таким приемним; третій пригнітив його, четвертий важко було знести, четвертий був за кару. Нарешті, роздратований тим, що тільки й чує, як співають: «Ах, до чого повинен пан бути задоволений із самого себе!», що завжди чує, ніби він має рацію, і що його вітають щоранку о тій самій годині, він написав до двору, прохаючи царя зласкавитись і відкликати своїх камергерів, своїх музикантів і кухарів. Він обіцявся надалі бути не таким чваньковитим і значно дбайливішим; він не давав себе так облещувати, влаштовував менше свят і був куди щасливіший, бо, як говорить Саддер⁴⁹, повсякчасна розвага не є вже розвагою.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ СУПЕРЕЧКИ Й АУДІЄНЦІЇ

Отак Задіг увесь час виявляв витонченість свого генія і добру душу. Його обожнювали і, проте, його любили. Про нього говорили, як про найбагатшого з людей. По всій імперії лунало його ім'я, всі жінки наводили на нього свої лорнети, всі громадяни вихваляли його правосуддя; вчені дивилися на нього як на свого оракула; навіть жерці визнавали, що він знається в їхніх справах навіть більше за старого архімага Ієбора. Вже нікому не спадало на думку сперечатися з ним з приводу грифонів. Вірили тільки в те, що йому здавалося ймовірним.

У Вавилоні була велика суперечка, що точилася вже п'ятнадцять сотень років і поділила імперію на дві завзяті секти: одні запевняли, що до храму Мітри завжди треба входити лівою ногою, інші вважали цей звичай за мерзенний і входили тільки правою. Всі чекали урочистого свя-

та божественного вогню, щоб дізнатися, якій секті віддає перевагу Задіг. Народ утупив очі в обидві його ноги, і все місто хвилювалось і вагалось. Задіг увійшов у храм, стрибаючи разом обома ногами, і потім у красномовній промові довів, що бог неба і землі не віддає нікому переваги й не більше цінить ліву ногу, ніж праву. Заздрісник з жінкою запевняли, що в його промові було мало образів і що він не примусив танцювати в ній гори й пагорбки.

— Промова його суха і позбавлена генія, — говорили вони, — в ній не чути було ні про море, що відступає⁵⁰ від берегів, ні про зірки, що падають⁵¹, ні про розтоплене, як віск, сонце⁵²: словом, не було доброго східного стилю.

Задіг був задоволений, що має розумний стиль. Усі були на його боці не тому, що він мав рацію, і не тому, що він був чемний, але тому, що він був першим візиром.

Так само шасливо закінчив він великий процес між білими й чорними магами. Білі дотримувалися думки, що беззаконно, молячись Богам, ставати взимку обличчям на південний схід; чорні запевняли, що Бог жахається молитов людей, які стають улітку обличчям на південний захід. Задіг наказав, щоб кожен ставав обличчям на ту сторону, яку схоче.

Тоді він відкрив спосіб віддавати ранок для справ приватних і державних, а решту дня присвячував окрасі Вавилону: він наказав ставити трагедії, на яких люди плакали, й комедії, на яких сміялися, — що вже давно вийшло з моди й що він віродив, бо мав добрий смак. Він не претендував на те, що знає більше, ніж артист, він винагороджував їх подарунками й пошаною і не заздирив потай їхнім талантам. Увечері він дуже звеселяв царя й особливо царицю. Цар говорив:

— Великий міністр!

Цариця говорила:

— Чемний міністр!

І обоє додавали:

— Було б дуже прикро, коли б його скарали на горло.

Ніколи урядовій людині не доводилося давати так багато аудієнцій дамам, як йому. Більшість приходили говорити з ним про справи, яких не мали, аби мати справу з ним. Першою з'явилася жінка Заздрісника: вона присяглася йому Мітрою⁵³, Зенд-Авестою⁵⁴ й святим вогнем⁵⁵, що вона засуджує поведінку свого чоловіка; потім вона зізналася йому, що її чоловік ревнивець, грубіян; вона розповіла, що боги покарали її, відмовивши йому в тому дорогоцінному знаку святого вогню, що тільки через нього людина стає подібною до безсмертних; вона завершила тим, що впустила свою підв'язку. Задіг підняв її зі своєю звичайною чемністю, але не зав'язав її знову під коліном дамі, і ця незначна помилка (коли то була помилка) спричинилася до страшних нещасть. Задіг про це й не думав, але жінка Заздрісника думала над цим багато.

Щодня з'являлися інші дами. Таємні вавилонські літописи запевняють, що він піддався тільки раз спокусі, але зі здивуванням відзначив, що не отримав насолоди і коханку обіймав досить неуважно. Та, кому він подарував, сам цього майже не помітивши, докази своєї прихильності, була покоївкою цариці Астарті. Щоб утішити себе, ця ніжна вавилонянка говорила: «Очевидно, ця людина надмірно захоплена справами, бо міркує над ними навіть кохаючись». У ту хвилину, коли багато хто не промовляє й слова, а інші вимовляють тільки святі слова, Задіг прохопився раптовим вигуком: «Царице!» Вавилонянка подумала, що у хвилину просвітку він нарешті згадав про неї і сказав: «Моя царице!» Але Задіг, усе ще неуважний, вимовив ім'я Астарті. Дама, що за цих шасливих обставин усе пояснювала собі на користь, уявляла, ніби він хотів сказати: «Ви кращі за царицю Астарту». Вона вийшла із Задігового палацу з чудовими подарунками і пішла розповісти про свою пригоду Заздрісниці, що була її близькою приятелькою. Ту страшенно образила така перевага.

— Він не зволив навіть зав'язати мені ось цю підв'язку, — сказала вона, — і я не хочу більше її носити.

— О! — сказала щаслива суперниця: — У вас підв'язки, як у цариці. То ви замовляєте їх у тієї самої майстрині?

Заздрісниця глибоко замислилася, нічого не відповіла й пішла на пораду до свого чоловіка Заздрісника. Тим часом Задіг помітив, що під час аудієнцій та в суді він постійно неуважний. Він не знав, про що це свідчить, і це було єдиним, що його турбувало.

Якось він побачив сон: йому ввижалося, що спочатку він спав на сухих травах і з них деякі колючі докучали йому, а потім одпочивав на м'якому ліжку з троянд, звідки вилізла гадюка, що поранила його в серце своїм гострим і отруйним язиком.

«Леле! — подумав він. — Я довго спав на сухих і колючих травах; тепер я на ліжку з троянд, але хто виявиться гадюкою?»

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ РЕВНОЩІ

Нещастя Задіга зародилося від самого його щастя, передовсім від його посади. Повсякчас мав він розмови з царем і з Астартою, його найяснішою дружиною. Чари його розмов іще подвоювалися від його бажання подобатися, яке для розуму є тим самим, що для красуні окраса; його молодість і шляхетність непомітно справили на Астарту враження, якого вона спочатку й не помітила. Її пристрасть зростала в лоні невинності. Астарта без коливань і без остраху віддавалася насолоді бачити й чути людину, милу її чоловікові й державі. Вона говорила про нього зі своєю челяддю, яка тільки збільшувала його вартість своїми похвалами: усе спричинялося до того, щоб глибше встромити їй у серце стрілу, якої вона ще не відчувала. Вона робила Задігові подарунки, в яких він вбачав більше вишуканості, ніж

вона сама думала; вона гадала, що розмовляє з ним тільки як цариця, задоволена своїм слугою, а тим часом вислови її були висловами закоханої жінки.

Астарта була значно краща за оту Семиру, що так ненавиділа однооких, і за ту другу жінку, що збиралась відтяти своєму чоловікові носа. Дружнє ставлення Астарті, її ніжні розмови, під час яких вона починала червоніти, її погляди, що їх хотіла одвернути, та проте спиняла на його очах, запалили в серці Задіга вогонь, який здивував його самого. Він змагався, він покликав собі на допомогу філософію, що завжди йому допомагала, та видобув звідти тільки знання і не мав жодної полегкості. Обов'язок, вдячність, могутність розгніваного державця являлися його очам, немов мстиві боги. Він змагався і переміг; але ця перемога, яку повсякчас треба було починати знову, коштувала йому зітхань і сліз. Він більше не зважувався говорити з царицею з тією милою невимушеністю, в якій було так багато чарів для обох, очі йому вкривалися хмаринками; розмови його були стримані й уривчасті; він опускав свій погляд, а коли мимохідь погляди його падали на Астарту, вони зустрічали вогкі від сліз погляди цариці, з яких вихоплювалися вогняні стріли. Здавалося, вони говорили одне одному: «Ми ревно кохаємося, і ми боїмося любити; ми обоє спалимо себе у вогні, який вважаємо злочинним».

Задіг виходив від цариці нестямний, розгублений, з серцем, обтяженим незносною вагою. Не стерпівши душевної муки, він відкрив свою таємницю другові Кадору, як людина, що довго стримує жорстокі страждання і нарешті видає себе гострим зойком, а з чола котиться піт, викриваючи силу болю. Кадор сказав йому:

— Я вже відгадав почуття, які ви хотіли сховати від себе самого: пристрасті мають свої ознаки, щодо яких не можна помилитися. Подумайте, любий Задігу, чи не викрив цар, — адже я зміг читати у вашому серці, — почуття, яке образить його. Поза тим що він найревнивистий зі всіх людей, у нього нема іншої вади. Ви опирає-

теся своїй пристрасті дужче, ніж цариця змагається зі своєю, бо ви — філософ, бо ви — Задіг. Астарта — жінка, вона нерозважливо дає промовляти своїм поглядам, бо ще не вважає себе за винну. Переконана, на нещастя, в своїй невинності, вона нехтує потребою пристойності. Я тремчу за неї, бо їй не можна нічого закинути. Коли б ви з'єдналися одне з одним, ви зуміли б обдурити всіх; пристрасть, яка шойно зародилася і яку перемагають, вибухає; задоволене кохання вміє приховати себе.

Задіг вжахнувся від пропозиції зрадити царя, свого добродійника; і ніколи він не був вірніший своєму державцеві, ніж коли став винуватий у мимовільному злочині проти нього. Тим часом цариця так часто вимовляла ім'я Задіга і лице їй тоді так червоніло, вона була така жвава й така засмучена, коли розмовляла з Задігом у присутності царя, і так глибоко замислювалася, коли він виходив, що цар стривожився: він думав над усім, що бачив, і уявляв усе, чого не бачив. Передовсім він помітив, що в його жінки блакитні пантофлі і в Задіга блакитні пантофлі, що на його жінці жовті стрічки, а на Задігові жовта шапка: то були жахливі ознаки для ніжного монарха. Підозри обернулися в певність у його розпаленому розумі.

Усі раби царів і цариць є разом і шпигунами їхніх сердець. Швидко стало відомо, що Астарта закохана, а Моабдар ревнує. Заздрісник одіслав Заздрісницю віднести до царя свою підв'язку, подібну до підв'язки цариці, і на додаток до всього лиха ця підв'язка була блакитна. Монарх думав тільки про те, як йому помститися. Він вирішив отруїти царицю вночі, а Задіга задушити на світанку. Він оддав наказа одному невблаганному євнухові, виконавцеві його помст. Тоді в царських покоях був маленький карлик, німий, але не глухий. На нього ніколи не зважали: він був за свідка найтаємніших подій, немов хатня тварина. Цей маленький німий був дуже прихильний до цариці й Задіга. Він почув, однаково здивований, як і охоплений жахом, як віддавали наказа про їхню смерть. Але що зробити, щоб попередити про цей страшний на-

каз, який невдовзі мають виконати? Він не знався на письмі, але вчився малювати й умів витримувати подібність. Частину ночі він витратив, малюючи те, про що хотів розповісти цариці: на його малюнку було зображено схвильованого від гніву царя, що в одному кутку картини давав наказа євнухові; блакитний шнур і чару на столі поруч із блакитною підв'язкою і жовтою стрічкою, царицю, що вмирає на руках у челяді, посередині картини, й задушеного Задіга біля її ніг. Обрій являв собою схід сонця, аби відзначити, що ця жахлива картина має статися на світанку. Скінчивши цю працю, він побіг до однієї з Астартиних служниць, розбудив її і дав зрозуміти, що тієї ж хвилини треба однести цей малюнок до королеви.

Опівночі постукано до Задігових дверей, розбуджено й подано записку від цариці. Він думав, що це сон, і тремтячою рукою розкрив листа. Якими ж були його здивування, спантеличення й відчай, коли він прочитав такі слова: «Тікайте цієї ж хвилини, або у вас відберуть життя. Тікайте, Задігу, я наказую вам це ім'ям нашого кохання й моїх жовтих стрічок. Я не винна, але відчуваю, що помру як злочинниця».

Задіг насилу зміг заговорити. Він наказав покликати Кадора й, нічого не кажучи, подав йому цю записку. Кадор примусив його скоритися й відразу ж вирушити в Мемфіс.

— Якщо ви підете до цариці, то прискорите її смерть; якщо говоритимете з царем, знову-таки втратите її. Я подбаю про її долю, ви віддайтеся своїй. Я зчиню галас, що ви виїхали шляхом на Індію, потім швидко відшукаю вас і розповім усе, що станеться у Вавилоні.

Тієї ж хвилини Кадор звелів привести двох найлегших на ході верблюдів до потайних дверей палацу і посадити на них Задіга, якого доводилося нести, бо він був у нес-тямі. З ним поїхав єдиний слуга, і швидко, охоплений здивуванням і сумом, Кадор утратив з очей свого друга.

Виїхавши на верх пагорбка, звідки видно було Вавилон, цей славетний утікач кинув погляд на палац цари-

ці і знепритомнів; він приходив до пам'яті тільки для того, щоб лити сльози й бажати смерті. Нарешті, помисливши над гіркою долею найчарівнішої з жінок і першої в світі цариці, він на хвилину звернувся до себе самого й вигукнув: «Та що ж таке людське життя? О, чесноті! До чого прислужилася ти мені? Дві жінки негідно одурили мене, третя, зовсім невинна й краща за тих, має вмерти. Усе, що я робив доброго, стає для мене прокляттям, і я підношуся на верхів'я величі тільки для того, щоб упасти в жахливу безодню нещастя. Коли б я був жорстокий, як інші, я був би щасливий, як вони».

Охоплений цими важкими міркуваннями, з очима, засланими серпанком суму, зі смертельно-блідим обличчям і душею, що поринула в глибіню темного розпачу, він продовжував свою подорож до Єгипту.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ ПОБИТА ЖІНКА

Задіг скерував свій шлях за зірками: сузір'я Оріона й блискучий Сіріус вели його до брами Канопи⁵⁶. Його захоплювало це широке склепіння світил, що нашим очам видавалися хіба за маленькі іскри, тим часом як земля, що справді є непомітною пилінкою, загубленою у всесвіті, видається нашій зажерливості такою великою й значною. Тоді він уявляв собі людей такими, які вони є: комахами, що пожирають одна одну на малому шматку бруду. Цей правдивий образ, здавалося, нищив його нещастя, являючи йому нікчемність його існування, нікчемність Вавилону. Душа його підносилась у безконечне і, визволена від почуттів, споглядала незмінний лад усесвіту.

Та коли потім, до себе самого звернувшись й у своє серце заглиблюючися, він думав, що Астарта, може, померла заради нього, всесвіт зникав з його очей, і в цілій природі він бачив тільки знеможену Астарту й знедоле-

ного Задіга. Віддавшись цим припливам і відпливам філософії й гнітючого суму, він наблизився до кордонів Єгипту; вірний слуга його вже був у першому поселенні, де й шукав їм житло. Тим часом Задіг прогулювався біля садів, що оточували це село; він побачив недалеко від битого шляху заплакану жінку, що закликала собі на допомогу небо й землю, і розгніваного чоловіка, що гнався за нею. Він уже наздогнав її, вона обняла його за коліна; цей чоловік обсипав її ударами й докорами. З того, який лютий був єгиптянин і як знову й знову благала пробачення дама, Задіг вирішив, що перший — ревнивець, а друга — зрадниця, але коли він придивився до жінки, що була зворушливої вроди і навіть скидалася трохи на нещасну Астарту, він відчув, як охопило його співчуття до неї й обурення проти єгиптянина.

— Допоможіть мені! — гукнула вона Задігові з риданням. — Визволіть мене з рук найбільшого варвара між людьми, врятуйте моє життя!..

На ці вигуки Задіг кинувся між нею й варваром. Він трохи знав єгипетську мову й сказав тому цією мовою:

— Коли у вас є хоч трохи людяності, закликаю вас пошанувати вроду й безсилля. Як можете ви так ображати довершене створіння природи, що на захист свій має тільки сльози?

— Ага! — сказав йому цей запальний, — то ти теж її кохаєш! Це тобі повинен я помститися!

Кажучи це, він покинув даму, яку тримав однією рукою за волосся, й, схопивши свого списа, хотів пробити ним чужинця. Задіг, залишаючись спокійним, легко уникнув ударів нестямного: він ухопився за спис біля наконечника. Єгиптянин хотів видерти зброю, Задіг утримував: вона зламалася в їхніх руках. Єгиптянин вихопив шаблю, Задіг озброївся своєю, вони напали один на одного. Цей наносив сотню швидких ударів, той влучно відбивав їх; дама, сівши на траві, чепурила свою зачіску й дивилася на них. Єгиптянин був міцніший за свого супротивника, Задіг був моторніший; цей бився, як людина, у якої го-

лова керує руками, а той, як шалений, що через сліпу лють б'є навмання. Задіг напосів на нього, обеззброїв, і в той час, як єгиптянин, розлютившись, хотів кинутися на нього, він схопив його, стиснув і повалив. Тримаючи шаблю проти грудей єгиптянина, він сказав, що дарує йому життя. У нестямі єгиптянин вихопив кинджал і поранив Задіга в ту саму мить, коли переможець прощав його. Задіг, обурившись, устромив шаблю йому в груди. Єгиптянин страшенно закричав і помер, здригнувшись. Тоді Задіг підійшов до дами й сказав засмучено:

— Мені довелося його вбити. Я помстився за вас; ви вільні від найлютішого чоловіка, якого я тільки бачив: чого хочете тепер від мене, пані?

— Щоб ти помер, розбишако! — відповіла вона йому. — Щоб ти помер! Ти убив мого коханця! Хотіла б я мати змогу роздерти твоє серце!

— По правді, пані, ви мали дивного коханця, — відмовив їй Задіг, — він бив вас з усієї сили і хотів убити мене тільки за те, що ви покликали мене на допомогу.

— Я хотіла б, щоб він знову бив мене! — заперечила, плачучи, жінка. — Я заслужила це, бо призвела його до ревнощів. Дав би Бог, щоб він мене бив, а ти щоб був мертвий!

Задіг, здивований і лютий, як ніколи ще за своє життя, сказав їй:

— Пані, хоч ви і гарна, а заслуговуєте, щоб я теж побив вас за ваші примхи! Але не варто.

Тут він сів знову на свого верблюда й поїхав далі. Ледве зробив він кілька кроків, як обернувся на шум, що його зчинили четверо гінців з Вавилону. Вони мчали як несамовиті. Перший з них, побачивши жінку, закричав:

— Це вона! Вона схожа на той портрет, що нам дали!

Вони не турбувалися про мертвого і миттю схопили жінку, що не вгаваючи кричала тепер Задігові:

— Допоможіть мені ще раз, великодушний чужинцю! Прошу вибачити мені, що я скаржилася на вас; допоможіть мені, і я буду ваша до смерті!

Та цього разу Задіг втратив бажання битися за неї.
— Шукайте іншого! — відповів він. — Мене ви вже не спіймаєте.

До того ж він був поранений, кров з рани лилася, й він сам потребував допомоги, а вигляд чотирьох вавилонців, можливо посланих від царя Моабдара, сповнив його неспокоєм. Він чвалом поїхав до поселення, не турбуючись про те, чого це четверо вавилонських кур'єрів приїхали по цю прекрасну єгиптянку, і дивуючись із вдачі цієї жінки.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ РАБСТВО

Коли він в'їхав у єгипетське поселення, його оточили люди. Кожен кричав:

— Ось той, хто викрав вродливу Міссуф і вбив Клетофіса.

— Панове, — сказав їм Задіг, — боронь мене боже будь-коли викрадати вашу вродливу Міссуф, — вона надто примхлива. А щодо Клетофіса, я не убивав його, а тільки оборонявся. Він хотів мене вбити за те, що я чемно попросив у нього милосердя до вродливої Міссуф, яку він нещадно бив. Я чужинець, що шукає притулку в Єгипті. Тож хіба ймовірна річ, щоб, прийшовши шукати вашого захисту, я почав би з того, що викрав жінку й убив чоловіка?

Єгиптяни були тоді людяні й справедливі. Народ одвів Задіга до міської управи: там йому перев'язали рани, а потім допитали його й слугу, кожного окремо, щоб дізнатися правду. Визнали, що Задіг не був убивцею, але він винен був у людській крові; закон присудив йому стати рабом. На користь поселення було продано двох його верблюдів, мешканцям роздано все золото, що він привіз, його особу виставлено в людному місці на продаж, як і

його товариша по мандрівці. Один арабський торговець на ім'я Сеток купив їх; за витривалого в праці слугу він заплатив дорожче, ніж за господаря. Не можна було й порівняти цих двох людей. Отже, Задіг став рабом, підвладним своєму слугі; їм зв'язали до купи ноги ланцюгом, і так вони пішли за арабським купцем до його дому. Дорогою Задіг заспокоював свого слугу й закликав його терпіти, але, за своєю звичкою, він міркував про людське життя.

— Я бачу, — говорив він слугі, — що лихо моєї долі падає і на твою. Досі все на світі дивно оберталось для мене; мене було присуджено до штрафу за те, що я бачив, як бігав собака; я гадав, що мене спалять за грифона; мене вели на страту за те, що я склав вірша на честь царя; я на волосинку був від того, що мене задушуть за те, що в королеви була жовта підв'язка; і ось ми з тобою раби за те, що один грубіян побив свою коханку. Нумо, не втрачаймо мужності; усе це може скінчитися. Треба ж, щоб арабські купці мали рабів, і чому я не можу бути рабом, як інші, раз я людина? Цей купець не буде немилосердний: йому треба добре ставитися до своїх рабів, коли він хоче, щоб вони гарно працювали.

Він говорив так, а в глибині свого серця непокоївся про долю цариці у Вавилоні.

Сеток, купець, через два дні поїхав зі своїми рабами й верблюдами в Пустельну Аравію. Плем'я його селилося поблизу Хоривської пустелі. Шлях був довгий і тяжкий. Дорогою Сеток віддавав більше переваги слугі, ніж господареві, бо перший куди краще вантажив верблюдів і мав за те маленькі полегкості.

За два дні перед Хоривом⁵⁷ здох один верблюд: його ношу переклали на спину рабів; Задіг отримав свою частку. Побачивши, що всі раби йдуть зігнувшись, Сеток почав сміятися; Задіг дозволив собі пояснити йому, чому це відбувається, й розказав про закон рівноваги. Здивований купець почав дивитися на нього іншими очима. Задіг, бачачи, що збудив його цікавість, подвоїв її, пояснивши йому чимало речей, що не чужі були його

торгівлі: різну вагу металів і краму рівної місткості, власливості багатьох корисних тварин і способи зробити корисних з некорисних — словом, він видався Сетоку справжнім мудрецем. Сеток віддав йому перевагу перед товаришем, якого так шанував. Він добре з ним поведився, про що згодом не пожалкував.

Приїхавши до свого племені, Сеток почав з того, що став вимагати п'ятсот унцій срібла з одного єврея, якому дав їх при двох свідках; але обидва свідки померли, і єврей, якого не могли викрити, привласнив купцеве срібло, дякуючи Богові за те, що він дав йому змогу ошукати араба. Сеток поділився своїм лихом із Задігом, що став йому за порадирика.

— У якому місці, — спитав Задіг, — передали ви ваші п'ятсот унцій цьому невірному?

— На широкому камені, — відповів купець, — що біля гори Хорив.

— Яка вдача у вашого боржника? — спитав Задіг.

— Шахрайська вдача, — відповів Сеток.

— Ні, я питаю вас, чи він людина жвава, чи флегматична, обережна чи нерозсудлива.

— З усіх поганих платників, яких я знаю, — сказав Сеток, — це найжвавіший.

— Гаразд! — сказав Задіг. — Дозвольте, щоб я оскаржив вашу справу перед судом.

Справді він викликав єврея до трибуналу й так сказав судді:

— Подушко на троні справедливості! Я маю ім'я мого господаря позивати з цього чоловіка п'ятсот унцій срібла, яких він не хоче повернути.

— Є у вас свідки? — спитав суддя.

— Ні, вони померли, але лишився широкий камінь, на якому відраховано срібло, і коли б ваша величність дозволили послати по цей камінь, я сподіваюся, що він буде свідчити про це; ми, я і єврей, лишимося тут, чекаючи, поки принесуть камінь; по камінь я пошлю коштом Сетока, мого господаря.

— Охоче, — відповів суддя.

І почав розглядати інші справи.

Наприкінці аудієнції суддя спитав у Задіга:

— Ну що ж, вашого каменя ще нема?

Єврей, сміючись, відповів:

— Навіть якщо ваша величність залишиться тут до завтра, все одно каменя ще не буде: він більше як за шість миль звідси, й треба п'ятнадцять людей, щоб його зрушити з місця.

— Гаразд, — скрикнув Задіг, — я ж говорив вам, що камінь принесе свідоцтво: раз цей чоловік знав, де він є, значить, він зізнався, що це на ньому відраховано гроші.

Спантелечений єврей мусив швидко в усьому зізнатися. Суддя постановив, щоб, доки він поверне п'ятсот унцій, його прив'язали до каменя і не давали пити і їсти. Гроші невдовзі було виплачено.

Відтоді Задіг і камінь були в Аравії у великій славі.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ ВОГНИЩЕ

У захваті Сеток зробив з раба свого близького друга. Він не міг на нього гніватися, як колись цар Вавилона, а Задіг був щасливий, що Сеток не має дружини. Він побачив, що його господар має природний нахил до добра, багато прямодушності, велику справедливість і добрий розум. Але Задіга хвилювало, що той за старовинним звичаєм арабів обожнює небесні сили, тобто сонце, місяць і зірки. Кілька разів він дуже обережно говорив йому про це і нарешті сказав, що ці тіла заслуговують його пошани не більше, ніж якесь дерево чи скеля.

— Але, — сказав Сеток, — це ж вічні створіння, від яких ми маємо всі наші вигоди; вони відживляють природу, регулюють час, а до того ж вони такі далекі від нас, що не можна утриматися, щоб не шанувати їх.

— Ви маєте більше вигоди, — відповів Задіг, — від хвиль Червоного моря, що переносять ваші торгові кораблі до Індії. Хіба вони не такі самі одвічні, як і зірки? І коли ви обожнюєте те, що далеко від вас, то чому б вам не обожнювати землю гангаридів⁵⁸, що лежить на краю світу?

— Ні, — сказав Сеток, — зірки надто блискучі, щоб я не обожнював їх.

Коли настав вечір, Задіг засвітив багато факелів під повіткою, де мали вони вечеряти з Сетоком; щойно його патрон увійшов, він упав навколішки перед цими восковими свічками й почав говорити їм:

— Вічні й блискучі світила, ласкаві будьте завжди до мене!

Виголосивши ці слова, він, не глянувши на Сетока, сів до столу.

— Що це ви робите? — спитав Сеток.

— Те, що й ви, — відповів Задіг, — я обожнюю ці свічки й не звертаю уваги на їхнього і мого господаря.

Сеток зрозумів глибокий зміст цієї повчальної байки. Мудрість раба запала йому глибоко в душу; він уже не розкидав свої похвали створінням, а почав обожнювати їх творця.

За тих часів був в Аравії жадливий звичай, що спершу був прийнятий у скіфів, але потім під впливом браманів⁵⁹, утвердившись в Індії, загрожував захопити весь Схід. Коли помирав одружений чоловік і коли його улюблена дружина хотіла стати святою, вона привселюдно спалювала себе разом з чоловіковим тілом. Це було врочисте свято, що звалося «вогнище вдовування». Плем'я, в якому було спалено найбільше вдів, уважали за найшанованіше. Помер один араб з Сетокового племені; його вдова на ймення Альмона, дуже побожна, оголосила день і час, коли вона кине́ться у вогонь під звуки сурм і тамбуринів. Задіг знову доводив Сетокові, наскільки цей жадливий звичай противиться добру людського роду; адже повсякчас спалюють молодих удів, які могли б дати

дітей державі, чи, принаймні, виховати своїх; і змусив того погодитися, що треба було б, коли можна, скасувати такий жорстокий звичай. Сеток відповів:

— Уже понад тисячу років жінки мають право палити себе. Хто з нас насмілиться змінити закон, освячений часом? Хіба є щось поважніше за старовинні помилки?

— Розум далеко давніший, — відповів Задіг, — поговоріть зі старшинами племені, а я піду до вдови.

Прийшовши до неї і похваливши її вроду, він сказав, як шкода буде віддати вогню таку красу, однак відзначив її вірність і відвагу.

— То ви так надмірно кохаєте чоловіка? — спитав він її.

— Я? Аж ніяк, — відповіла арабська жінка, — це був брутальний, ревливий, важкий чоловік, але я твердо постановила кинутися в його вогнище.

— Очевидно, — сказав Задіг, — є якась дуже тонка насолода в тому, щоб спалити себе живою.

— Ах, природа наша тремтить від цього, — сказала дама, — але треба перемогти це. Я побожна, а коли я не спалюся, втрачу свою репутацію й усі на світі зневажатимуть мене.

Коли вона зізналася, що палить себе заради інших і заради чвані, Задіг довго розмовляв з нею, намагаючись нав'язати їй хоч трохи любові до життя, і йому пощастило врешті навіть нав'язати їй трохи прихильності до того, хто це говорив.

— Що зробили б ви, — сказав він їй, — коли б могли відкинути пиху, яка штовхає вас на самоспалення?

— Що ж! — сказала жінка. — Я думаю, що просила б вас одружитися зі мною.

Задіг надто сповнений був думок про Астарту, щоб не ухилитись від такої пропозиції; але тієї ж хвилини він пішов до старшин племені, розказав їм, що сталося, і порадив видати закон, який дозволяв би вдові палити себе тільки по тому, як вона цілу годину перебуде наодинці з яким-небудь молодиком. Відтоді жодна дама в

Аравії не спалила себе. І тільки Задігові завдячують люди тим, що в один день було знищено жадливий звичай, який тримався стільки століть! Отже, Задіг став, таким чином, благодійником для Аравії.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ ВЕЧЕРЯ

Сеток, не бажаючи розлучатися з людиною, що був утіленням мудрості, узяв його на велику вечерю в Бассорі⁶⁰, де мали бути найбільші торговці заселеної землі. Задігові було за велику розвагу побачити зібраних в одному місці негоціантів з різних країн: йому здавалося, що світ — це велика родина, яка скидається на Бассору. Другого дня він опинився за столом укупі з єгиптянином, гангським індусом, мешканцем Катаю⁶¹, греком, кельтом і багатьма іншими чужинцями, що, частенько мандруючи поблизу Арабської затоки, знали арабську мову настільки, що могли порозумітися. Єгиптянин був дуже розгніваний.

— Що за мерзотний край оця Бассора! — сказав він. — Мені відмовили тут дати тисячу золотих унцій під найкращий у світі заклад.

— Як то? — здивувався Сеток. — Під який же заклад одмовилися дати вам цю суму?

— Під заклад тіла моєї тітки, — відповів єгиптянин. — Це була найкраща жінка на весь Єгипет; вона померла в дорозі; я зробив з неї одну з найкращих мумій, і в своїй країні я мав би все, що хотів, віддаючи її під заклад. Дуже дивно, що тут мені не хочуть дати якихось тисячі унцій під таку солідну пропозицію.

Усе ще роздратований, він саме ладнався їсти чудесну варену курку, коли індус, схопивши його за руку, вигукнув сумно:

— Ах! Що ви хочете робити?

— З'їсти цю курку, — відповів чоловік з мумією.

— Стережіться, — сказав індус, — може бути, що душа небіжки перейшла в тіло цієї курки, а ви ж не захочете ризикувати тим, що з'їсте свою тітку? Варити курок — значить одверто ображати природу.

— Що хочете ви сказати своїми природами та курами? — обізвався гнівний єгиптянин. — Ми обожнюємо бика й чудесно собі їмо його!

— Ви обожнюєте бика? Чи це можливо? — сказав чоловік з Гангу.

— Нема нічого можливішого, — обізвався той, — вже сто тридцять п'ять тисяч років, як ми з ним отак поводимося, і жоден із нас не вбачає в цьому чогось нечестивого.

— Ах! Сто тридцять п'ять тисяч років! — сказав індус. — Це число трохи перебільшене; ще тільки вісімдесят тисяч років, як заселена Індія, а ми ж, безумовно, ваші предки. Брагма⁶² заборонив нам їсти биків раніше, ніж ви вигадали класти їх на вівтарі чи на рожни.

— Смішна тварина оцей ваш Брагма, коли порівняти його з Апісом⁶³, — сказав єгиптянин. — Що такого доброго зробив ваш Брагма?

Індус відповів:

— Він той, хто навчив людей читати й писати, і для кого вся земля є тільки гра в шахи.

— Помиляєтеся, — сказав халдей, що сидів біля нього, — це риби Оаннес завдячуємо⁶⁴ ми цими великими благами, й тому справедливо тільки їй віддавати нашу пошану. Всі на світі скажуть вам, що це божественна істота, яка має позолочений хвіст та прекрасну людську голову і виходить з води для того, щоб три години в день проповідувати на землі. Вона мала багато дітей, усі вони стали царями, і це знає кожен. У мене із собою є її портрет, який я шаную так, як повинен. Можна їсти бика скільки хочеться, але, безперечно, дуже великим беззаконням буде зварити рибу. До того ж обидва ви ще надто молоді й нешляхетного роду, щоб зі мною сперечатися. Єгипетська нація нараховує якихось сто тридцять

п'ять тисяч років, а індуська не може похвалитися більше як вісімдесятьма тисячами, тим часом як ми маємо календарі за чотири тисячі століть⁶⁵. Повірте мені, зречіться вашого божевілля, і я дам кожному з вас прекрасний портрет Оаннеса.

Взявши слово, чоловік з Камбалу⁶⁶ сказав:

— Я дуже поважаю єгиптян, халдеїв, греків, кельтів, Брагму, бика Апіса й рибу Оаннес, але, може, Лі чи Тьєн*, як пропонують його називати, вартий більше за биків і за риб. Я нічого не казатиму про свою країну: вона завбільшки така, як Єгипет, Халдея й Індія вкупі. Я не сперечатимуся щодо стародавності, бо досить бути щасливим і дуже мало важить бути стародавнього походження, але коли говорити про календарі, я скажу, що вся Азія прийняла наші й ми добре знали на них раніше, ніж у Халдеї почули про арифметику.

— Хоч скільки вас там є, усі ви великі неуки! — вигукнув грек. — Хіба ви не знаєте, що хаос є батьком усього і що форма та матерія привели світ до такого стану, в якому він є?

Цей грек говорив довго, але його нарешті перебив кельт, що, багато пивши, поки інші сперечалися, вважав себе тепер за найученішого з усіх. Лаючись, він сказав, що тільки Тотат⁶⁷ та омела, що росте на дубі⁶⁸, варті пошани, про яку говорилося; щодо нього, то він завжди має омелу в кишені; скифи, його предки⁶⁹, були найкращі на світі люди; шоправда, вони іноді їли людей, але це не заважає тому, що всі повинні шанувати його націю, і, нарешті, коли хто говоритиме погано про Дейтата, він того добре провчить. Після цього сварка розгорілася по-новому, і Сеток передбачав уже хвилину, коли на вечері проллється кров.

Нарешті Задіг, що мовчав під час усього диспуту, підвівся. Він звернувся до кельта, бо той був найлютіший, сказав йому, що той має рацію, і попросив у нього омели;

* Китайські слова, що означають: Лі — природне світло, розум, а Тьєн — небо, і які разом із тим визначають бога.

він похвалив грека за його красномовність і остудив усі розпалені голови. Він дуже небагато сказав про китайця, бо той був найрозсудливіший з усіх. Потім він сказав їм:

— Друзі мої, ви даремно сваритеся, тому що ви всі дотримуетесь однієї думки.

Ці слова всі бурхливо заперечили.

— Хіба не правда, — сказав він кельтові, — що ви обожноєте не омелу, а того, хто створив омелу й дуба?

— Безумовно, — відповів кельт.

— А ви, пане єгиптянине, ви ж, очевидно, в одному якомусь бикові віддаєте пошану тому, хто вам дає биків?

— Так, — сказав єгиптянин.

— Риба Оаннес, — вів Задіг далі, — мусить коритися тому, хто створив море й риб.

— Згода, — сказав халдеєць.

— Индус і китаєць, — провадив він далі, — визнають, як і ви, первісну причину. Я не дуже зрозумів чудесні речі, про які говорив грек, але я певен, що він теж визнає вищу істоту, якій підлягають форма й матерія.

Грек, зачарований, сказав, що він добре зрозумів його думку.

— Отже, всі ви однієї думки, — обізвався Задіг, — і нема про що сперечатися.

Усі обіймали його. Сеток, продавши дуже дорого свій крам, повіз Задіга назад до свого племені. Приїхавши, Задіг дізнався, що поки його не було, над ним відбувся суд і його мають спалити на повільному вогні.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ ПОБАЧЕННЯ

Поки він мандрував до Бассори, жерці зірок⁷⁰ постановили покарати його. За правом їм належали дорогоцінності й окраси молодих удів, яких вони відводили на спалення; найменше, що вони могли зробити Задігові за

погану послугу, яку він утяв їм, — це спалити його. Отже, вони звинуватили Задіга в тому, що він має єретичні уявлення про небесні світила; вони свідчили проти нього й присягалися, що чули, як він говорив, ніби зірки не заходять у море. Судді тремтіли від такого жакливого блюзнірства, а почувши такі нечестиві слова, вони трохи не пошматували на собі одежі. Вони безумовно зробили б це, якби Задіг мав чим їм заплатити; і від надмірного свого горя засудили спалити його на повільному вогні. Сеток у розпачі марно використовував свій вплив на те, щоб урятувати свого друга: швидко він змушений був замовкнути. Молода вдова Альмона, добре зрозумівши смак життя, була вдячна за це Задігові й постановила видерти Задіга з вогнища, огиду до якого він їй навів. Нікому не кажучи, вона обміркувала свій намір. Задіга мали покарати другого дня. Тільки ніч мала вона на те, щоб його врятувати. І ось що зробила ця добра й чеснотна жінка. Вона напарфумилася, одягла своє найбагатше і найшляхетніше убрання і пішла просити таємної аудієнції в головного жерця зірок. Опинившись перед цим шановним старим, вона сказала йому:

— Старший сину великого Ведмеда, брате Бика, двоюрідний брате великого Собака (це були титули цього первосвященника), я прийшла викласти вам свої сумніви. Я дуже боюся, що вчинила великий гріх, не спаливши себе на одному вогнищі з моїм любим чоловіком: справді, що маю я зберігати? Тлінне, вже зовсім змарніле тіло? — Кажучи це, вона витягла з довгих рукавів сліпучо-білі й прегарної форми голі руки. — Бачите, — сказала вона, — як мало воно варте!

Первосвященик визнав у серці своєму, що варте воно багато чого: очі його говорили це, а уста підтверджували. Він присягався, що за своє життя він не бачив таких гарних рук.

— Леле! — сказала йому вдова. — Може, руки й не такі погані, як інше, але ви погодитесь зі мною, що груди не варті мого піклування.

Тут вона показала йому найкращі груди, які тільки створила природа: трояндовий пуп'янок на яблуці зі слонової кістки поруч із ними скидався б хіба на марену серед самшиту, а біле ягнятко шойно після обмивання здавалося б жовто-брунатним. Ця шия, ці великі чорні очі, що млосно сяяли ніжним і м'яким вогнем, ці шоки, на яких найкращий пурпур мішався з білістю найчистішого молока, ніс, що не скидався на башту з гори Лівану⁷¹, губи, як дві коралові оправы, що ховали найкращі перли Арабського моря, — усе це вкупі призвело старого до того, що він гадав, ніби йому двадцять років. Він пробелькотав їй ніжне признання. Альмона, бачачи, що він палає, попросила в нього помилування Задіга.

— На жаль, люба моя дамо, — сказав він їй, — навіть якщо я погоджуся помилувати його, моє прощення нічого не дасть; треба, щоб його підписали три інші мої товариші.

— Підпишіть усе-таки, — сказала Альмона.

— Та залюбки, — сказав жрець, — з умовою, що ваша прихильність становитиме ціну моєї поблажливості.

— Ви робите мені багато честі, — сказала Альмона. — Тільки будьте такі любі, прийдіть до мене в кімнату після заходу сонця, коли над обрієм зійде блискуча зірка Шет; ви застанете мене на трояндового кольору софі й скористаетесь, як зможете, з вашої служниці.

Тут вона вийшла, забравши із собою підпис, і залишила старого, повного кохання й зневіри щодо своїх сил. Решту дня він купався, пив настоянки на цейлонській кориці й дорогоцінних прянощах Тідору й Тернату⁷² й нетерпляче чекав, коли з'явиться зірка Шет.

Тим часом прегарна Альмона пішла до другого первосвященника. Той запевнив її, що сонце, місяць і всі вогні небесні є тільки облудними вогниками в порівнянні з її вродою. Вона попросила в нього тієї самої ласки й запропонувала сплатити її вартість. Вона перемогла й призначила побачення другому первосвященникові, коли зійде зірка Альдженіб. Звідти вона пішла

до третього й четвертого жерця, скрізь отримувала підписи і від зірки й до зірки призначала побачення. Потім вона повідомила суддів, щоб прийшли до неї в дуже важливій справі. Вони прийшли, вона показала їм чотири підписи й розказала, якою ціною жерці продали помилування Задігові. Кожен із тих прийшов у призначений час, кожен дуже здивувався, що застав там товаришів, а ще дужче, що застав суддів, перед якими виявилось їхнє безчестя. Задіг був урятований. Сеток так зачарувала спритність Альмони, що він узяв її собі за жінку.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ТАНОК

У справах своєї торгівлі Сеток мав їхати на острів Серендіб⁷³, але перший місяць його одруження, що, як відомо, є медовим місяцем, не дозволив йому ні покинути свою дружину, ні думати, що колись він покине її. Він попросив Задіга відправитися замість нього в цю подорож.

— Леле! — сказав Задіг. — Невже треба ще збільшити віддаль між вродливою Астартою і мною! Але треба служити своїм благодійникам! — Сказав, заплакав і поїхав.

Він недовго був на острові Серендібі, але вже всі там дивилися на нього як на надзвичайну людину. Він був за посередника в усіх суперечках торговців, за друга мудрецам, за порадника невеличкому числу людей, що приймають поради. Цар хотів побачити й поговорити з ним; він швидко дізнався, чого вартий Задіг, переконався в його мудрості й зробив його своїм другом. Пошана царя і його панібратство лякали Задіга: день і ніч пам'ятав він нещастя, що почалися з ласки царя Моабдара. «Я подобаюся цареві, — говорив він, — хіба не загинув я?» Проте він не міг ухилитися від ласки його величності, бо треба погодитися, що цар Серендіба,

Набуссан, син Нуссанаба, сина Набуссана, сина Санабуссана, був одним із найкращих державців в Азії і що, поговоривши з ним, важко було не полюбити його.

Цього доброго монарха водночас вихваляли, дурили й обкрадали: було-бо кому грабувати його скарби. Головний збирач податків острова Серендіб⁷⁴ повсякчас подавав цей приклад, який наслідували інші. Цар знав про це, він багато разів міняв скарбника, але не міг змінити встановленого звичаю поділяти всі царські прибутки на дві нерівні половини, з яких менша завжди йшла його величності, а більша управителям.

Цар Набуссан розповів про своє горе мудрому Задігові.

— Ви знаєте так багато прекрасних речей, — сказав Набуссан Задігові, — чи не знаєте ви способу відшукати мені такого скарбника, який би не обкрадав мене?

— Безумовно, — відповів Задіг, — я знаю непомильний спосіб знайти чисту на руку людину.

Захоплений цар, обіймаючи його, питав, що треба зробити.

— Треба тільки, — сказав Задіг, — звеліти танцювати всім тим, хто виявить бажання стати за скарбника, і той, хто найлегше танцюватиме, неодмінно буде й найчеснішою людиною.

— Ви жартуєте, — відповів цар. — От чудернацький спосіб вибирати скарбника моїх прибутків! Чому ви серйозно стверджуєте, що той, хто краще робить антраша, буде найнепідкупніший і найспритніший фінансист?

— Я не казав вам, що він буде найспритніший, — обізвався Задіг, — але запевняю вас, що це буде безперечно найчесніша людина.

Задіг говорив з таким переконанням, що цар подумав, чи не знає той якогось надприродного секрету розпізнавати фінансистів.

— Я не люблю нічого надприродного, — сказав Задіг, — мені не до смаку ні люди, які творять чудеса, ні книги, що їх розписують. Якщо ви, ваша величносте,

дозволите мені провести той іспит, який я пропоную, то погодитися, що моя таємниця є найпростішим і найлегшим способом.

Набуссан, цар Серендібу, почувши, що ця таємниця така проста штука, здивувався ще дужче, ніж коли б йому показали це як диво.

— Ну, добре, — сказав, — робіть, як самі знаєте.

— Покладіться на мене, — сказав Задіг, — цим іспитом ви досягнете більшого, ніж гадаєте.

Того самого дня він звелів оголосити від імені царя, що всі, хто претендує на посаду верховного збирача податків його ласкавої величності Набуссана, сина Нуссанабового, мусять зібратися в легких шовкових одягах першого дня місяця крокодила⁷⁵ в королівських покоях. Їх зібралось там шістдесят чотири. У сусідню кімнату привели скрипалів; усе для балу було готове, але двері до кімнати були зачинені, й, щоб увійти туди, треба було пройти досить темну невеличку галерею. По кожного кандидата приходив служка і проводив їх поодиноці цим переходом, де на кілька хвилин залишав самого. Цар, за умовою, порозкладав у цій галереї всі свої скарби. Коли всіх претендентів привели до салону, його величність звеліла, щоб вони танцювали. Ніколи ще ніхто не танцював так важко й з меншою спритністю; голови їм були схилені, стан зігнутий, руки притиснені до боків. «От негідники!» — сказав тихо Задіг. Тільки один з-поміж них легко виробляв па, голову тримав високо, дивився впевнено, руки мав витягнені, тіло випростане, й жижки йому не трусилися.

— От чоловік чесний і добрий! — сказав Задіг.

Цар обійняв цього доброго танцюриста, оголосив його за скарбника, а всіх інших звелів покарати й оподаткувати з найбільшою законною суворістю. Бо за час, поки проходили галерею, кожен із них напхав кишені й насилу міг іти. Цар гнівався на людську природу, що з цих шістдесяти чотирьох танцюристів шістдесят три були злодії. Темну галерею назвали Коридором Спокуси.

У Персії цих шістдесятьох трьох добродіїв посадили б на палю, в інших країнах зробили були б кімнату правосуддя⁷⁶, на яку витратили б утрое проти вкрадених грошей і яка нічого не повернула б до володаревої скрині. А в якомусь королівстві вони цілком були б виправдані й накликали б неласку на того легкого танцюриста. У Серендібі їм присудили тільки збільшити громадські скарби, бо Набуссан був дуже поблажливий.

Сповнений вдячності, він дав Задігові суму грошей, значнішу за ту, яку будь-який скарбник крав у свого монарха. Задіг скористався з цих грошей, щоб вирядити до Вавилону посланців, що мали отримати відомості про долю Астрати. Коли він віддавав цей наказ, голос у нього тремтів, кров прилинула до серця, на очі насила темрява, душа трохи не покинула його. Посланець виїхав, Задіг бачив, як він зник. Він пішов до царя, нікого не бачачи, гадаючи, що він у своїй кімнаті, і вимовляючи слова кохання.

— Ах, кохання, — сказав цар, — це достеменно те, про що я думаю повсякчас: ви відгадали те, що становить моє лихо. Яка ви велика людина! Я сподіваюся, що ви навчите мене розпізнати непохитну жінку, як відшукали мені некорисливого скарбника.

Задіг, отямившись, пообіцяв допомогти йому в коханні, як і в фінансах, хоч видавалося, що ця річ буде ще важча.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ БЛАКИТНІ ОЧІ

— Моє тіло й серце... — сказав цар Задігові.

По цих словах вавилонянин не міг утриматися, щоб не перебити його величності.

— Який я вдячний вам, — сказав він, — що ви не сказали: розум і серце! Бо в розмовах у Вавилоні чути

тільки ці слова; там не побачиш книжки, де не було б питання про розум і серце⁷⁷, книжки, яку складали люди, що не мають ні того, ні того. Але, коли буде ласка вашої вельможності, кажіть далі.

— Тіло й серце в мене призначені для кохання; перша з цих двох сил має бути цілком задоволена: у мене тут до послуг сто жінок, усі гарні, запобігливі, навіть пристрасні чи намагаються бути такими зі мною. Та серце моє далеко не таке щасливе. Я надто переконаний, що вони пестять короля Серендібу й мало турбуються про Набуссана. Це не означає, що я вважаю своїх жінок за невірних мені, але я хочу відшукати душу, що була б моєю; за такий скарб я віддав би сто красунь, чарами яких я володію. Подивіться, чи можете ви з-поміж цих ста султанш відшукати мені одну, в коханні якої я можу бути певний.

Задіг відповів йому, як і у випадку з фінансистами:

— Володарю, дайте мені волю й дозвольте, щоб я міг роздавати все, що виставлене було в галереї спокуси: я добре вестиму рахунок, і ви не втратите нічого.

Цар дав йому цілковиту волю. Він відшукав у Серендібі тридцять трьох маленьких горбанів, найогидніших, яких можна було знайти, тридцять трьох найкрасивіших пажів і тридцять трьох найкрасномовніших та найкремезніших бонз⁷⁸. Він дав їм цілковиту волю заходити в покої султанш. Кожен маленький горбань мав для дарунків по чотири тисячі золотих монет, і з першого ж дня всі горбані були ошасливлені. Пажі, що для роздавання мали тільки самих себе, тріумфували тільки наприкінці другого й третього дня. Бонзам було трохи більше роботи, але нарешті тридцять три побожниць віддалися їм. Цар, що крізь щілини в жалюзі бачив усе це, був вражений: із сотні його жінок дев'яносто дев'ять на його очах піддалися спокусі. Лишилася одна, молодесенька, новісінька, до якої його величність ніколи не наближався. До неї підіслали одного, двох, трьох горбанів, що пропонували їй аж до двадцяти тисяч монет;

вона була невідкупна й не могла втриматися від сміху на саму думку про те, що ці горбані гадають, ніби гроші зробиють з них кращих. До неї підіслали двох найкращих пажів, вона сказала, що царя вважає кращим за них. На неї наслали найкрасномовнішого з бонз, а потім нейневтомнішого; вона визнала, що перший базікало, а другий взагалі не має жодних чеснот.

— Серце — це все, — говорила вона. — Я ніколи не піддамся ні на золото горбанів, ні на чари молодиків, ні на спокусу бонзи; я кохаю тільки Набуссана, сина Нуссанабового, й чекаю, поки він покохає мене.

Цар себе не тямив від радощів, здивування й ніжності. Він забрав усі гроші, що дали перевагу горбаням і подарував їх прегарній Фаліді, так звали цю молоду особу. Він віддав їй своє серце, — вона того цілком заслуговувала: ніколи квітка молодості не була така блискуча, ніколи чари краси не були такі захопливі. Історична правда не дозволяє замовчати про те, що вона погано робила реверанси, але вона танцювала, як фея, співала, як сирена, й говорила, як грація⁷⁹, — вона повна була талантів і чеснот.

Закоханий Набуссан обожнював її, але в неї були блакитні очі, й це стало причиною величезного нещастя. Був там старовинний закон, що забороняв царям кохати тих жінок, яких греки пізніше називали волоокими⁸⁰. Головний бонза установив цей закон більш як п'ять тисяч років тому: це для того, щоб привласнити собі коханку першого на острові Серендібі царя, наклав цей перший бонза закляття на блакитні очі в основних державних законах. Представники усіх верств імперії приходили застерігати Набуссана. Привселюдно говорилося, що настав останній день царства, що на верхах його завелася мерзенність, що вся природа загрожує страшними подіями, — одне слово, що Набуссан, син Нуссанабів, покохав великі блакитні очі. Горбані, фінансисти, бонзи й темноокі наповнили королівство своїми голосними скаргами.

Дикі народи, що жили на півдні Серендібу, скористалися з цього загального невдоволення. Вони вчинили напад на державу доброго Набуссана. Він попросив субсидії в своїх підвладних: бонзи, які посідали половину державних прибутків, тільки підносили руки до неба й відмовилися засунути їх до своїх скринь, щоб допомогти цареві. Вони творили гарні музичні молитви, а державу покинули на поталу варварам.

— О мій любий Задігу, чи виведеш ти мене ще й із цієї жадливої пригоди? — вигукнув сумно Набуссан.

— Залюбки, — відповів Задіг, — ви матимете від бонз стільки грошей, скільки захочете. Накажіть покинути ті землі, де стоять їхні замки, захищайте тільки свої.

Набуссан не занедбав цієї поради: бонзи кинулися цареві до ніг і слізно просили його допомоги. Цар відповів їм доброю молитвою про врятування їхніх земель, покладеною на прекрасну музику. Врешті-решт бонзи дали гроші, і цар щасливо закінчив війну. Тоді за свої мудрі й щасливі поради й за величезні заслуги Задіг накликав на себе непримиренну ворожнечу наймогутніших у державі людей. Бонзи й темноокі присягалися, що він загине, фінансисти й горбані не милували його, у доброго Набуссана викликали до нього підозру. Зроблені послуги часто лишаються в передпокої, а підозріння заходять у покої, згідно з висловом Зороастра.

Щодня виникали нові звинувачення; перше відкидають, друге дряпає, третє раниць, четверте вбиває.

Зляканий Задіг, завершивши всі справи свого друга Сетокка й одіславши йому його гроші, мріяв тільки про те, щоб виїхати з острова і самому дізнатися про долю Астарті. «Бо, — говорив він, — коли я залишуся в Серендібі, бонзи посадять мене на палю. Але куди йти? В Єгипті я буду за раба, в Аравії мене, видима річ, сплять, у Вавилоні мене задушуть. Проте треба дізнатися, що сталося з Астартою. Їдьмо й побачимо, що готує для мене моя сумна доля».

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ
РОЗБІЙНИК

Коли приїхав він до кордону, що відмежовував скелясту Аравію⁸¹ від Сирії, і проїжджав повз один дуже міцний замок, звідти вийшли озброєні араби. Він побачив, як його оточили й кричали йому: «Все, що у вас є, належить нам, і сама особа ваша належить нашому господареві!» Замість будь-якої відповіді Задіг вихопив шаблю, його хоробрий слуга зробив так само. Вони повалили мертвими перших арабів, що посягнули на них; кількість нападників подвоїлась; їх це не вразило, й вони постановили загинути б'ючись. Отже, двоє людей оборонялися від багатьох — така бійка не могла тривати довго. Господар замку, на ймення Арбогад, побачив з вікна диво Задігової відваги й відчув пошану до нього. Він похапцем зійшов униз, розігнав своїх людей і визволив двох мандрівників.

— Усе, що переходить моїми землями, моє, — сказав він, — так само як і те, що лежить на чужих землях. Але ви такі мужні, що я роблю для вас виняток.

Він завів його до себе в замок і звелів челяді добре з ним поводитися; а ввечері Арбогад запросив Задіга вечеряти.

Господар замку був одним із тих арабів, яких звать злодюгами; та часом поміж сили лихих йому траплялося зробити добрий учинок. Він грабував люто й зажерливо, а роздавав щедро; був він завязаний у вчинках, досить поблажливий у торгівлі, буйний за столом і, передовсім, цілком одвертий. Задіг йому дуже сподобався; за його розмовою, що захопила господаря, обід затягся. Нарешті Арбогад сказав йому:

— Раджу вам служити під моїм проводом, це найкраще, що можете ви зробити: моє ремесло прибуткове, і колись ви зможете стати таким, як я.

— Чи можна запитати у вас, — сказав Задіг, — з якого часу вправляєтеся ви в цій благородній професії?

— Аж від найніжнішої моєї юності, — відповів пан. — Я був за челядника в одного спритного араба, становище моє було незносне. Я був у розпачі, що на всій землі, яка рівно належить усім людям, доля не зберегла мені моєї пайки. Я виклав свою журбу одному старому арабові, і він сказав мені: «Сину мій, не впадай у розпач; колись була одна піщинка, яка скаржилась на те, що вона невідомий у пустелі атом. Минуло кілька років, і з неї вийшов діамант, який тепер становить найкращу окрасу в короні індуського царя». Це справило на мене враження; я був тоді піщинкою й постановив стати діамантом. Я почав з того, що викрав двоє коней; з'єднався з товаришами й став грабувати невеличкі каравани; так я потроху знищував нерівність, що була спочатку поміж людьми й мною. Я отримав свою частку з благ світу і винагородив себе навіть з лихвою: мене стали шанувати, я зробивсь паном над розбійниками, за допомогою зброї придбав цей замок. Сатрап Сирії хотів відібрати в мене мої землі, але я був уже надто багатий, щоб будь-чого боятися: я дав сатрапові грошей, з умовою, що замок залишиться мені і я збільшу свої володіння, і він навіть призначив мене збирачем податків, які скеляста Аравія платить цареві над царями. На цій посаді я був збирачем, але не платіжником. Вавилонська головна рада іменем царя Моабдара прислала сюди одного сатрапа, щоб задушити мене. Чоловік цей прибув із своїм наказом. Я вже знав про все; я звелів на його очах задушити чотирьох чоловіків, яких він узяв із собою затягати мотузку; після цього я спитав його, скільки коштувало доручення задушити мене. Він відповів мені, що гонорар мав становити триста золотих монет. Я яскраво довів йому, що зі мною він досягне більшого. Я зробив його підрозбійником, і сьогодні він один із кращих і найбагатших моїх офіцерів. Коли б ви повірили мені, ви мали б такий самий успіх, як і він. Ніколи не було кращої пори для грабунків, як тепер, коли царя Моабдара вбито й у Вавилоні усе змінилося.

— Моабдара вбито? — вигукнув Задіг. — А що сталося з царицею Астартою?

— Не знаю нічого, — обізвався Арбогад, — знаю тільки, що Моабдар збожеволів і що його вбито, що у Вавилоні великий заколот, що всю імперію зруйновано, що там можна добре пожитися і, щодо мене, я цим чудесно користуюся.

— Але цариця, — сказав Задіг, — як ваша ласка, чи не знаєте ви хоч щось про її долю?

— Мені говорили про якогось князя гірканського, — обізвався той, — може, вона перебуває поміж його коханок, якщо, звісно, її не вбито під час сутічок; але мене більше цікавить здобич, ніж плітки. Під час моїх нападів я забрав багато жінок, та не залишив жодної; я дорого продавав їх, якщо вони були гарні, не допитуючись, хто вони такі. Адже купують не ранги: негарна цариця не знайде на себе покупця; може, я й продав Астарту, може, вона померла; мені це байдуже, я гадаю, що вас теж не повинне це турбувати. — Говорячи це, він так завзято пив і так плував усі думки, що Задіг так нічого й не зрозумів.

Він сидів засмучений, пригнічений, непорушний. Арбогад усе пив, розповідав байки, без кінця повторював, що він найщасливіший з усіх людей, умовляючи й Задіга стати таким самим щасливим, як є він. Нарешті, потроху приспаний винними парами, він заснув спокійним сном. Для Задіга ніч минула в страшному хвилюванні. «Як! — думав він. — Цар збожеволів! Його вбито! Я не можу втриматися, щоб не плакати за ним. Імперію зруйновано, а цей розбійник щасливий. О доле, доле! Грабіжник щасливий, а та, кого природа створила найприємнішою, може, жакливо загинула чи живе в становищі, гіршому за смерть. О Астарто, що сталося з вами?»

Вдосвіта він розпитував усіх, кого зустрічав у замку, але ніхто йому не відповів: усі були заклопотані, вночі було здобуто нові перемоги, й тепер розподіляли здобич. Усе, чого міг він добитися в цьому метушливому замішанні, це дозволу виїхати. Він, не гаючись, ско-

ристався з нього, ще більше, ніж будь-коли, заглиблений у свої сумні міркування.

Задіг їхав занепокоєний, стурбований, з розумом, цілком захопленим нещасною Астартою, вавилонським царем, вірним його Кадором, щасливим розбійником Арбогадом, отою примхливою жінкою, яку вавилонці викрали на кордоні Єгипту, — одне слово, всіма перешкодами й злигоднями, яких він зазнав.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ РИБАЛКА

За кілька миль від Арбогадового замку він опинився на березі невеличкої річки, все оплакуючи свою долю й уважаючи себе за зразок нещастя.

Він побачив на березі рибалку, що лежав, насилу тримаючи в безсилій руді рибальські тенета, які, здавалось, забув закинути, і звівши очі до неба.

— Безумовно, я найнещасливіший з усіх людей! — говорив рибалка. — На погляд усього світу я був найуспішніший продавець вершкового сиру у Вавилоні, і от я збанкрутував. У мене була найкраща дружина, яку тільки може мати чоловік, і от мене зраджено. Мені лишилася мізерна хатина, і от я бачив, як її спалено і знищено. Оселившись в халупі, не маю я інших засобів, як рибальство, і от я не спіймав жодної риби. О, мої тенета! Я вже не кидатиму вас у воду, я сам кинуся туди!

Промовляючи ці слова, він підвівся й підійшов з виглядом людини, що має кинутись у воду й укоротити собі віку.

«Що це? — сказав собі Задіг. — Отже, є люди такі самі нещасливі, як і я?» Палке бажання врятувати рибалці життя було таке саме швидке, як і це міркування. Він підбіг до нього, спинив, розпитав його з виглядом привітним і заспокійливим. Гадають, що кожен завжди

почуває себе менше нещасним, коли він не один, але, за Зороастром, це не від зловливості, а з потреби: тоді-бо відчувають прихильність до нещасного, як до собі подібного. Радість якоїсь щасливої людини буде образою, але двоє нещасних, немов двоє слабких деревець, що, спираючись одне на одне, протистоять бурі.

— Чому скоряєтеся ви своєму нещастю? — спитав Задіг у рибалки.

— Тому, — відповів той, — що я не маю засобів. Я був одним із найповажніших у селі Дерібак, поблизу Вавилону, і з допомогою дружини я робив найкращі вершкові сири для імперії. Цариця Астарта й відомий міністр Задіг дуже любили їх. У їх доми я постачив шістьсот сирів. Одного дня я пішов до міста по гроші; прийшовши до Вавилону, я дізнався, що цариця й Задіг зникли. Я побіг до пана Задіга, якого ніколи не бачив, там я застав лучників великої ради, які, запасшись царським папером, законно грабували і палили його будинок. Я побіг до кухні цариці; там одні кухарі казали, що вона померла, інші — що вона втекла, але всі запевняли мене, що не заплатять за мої сири. Я пішов з дружиною до пана Оркана, одного з моїх клієнтів, ми просили в нього захисту в нашій недолі. Щодо підтримки дружини — він згодився, мені — відмовив. Вона була біліша за ті вершкові сири, з яких почалося моє лихо, спалахи гірського пурпуру⁸² не були такі блискучі, як рум'янець, що заливав цю білість: через це Оркан затримав її, а мене вигнав зі свого дому. Я написав своїй дружині повного розпачу листа. Вона сказала подавцеві: «Ах! ах! Так, я знаю чоловіка, що пише це мені, я чула про нього: кажуть, що він робить чудесні вершкові сири; нехай мені принесуть їх, і нехай йому заплатять». У своїй журбі я хотів звернутися до правосуддя. У мене залишилося шість золотих унцій: дві унції треба було віддати законникові, з яким я радився, дві прокуророві, що взяв мою справу, дві секретареві першого судді. Коли я все це зробив, справа моя ще не почалася, а я вже витратив більше грошей, ніж

того варті і мої сири, й моя дружина. Я повернувся до мого села, маючи намір продати хату, щоб повернути дружину. Хата моя коштувала добрих шістьдесят золотих унцій, але всі бачили, що я збіднів і мушу продавати. Перший, до кого я звернувся, запропонував мені тридцять унцій, другий двадцять, а третій десять. Я вже ладен був сторгуватися, такий я був засліплений, коли гірканський князь пішов на Вавилон, знищуючи все на своєму шляху; мою хату спочатку пограбували, а потім спалили. Втративши отак гроші, дружини й хату, я оселився в цьому краю, де ви мене й бачите, і спробував існувати з рибальства. Та риби сміються з мене, як і люди; я нічого не ловлю, помираю з голоду, і, коли б не ви, високий пораднику, я вже помер би в річці.

Рибалка не відразу закінчив своє оповідання, бо щохвилини Задіг, зворушений і нестямний, перепитував його:

— Отже, ви нічого не знаєте про долю цариці?

— Ні, пане, — відповідав рибалка, — але я знаю, що цариця й Задіг не заплатили мені за вершкові сири, що в мене відібрали дружини й що я у відчаї.

— Сподіваюся, — сказав Задіг, — що ви не втратите своїх грошей. Я чув, ніби про цього Задіга говорили, що він людина чесна, й коли він повернеться до Вавилону, а він сподівається на це, він віддасть вам більше, ніж винен вам. Але щодо вашої не такої чесною дружини, я раджу вам не намагатися забрати її назад. Повірте мені, ідіть до Вавилону; я буду там раніш за вас, бо я на коні, а ви пішки. Зверніться до славетного Кадора, скажіть йому, що зустріли його друга, чекайте в нього на мене. Ідіть! Може, не завжди будете ви нещасним. О, могутній Оромазде, — продовжував він, — я прислужився вам, щоб потішити цього чоловіка, але хто прислужиться вам на те, щоб заспокоїти мене?

Так говорячи, він дав рибалці половину тих грошей, які вивіз із Аравії, і рибалка, вражений, захоплений, цілував ноги Кадоровому другові й говорив:

— Ви мій ангел-охоронитель!

Тим часом Задіг усе розпитував про новини й лив сльози.

— Як, пане, — вигукнув рибалка, — то ви теж нещасливі, ви, який робить добро?

— Нещасливіший за тебе в сто разів, — відповів Задіг.

— Але як це може бути, — сказав чолов'яга, — що той, хто дає, може дужче плакати, ніж той, хто одержує?

— Це тому, що найбільшим твоїм лихом, — обізвався Задіг, — є злидні, тим часом як я нещасливий через серце.

— То чи Оркан забрав і вашу дружину? — поспитав рибалка.

Ці слова нагадали Задігові всі його пригоди; він повторив список своїх нещасть, починаючи від собаки цариці й до свого приїзду до розбійника Арбогада.

— Так, — сказав він рибалці, — Оркан вартий кари, але зазвичай саме такі люди і бувають улюбленцями долі. Та як там не є, іди до пана Кадора й чекай на мене.

Вони розлучилися: рибалка йшов і дякував своїй долі, Задіг їхав, нарікаючи на свою.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ ВАСИЛІСК³³

Приїхавши на якусь гарну рівнину, він побачив багато жінок, що дуже пильно щось шукали. Він наважився наблизитися до однієї з них і поспитати, чи не може він мати честі допомогти їм у їхніх пошуках.

— Стережіться, — відповіла сирійка, — до того, що ми шукаємо, можуть доторкатися тільки жінки!

— От дивна річ, — сказав Задіг. — Насмілюся просити вас розказати мені, що це таке, до чого тільки жінкам можна доторкатися?

— Це василіск, — сказала вона.

— Василіск, пані! А з якої рації, коли дозволите, шукаєте ви василіска?

— Це для нашого пана й господаря Огуля, замок якого ви бачите он на березі річки край рівнини. Ми його слухняні рабині. Пан Огуль хворий; його лікар звелів йому з'їсти василіска, звареного в трояндовій воді, а що ця тварина дуже незвичайна й ніколи не дозволить доторкнутися до себе комусь, окрім жінок, пан Огуль пообіцяв вибрати за найулюбленішу дружину ту з-поміж нас, яка принесе йому василіска. Пустіть мене шукати, будь ласка, бо ви бачите, чого коштуватиме мені, коли мене випередять товаришки.

Задіг покинув цю сиріянку й інших шукати василіска й поїхав далі рівниною. На березі невеличкого струмка він побачив іншу жінку, що лежала на траві й нічого не шукала. Стан її видавався величним, але обличчя було закрите серпанком. Вона схилилася над струмком, глибокі зітхання вилітали з її уст; у руці вона тримала невеличку лозину, якою виводила літери на тонкому піску, що був поміж травною й струмком. Задіг захотів побачити, що пише ця жінка. Підійшовши, він побачив літеру «З», потім «а» — він був здивований, далі з'явилося «д» — він затремтів. Ніколи не було здивування, рівного його здивуванню, коли він побачив дві останні літери свого імені. Якийсь час він стояв непорушно. Нарешті порушив тишу уриваним голосом:

— О великодушна дамо! Пробачте знедоленому чужинцеві, що наслідився спитати вас, з якої дивної причини бачу я тут Задігове ім'я, накреслене вашою божественною ручкою?

Від цього голосу, від цих слів дама тремтливою рукою підняла свій серпанок, подивилася на Задіга, скрикнула ніжно, радісно й здивовано й, охоплена почуттями, що водночас оволоділи її душею, упала непритомна йому на руки. То була сама Астарта, то була вавилонська цариця, то була та, кого кохав Задіг і за кохання до якої дорікав собі, то була та, за долю якої він так боявся і так плакав.

Хвилину він не міг опанувати свої почуття й утупив свої очі в очі Астарти, що саме знову розплющилися й дивилися млосно, соромливо й ніжно.

— О могутні безсмертні, що керують долею нікчемних смертних, ви повернули мені Астарту! — вигукнув він. — Коли, де, за яких обставин бачу я її? — Він упав перед Астартою навколішки й припав чолом до пилу під її ногами. Вавилонська цариця підвела його, посадила біля себе на березі струмка; вона багато разів знову й знову витирала очі, з яких усе лилися сльози, вона двадцять разів починала розмову, що її перебивали стогони. Вона запитувала в нього, який випадок з'єднав їх, і випереджала його відповідь новими запитаннями; вона починала оповідати про свої нещастя й хотіла дізнатись про нещастя Задігові. Нарешті, коли обоє трохи заспокоїли зворушені свої душі, Задіг небагатьма словами розповів їй, через яку пригоду опинився він на цій рівнині.

— Але, шанована й нещаслива царице, як це я зустрів вас на цьому закинутому місці, одягнену як рабиня і в компанії інших рабинь, що шукають василіска для того, щоб зварити його в трояндовій воді, за лікарським приписом?

— Поки вони шукають василіска, — сказала прекрасна Астарта, — я розповім вам про все, що я перетерпіла і що я прощаю небесам тепер, коли знову бачу вас. Ви знаєте, що цар, мій чоловік, визнав за погане, що ви були найприємнішим із чоловіків, і що з цієї причини він однієї ночі постановив задушити вас і отруїти мене. Ви знаєте, як небо дозволило, щоб мій маленький німий сповістив мене про наказ його високої величності. Щойно вірний Кадор присилував вас скоритися мені й виїхати, він насмілювався прийти до мене посеред ночі через таємний хід; він розбудив мене й повів у храм Оромазда, де його брат, маг, заховав мене у велетенську статую, низ якої торкався підвалини храму, а голова доходила склепіння. Я була там ніби в труні, але маг прислуговував мені й мені не бракувало нічого потрібного. Тим часом на сві-

танку в мою кімнату ввійшов аптекар його величності з питвом, виготовленим з опію, блекоти, болиголова, чорної чемериці й борця, а другий урядовець пішов до вас з блакитною шовковою мотузкою. Вони нікого не застали. Кадор, щоб краще обдурити царя, вирішив прийти й доставити на нас обох; він сказав, що ви виїхали дорогою на Індію, а я на Мемфіс. По вас і по мене вислано переслідувачів. Гінці, відправлені за мною, не знали мене, я показувала своє обличчя тільки вам, з наказу і в присутності мого чоловіка. Вони їхали навздогін за мною з портретом, який їм зробили з мене. Жінка така сама на зріст, як і я, і може, ще вродливіша, потрапила їм на очі на єгипетським кордоні. Була вона заплакана, блукала; вони не сумнівалися, що ця жінка і є вавилонська цариця. Вони привели її до Моабдара. Спочатку їхня помилка довела царя до лютого гніву, але швидко, ближче розглянувши цю жінку, він визнав, що вона дуже гарна, і заспокоївся. Її звали Міссуф. Потім мені говорили, що єгипетською мовою це слово означає «гарна примхливиця». Вона й справді була така й була справжній мистець у примхах. Вона сподобалася Моабдарові й причарувала його так, що він оголосив її за свою жінку. Тоді вже цілком розгорнулася її влада; вона без страху віддалася всім безумствам своєї уяви. Вона хотіла, щоб голова магів, старий і подагричний, танцював перед нею, а коли маг відмовився, вона гнівно вигнала його. Вона наказала старшому єгермейстерові зробити їй бабку з варенням; старий єгермейстер доводив їй, що він не кондитер, але мусів зробити бабку, і його вигнали, бо бабка була підсмажена. Вона дала посаду старшого єгермейстера своєму карликові, а посаду канцлера — пажеві. Отак правила вона Вавилоном. Усі жалкували за мною. Цар, що був досить чесною людиною, аж поки захотів отруїти мене й задушити вас, здавалося, потопив свої чесноти в дивному коханні до цієї прекрасної примхливиці. У великий день святого вогню він прийшов до храму. Я бачила, як він молився за Міссуф біля ніг статуї, де схована була я. Я гучно закричала

йому: «Боги відмовляють благанням царя, що став тираном, що хотів умертвити розумну дружину для того, щоб одружитися з несамовитою». Моабдара так вразили ці слова, що в голові йому потьмарилося. Моє пророцтво й самовладність Міссуф призвели до того, що він з'їхав з глузду: через кілька днів він збожеволів. Це божевілля, що здалося небесною карою, стало поштовхом до бунту: все повстало, все кинулося до зброї. Вавилон, так довго занурений у ледачу випещеність, став театром жажливої громадянської війни. Мене витягли з лона моєї статуї й поставили на чолі однієї партії. Кадор поїхав до Мемфіса, щоб привезти вас до Вавилону. Дізнавшись про ці сумні новини, гірканський князь зі своїм військом утворив у Халдеї третю партію. Він напав на царя, що пішов проти нього разом зі своєю навісною єгиптянкою. Моабдар помер, пробитий мечем, Міссуф потрапила до рук переможця. Лихо моє хотіло, щоб і я потрапила до одного гірканського загону й щоб мене привели до князя саме в той час, коли йому привели й Міссуф. Вам, безумовно, приємно буде дізнатися, що князь визнав мене за крашу від єгиптянки й призначив мене до свого гарему: він дуже рішуче сказав мені, що, закінчивши військову експедицію, у яку виїздив, він прийде до мене. Уявіть собі мою журбу! Зв'язок мій з Моабдаром розбито, я могла бути з Задігом, а тим часом я потрапляю в кайдани до цього варвара. Я відповіла йому з усією гордістю, якої надали мені мій сан і мої почуття; я завжди чула, що небо надає особам мого рангу особливо величної вдачі, яка одним словом, одним поглядом змушує до приниження й найглибшої пошани зухвальців, що насміляться наблизитися. Я говорила як цариця, але зі мною повелися як з покоївкою: гірканець, не звернувшись до мене й словом, сказав своєму євнухові, що я грубіянка, але що він уважає мене за гарну; він наказав йому піклуватися про мене, налагодити для мене фаворитський режим, щоб трохи освіжити колір обличчя й щоб я стала гіднішою його кохання в той день, коли йому зручно буде мене ним ушанувати. Я ска-

зала йому, що уб'ю себе, він відповів, сміючись, що себе не вбивають і що він так і зробить, і полишив мене, ніби чоловік, що має взяти собі папугу до звіринця. Яке гідне становище для першої на землі цариці, скажу більше, для серця, що належало Задігові!

Від цих слів Задіг припав до її колін і зросив їх сльозами. Астарта ніжно підвела його й продовжувала так:

— Я побачила, що я під владою варвара й суперниці божевільної, вкупі з якою мене замкнули. Вона розповіла мені свою пригоду в Єгипті; з тих рис, якими вона змалювала вас, з часу, з верблюда, на якого ви сіли, з усіх обставин я зрозуміла, що то Задіг бився за неї. Я була певна, що ви у Мемфісі, і постановила тікати туди. «Прекрасна Міссуф, — сказала я їй, — ви куди веселіші за мене, ви краще за мене розважатимете гірканського князя, допоможіть мені врятуватися, і ви правитимете самі, вщасливите мене й позбавитеся від суперниці». Міссуф обміркувала зі мною, яким способом мені втекти: отже, я вийшла нишком з однією єгипетською рабинею. Я була вже біля Аравії, коли один нищий злочинець на ймення Арбогад захопив мене й продав купцям, що привели мене в цей замок, де живе пан Огуль. Він купив мене, не знаючи, хто я. Це хтивий чоловік, що дбає тільки про панські страви й гадає, ніби Бог створив його для того, щоб він насолоджувався їжею. Він такий огрядний, що це повсякчас загрожує задушити його. Лікар його, що має на нього дуже мало впливу, коли шлунок його травить гаразд, править ним деспотично, коли він об'їдається; він запевнив його, що вилікує його василіском, звареним у трояндовій воді. Пан Огуль пообіцяв свою руку тій із своїх рабинь, яка принесе йому василіска. Ви бачите, що я не маю найменшого бажання найти цього василіска, відколи небо подарувало мені зустріч з вами.

Тут Астарта й Задіг висловили все те, що довго стримували, все те, що їх нещастя й кохання могли навіяти найблагороднішим і найпристраснішим серцям, і генії,

що охороняють кохання, віднесли їхні слова аж до сфери планети Венери⁸⁴.

Жінки повернулися до Огуля, нічого не знайшовши. Задіг з'явився до нього і заговорив так:

— Нехай безсмертне здоров'я зійде з неба, щоб охороняти всі ваші дні! Я лікар, я приїхав, почувши про вашу хворобу, і приніс вам василіска, вареного в трояндовій воді. Це не означає, що я бажаю одружитися з вами; я прошу у вас волі для однієї молодої вавилонської рабині, що вже кілька днів у вас, і я згоден залишитися рабом замість неї, коли не матиму щастя вилікувати пишного пана Огуля.

Огуль погодився на цю пропозицію: Астарта виїхала до Вавилону із Задіговим слугою, пообіцявши повсякчас надсилати кур'єрів, щоб сповіщати про все, що станеться. Прощання їхнє було таке саме ніжне, як і зустріч; хвилини, коли зустрічаються чи коли розлучаються, є дві найбільші доби на життя, як то сказано у великій книзі Зенд. Задіг кохав царицю так, як присягався, а цариця Задіга — навіть більше, ніж говорила йому.

Тим часом Задіг так говорив до Огуля:

— Пане, мого василіска не можна їсти: вся його сила повинна перейти до вас крізь пори; я поклав його в добре надутий бурдюк і покрит тонкою шкірою; ви повинні бити цей бурдюк з усієї вашої сили, і ми не раз пророблятимемо це; за кілька днів такого режиму ви побачите, на що здатне моє мистецтво.

Першого дня Огуль зовсім захекався й думав, що помре від втоми, другого він стомився менше й спав більше: за тиждень він повернув собі всі сили, здоров'я, легкість і веселість найкращих своїх років.

— Ви грали в м'яча і були стримані в їжі, — сказав йому Задіг. — Знайте ж, що в природі немає василіска, що зі стриманістю й активністю завжди почувують себе добре й мистецтво поєднати до купи нестриманість і здоров'я є мистецтвом таким самим химерним, як і філософський камінь⁸⁵, судова астрологія⁸⁶ й теологія магів.

Перший лікар Огуля, відчуваючи, яка це небезпечна для медицини людина, зговорився з аптекарем, щоб відіслати Задіга по василіска на той світ. Отак, завжди покараний за добро, він трохи не загинув через те, що вилікував ласого до їжі пана. Його запросили на розкішний обід. Його мали отруїти другою стравою, але він одержав послання від Астарти під час першої, він покинув обід і вийшов. «Коли тебе кохає прекрасна жінка, — говорить Зороастр, — завжди виплутаєшся з усякої біди на цьому світі».

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ЗМАГАННЯ

Царицю привітали у Вавилоні з тим захватом, який завжди викликає прекрасна царівна в нещасті. У Вавилоні було трохи спокійніше: гірканського князя вбили під час бійки, переможці вавилоняни оголосили, що Астарта має одружитися з тим, кого оберуть царем. Люди не хотіли, щоб найкраща на світі посада — чоловіка Астарти й вавилонського царя — залежала від інтриг і змов: постановили визнати за царя найвідважнішого й наймудрішого. За кілька миль від міста зробили величезне ристалище, обгороджене пишним прикрашеним амфітеатром; борці мали зійтися туди озброєні з голови й до ніг, кожному з них позаду амфітеатру були окремі покої, де він повинен був нікого не бачити й не знати. Треба було чотири рази братися до зброї⁸⁷: ті, хто будуть такі щасливі, що переможуть чотирьох лицарів, мусять погім битися один проти одного, і того, хто останній лишиться на полі бою, оголошено буде за переможця у змаганні. Через чотири дні після цього він усе в тій самій зброї повинен відгадати загадки, які загадають маги. Коли він не відгадає загадок, він не буде царем, і треба буде знову починати змагання на списах, аж поки знай-

деться людина, що перемаже в обох змаганнях, бо царем рішуче хотіли мати і найвідважнішого, і наймудрішого. Весь цей час царицю мали пильно оберігати: їй дозволяли бути на змаганні тільки під серпанком, але забороняли говорити з кимось із претендентів, щоб не було тут ні прихильності, ні несправедливості.

От про що повідомила Астарта свого коханця, сподіваючись, що заради неї він виявить відваги й розуму більше, ніж хто інший. Він виїхав, благаючи Венеру зміцнити його відвагу й прояснити розум. Він приїхав на берег Євфрату напередодні цього великого дня, записав свою девізу поміж девізами інших борців, ховаючи своє обличчя, як це наказував закон, і пішов відпочивати в покої, які йому відвели. Його друг Кадор, повернувшись до Вавилону після того, як марно шукав його, приніс у його приміщення всю зброю, яку передала йому цариця, а від себе привів прекрасного перського коня. Задіг упізнав Астарту в цих подарунках; відважність і кохання його набули нових сил і нових сподівань.

Другого дня, коли цариця прийшла сісти на вкритому дорогоцінностями троні, а амфітеатр заповнили всі дами й усі верстви Вавилону, на арені з'явилися борці. Кожен із них клав свою девізу до ніг великому магові; кинули жереб. Задігова черга була остання. Першим вийшов один дуже багатий пан на ймення Ітобад, дуже чванькуватий, мало відважний, дуже незграбний і зовсім нерозумний. Челядь переконала його, що така людина, як він, повинна бути царем; він відповів їм: «Така людина, як я, створена для царювання». Тоді його озброїли з голови й до ніг; зброя на ньому була золота, вкрита зеленою емаллю, пір'я на шоломі зелене, спис перев'язаний зеленою стрічкою. Вже спочатку, з того, як правив Ітобад конем, усі побачили, що не такій людині небо віддасть вавилонський скіпетр. Перший лицар, що виступив проти нього, вибив його із сідла, другий перекинув його через спину коневі: обидві ноги його були в повітрі, а руки розчепірені. Ітобад підвівся, але так незграбно, що весь амфітеатр почав смія-

тися. Третій не захотів навіть скористатися своїм списом, але, скинувши супротивника, узяв його за праву ногу, зробив ним півколо й кинув на пісок. Циркові конюхи підбігли, сміючись, до нього й знову посадили на сідло; четвертий борець схопив його за ліву ногу й кинув в інший бік. Його супроводжували свистом до покою, де, згідно із законом, мусив він перебути ніч, і він говорив, насилу плентаючись: «Яка пригода нещаслива трапилася з такою людиною, як я!»

Інші лицарі краще виконували свій обов'язок: уже були такі, що перемогли двох борців, а дехто бився вже втретє. Тільки князь Отам переміг чотирьох. Нарешті надійшла черга Задіга: він з усією можливою грацією вибив із сідла чотирьох лицарів. Отже, треба було ще побачити, хто буде переможцем — Отам чи Задіг. На першому зброя була блакитна з золотом і таке саме пір'я, а на Задігові все було біле. Всі голоси поділилися між лицарями білим і блакитним; цариця, серце якої дуже колотилося, благала небо за білий колір.

Обидва звитяжці так моторно робили випади й вольти, так багато разів збивалися списками і так міцно трималися в сідлах, що всі, крім цариці, хотіли бачити обох на вавилонському троні. Нарешті, коли коні їх стомилися і зламалися списи, Задіг пішов на таку хитрість: він заїхав позаду блакитного князя, перескочив на його коня, взяв князя поперек тіла, скинув на землю, сам сів замість нього на сідлі й почав вигравати конем навколо Отама, що лежав на землі. Весь амфітеатр кричав: «Білий лицар — переможець!» Обурений Отам підвівся, вихопив шаблю; Задіг зіскочив з коня з шаблюкою в руці. І от обоє просто на арені почали новий бій, де наперемінки перемагали то сила, то моторність. Пір'я на їхніх шоломах, цвяшки на нарукавниках, ланки кольчуг підстрибували під тисячею навальних ударів. Вони били вздовж і впоперек⁸⁸, з правого боку й з лівого, по голові, по грудях, вони відходили назад, виступали вперед, вони мірялися, з'єднувалися, зчіплювалися, звива-

лися, як змії, нападали, як леви, від їх ударів увесь час бризкали іскри. Нарешті Задіг, опанувавши на хвилину себе, спинився, зробив фінт*, напад на Отама, перекинув його, обеззброїв, і Отам закричав: «О білий лицарю! Це ви повинні царювати у Вавилоні!» Цариця не тямля себе з радощів. Лицаря білого й лицаря блакитного повели кожного до його покою, як і всіх інших, бо так установив був закон. Німі слугували їм і приносили їжу. Можна здогадуватися — чи це не маленький німий цариці прислужував Задігові? Потім їх залишили самих спати аж до другого ранку, коли переможець мусив принести свою девізу великому магові, щоб назвати себе.

Задіг, хоч і закоханий, міцно спав, такий був натомлений. Але Ітобад, комірчина якого була поряд, не спав зовсім. Вночі він підвівся, зайшов до Задіга, узяв його білу зброю й девізу, а натомість поклав зелену зброю. Коли розвиднилося, він гордо пішов до верховного мага й оголосив, що він переможець. Цього ніхто не чекав, але він виступив, поки Задіг іще спав. Астарта, вражена й з розпачем на серці, повернулася до Вавилону. Амфітеатр був майже порожній, коли прокинувся Задіг; він шукав свою зброю, але знайшов тільки зелену. Не мавши нічого іншого біля себе, мусів він накритися нею. Здивований і обурений, нап'яв її собі на плечі й виїшов у такому пристрої⁸⁹ на арену.

Усі, що були ще в амфітеатрі й цирку, зустріли його свистом. Його оточили з усіх боків і ображали. Ніколи людина не зносила таких зневажливих образ. Терпець йому увірвався; ударами шаблі він розігнав натовп, що насмілювався глузувати з нього, але й сам не знав, що робити далі. Він не міг побачитися з царицею, він не міг оголосити, що це вона надіслала йому білу зброю, бо це заплямило б її, і от, поки вона тужила, його охоплював гнів і неспокій. Він прогулювався берегом Євфрату, запевняючи себе, що доля судила йому бути нещасним і безпорадним, відновлюючи в думках усі лиха, починаючи

* Особлива фехтувальна підхідка.

від пригоди із жінкою, що не зносила однооких, аж до пригоди з його зброєю. «От що значить, — думав він, — прокинутися надто пізно; коли б я менше спав, я був би вавилонським царем, я володів би Астартою. Знання, чесність, відвага приносили мені тільки нещастя». Нарешті в нього вихопилася скарга на провидіння, і його спокучшала думка, що всім керує якийсь жажливий фатум, кривдить добрих і дозволяє мати успіх зеленим лицарям. Смутило його ще й те, що він носив оцю зелену зброю, яка накликала на нього таке глузування. Повз нього ішов купець; він задешево продав йому зброю й купив у нього халат та довгу шапку. У такій одежі він пішов уздовж євфратських берегів, повний розпачу й потай нарікаючи на провидіння, що повсякчас переслідувало його.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ ПУСТЕЛЬНИК

Ідучи, зустрів він пустельника з білою бородою, що доходила тому до пояса. У руці він тримав книжку й уважно читав. Задіг спинився й низько вклонився йому. Пустельник привітався з таким благородним і сумирним виглядом, що Задіг захотів поговорити з ним: він спитав, яку той читає книжку.

— Це книга долі, — відповів пустельник. — Хочете прочитати дещо?

Він дав Задігові до рук книжку, але той, вивчивши все й знаючи багато мов, не міг зрозуміти в книжці жодної літери; цікавість його від того тільки подвоїлася.

— Мені здається, що ви дуже зажурені, — сказав йому дідусь.

— Леле! Я маю для того причину! — сказав Задіг.

— Коли ви дозволите мені піти з вами, — відповів старий, — може, я вам буду корисний; мені траплялося іноді вливати почуття заспокоєння в душі нещасним.

Задіг відчував пошану до вигляду пустельника, до його бороди й до книжки, в його розмові він бачив вищий розум. Пустельник говорив про долю, справедливість, мораль, про доброго володаря, про людську несталість, про чесноти й вади так жваво, зворушливо й красномовно, що Задіг відчув, як його тягнуть до нього невидимі чари. За хвилину він уже просив не покидати його, поки вони не повернуться до Вавилону.

— Я сам прошу у вас цієї ласки, — відповів йому старий, — запрягніться мені Оромаздом, що відтепер ви кілька днів не розлучитеся зі мною, хоч би що я робив.

Задіг присягнувся, і вони пішли разом.

Увечері двоє мандрівників прийшли до чудесного замку. Пустельник попросив притулку для себе й для молодика, що йшов із ним.

Воротар з якоюсь зневажливою міною, схожий скоріше на великого пана, пустив їх. Їх привели до начальника над челяддю, і той показав їм пишні покої господаря.

Їх посадили край столу, а господар замку навіть не глянув на них. Але їм прислужували, як і іншим, уважно й щедро, потім дали вимити руки в золотій мисці, прикрашеній смарагдами й рубінами; спати їх поклали в дуже гарних покоях, а вранці служник приніс кожному з них по золотій монеті. Після цього їх відпустили.

— Господар будинку, — сказав Задіг дорогою, — видався мені людиною великодушною, хоч трохи й гордою, він благородно виявляє гостинність.

Так говорячи, він помітив, що дуже широка торбина, яка була в пустельника, здавалось, витяглась і настовбурчилась; він побачив там золоту, прикрашену дорогоцінностями миску, яку пустельник украв. Задіг не насмілювався нічого сказати, але був страшенно вражений.

Близько півдня пустельник спинився перед дверима маленького дому, де жив маленький багатий скнара, і

попросив там притулку на кілька годин. Старий, погано вдягнений слуга брутально зустрів їх і повів пустельника та Задіга до стайні, де дав їм кілька гнилих оливок, поганого хліба й зіпсованого пива. Пустельник їв і пив так само задоволено, як і вчора, навіть більше. Звернувшись до старого слуги, що стежив, аби вони чого не вкрали, і наполягав, щоб вони вже йшли, він дав тому дві золоті монети, які одержав уранці, і подякував йому за всі турботи.

— Прошу вас, — додав він, — дайте мені змогу поговорити з вашим господарем.

Здивований слуга повів обох мандрівників.

— Пишний пане, — сказав пустельник, — я можу висловити вам тільки сумирну подяку за те благородство, з яким ви прийняли нас. Візьміть цю золоту чашу, як невеличку ознаку моєї вдячності.

Скнара ледве не впав навznak. Пустельник не дав йому часу отямитися і швиденько вийшов зі своїм молодим мандрівником.

— Батьку мій, — сказав Задіг, — що я бачу? Ви аж ніяк не скидаєтеся на інших людей: ви вкрали прикрашену дорогоцінним камінням золоту миску в пана, який чудесно пригостив вас, і віддали її скнарі, який поведився з вами образливо.

— Сину мій, — відповів старий, — отой пишний пан, що приймає чужинців тільки заради пихи та щоб ображати своїм багатством, стане розумніший; скнара навчиться шанувати гостинність. Ні на що не дивуйтеся і йдіть за мною.

Задіг не знав, чи має він справу з божевільним чи з наймудрішим із людей; але старий говорив з таким зверхнім виглядом, що Задіг, зв'язаний до того ж присягою, не міг утриматися, щоб не піти за ним.

Увечері вони прийшли до мило збудованого, але простого дому, де ні в чому не відчувалося ні марнотратства, ні скнарості. Господар був філософ, що сторонився світу і серед спокою розвивав свою мудрість та

чесноту, проте не нудьгував. Він з радістю збудував це пристанище, де приймав чужинців з благородством, у якому не було ніякої пихи. Він сам вийшов назустріч двом мандрівникам, яких поклав спочатку відпочити в дуже затишній кімнаті, а трохи згодом сам прийшов запросити їх на пристойний і добре зготований обід, під час якого розважно говорив про останню революцію у Вавилоні. Здавалося, він дуже прихильний був до царіці й висловлював жаль, що Задіг був на ристалищі, змагаючись за корону.

— Адже люди, — додав він, — не заслуговують мати такого царя, як Задіг.

Той почервонів і відчув, що журба його зростає. У цій розмові дійшли того, що на світі не завжди все робиться за волею наймудріших. Пустельник усе підтримував думку, що волі провидіння не знати й що люди міркують про ціле, тим часом як вони бачать тільки найменшу частку.

Заговорили про пристрасті.

— Ах, які журні вони! — сказав Задіг.

— Це вітри, що напинають вітрила кораблів, — заперечив пустельник, — інколи вони перекидають його, але без них не можна було б пливати. Від жовчі люди хворіють і гніваються, але без жовчі чоловік не може жити. Все небезпечно в цьому житті, й усе доконечно потрібне.

Заговорили про насолоду, і пустельник доводив, що це присутність божества.

— Бо, — говорив він, — людина не може дати собі ні почуття, ні думки, вона все одержує; горе й насолода приходять з божого ества.

Задіг був у захваті, що людина, яка робила такі екстравагантні речі, може так добре міркувати. Нарешті, після бесіди, такої ж повчальної, як і приємної, хазяїн відвів обох своїх мандрівників до їх покоїв, благословляючи небо, що послало йому двох таких мудрих і чеснотних людей. Він запропонував їм гроші з такою благород-

ною й невимушеною манерою, яка не могла образити; пустельник одмовився й сказав, що він має попроситися з ним, бо ще до ранку має намір прийти до Вавилону. Розлучалися вони ніжно; Задіг відчував особливо велику пошану й прихильність до такої приємної людини.

Коли пустельник і він опинилися в своїх покоях, то довго вихваляли свого хазяїна. На світанку старий розбудив свого товариша.

— Треба йти, — сказав він, — але поки ще всі сплять, я хочу залишити цьому чоловікові ознаку моєї пошани й прихильності.

Це кажучи, узяв він світильник і підпалив будинок. Зляканий Задіг закричав і хотів перешкодити йому зробити такий жадливий вчинок. Пустельник утримав його з нелюдською силою; будинок палав, пустельник, будучи зі своїм товаришем досить далеко, спокійно дивився, як він горить.

— Дякувати Богові, — сказав він, — от будинок мого любого господаря знищено знизу й доверху! Щасливий чоловік!

Від цих слів Задіг відчув водночас бажання вибухнути сміхом, вилаяти превелебного отця, побити його і втекти, але не зробив нічого з цього і, піддаючись весь час пустельниковій перевазі, мимо своєї волі пішов за ним до останньої ночівлі.

Це було в чеснотній і доброї вдови, в якій був повний радості небіж чотирнадцяти років, єдина її надія. Як могла краще пригостила вона гостей. Другого дня вона звеліла небожеві перевести мандрівників через міст, що недавно заломився й тому ходити ним було небезпечно. Коли вони були посеред мосту, пустельник сказав молодикові:

— Ідіть, треба, щоб я відзначив свою подяку вашій тітці.

Тут він схопив його за волосся й кинув у річку. Дитина впала, на хвилину з'явилася над водою й зникла в потоці.

— О потворо! О найзлочинніший із людей, — скрикнув Задіг.

— Ви обіцяли мені терпіти, — сказав пустельник, перебиваючи його, — знайте, що під руїнами того спаленого дому, куди провидіння закинуло вогонь, господар знайде незліченні скарби; знайте, що цей молодик, якому провидіння зламало голову, через рік убив би свою тітку, а через два вас.

— Хто це сказав тобі, варваре? — вигукнув Задіг. — А коли ти й вичитав усі ці події в твоїй книзі долі, то чи дозволено тобі топити дитину, що не зробила тобі лиха?

— Люди, — сказав пустельник, — судять про все, нічого не знаючи; з-поміж усіх людей ти найгідніший того, щоб тебе просвітити.

Задіг попросив у нього дозволу говорити.

— Я не покладаюся на себе, — сказав він, — але насмілюся просити тебе роз'яснити один мій сумнів. Чи не краще було б виправити цю дитину й повернути її до чесноти, ніж топити?

Пустельник обізвався:

— Коли б він був чеснотний і коли б він жив, йому випало б таке: убили б його самого з жінкою, з якою він був би одружений, і з дитиною, яку був би породив.

— То, значить, — сказав Задіг, — доконечно потрібно, щоб були злочини й нещастя і щоб нещастя падали на кращих людей?

— Лихі, — відповів пустельник, — завжди нещасні, вони служать для того, щоб випробувати невеличку кількість праведних, розсіяних на землі, і не буває лиха, яке не породило б добра.

— А коли, — сказав Задіг, — буде тільки добро й не буде лиха?

— Тоді, — обізвався пустельник, — як ця земля буде іншою землею, ланцюг подій буде іншого, мудрішого порядку, і цей порядок, довершений будучи, може бути тільки у вічній оселі верховного ества, до якої не може

наближатися зло. Воно створило мільйони світів, з яких жоден не подібний до іншого. Ця одвічна різноманітність є ознакою його одвічної могутності. Нема ні двох листочків на землі, ні двох світил на безкрайому небесному полі, що були б схожі; і все, що ти бачиш на малому атомі, де народився, повинно бути на своєму місці, у свій призначений час, згідно з непорушними законами того, хто обіймає все. Люди думатимуть, що дитина, яка щойно загинула, випадково впала у воду, і що випадково згорів і той будинок, але тут нема випадку; все — іспит, або кара, або винагорода, або пересторога. Пригадуєш того рибалку, що вважав себе за нещасливого з-поміж людей? Оромазд послав тебе, щоб змінити його долю. Нікчемний смертний, покинь сперечатися проти того, кого треба обожнювати.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ ЗАГАДКИ

Задіг ішов навмання, не тямлячи себе, немов людина, біля якої впала блискавка. Він увійшов до Вавилону в той день, коли ті, що змагалися на ристалищі, зібралися вже у великому передпокої в палаці, щоб відгадувати загадки й відповідати на запитання великого мага. Зійшлися всі лицарі, окрім озброєного в зелене. Коли Задіг увійшов до міста, навколо нього зібрався народ; очі не могли надивитися на нього, уста — вихваляти його, серця — бажати йому імперії. Побачивши, як він проходить, Заздрісник затремтів і одвернувся. Народ відніс його аж до місця зібрання. Царицю, яку сповістили про його прихід, опанувало хвилювання, страх і надія; її гризла тривога; вона не могла зрозуміти, ні чому це Задіг прийшов без зброї, ні чому це на Ітобадові була біла зброя.

Коли побачили Задіга, зачувся зняквовілий гомін: усі були здивовані й раді, що знову бачать його, але з'яв-

лятися перед зібранням дозволялося тільки тим лицам, що билися.

— Я бився, як і інші, — сказав він, — але інший носить мою зброю, і, чекаючи, поки я матиму честь довести це, я прошу дозволу бути тут і відгадувати загадки.

Поставили на голоси; в головах усіх так міцно засіла пам'ять про його чесність, що всі дозволили йому лишитись.

Спочатку великий маг поставив таке питання: «Що з усіх речей є найдовше й найкоротше, найшвидше й найповільніше, найрозпорошеніше й найпростіше, найзневаженіше й найоплаканіше, без чого не можна робити нічого, що знищує все мале й живить усе велике?»

Мав говорити Ітобад; він відповів, що така людина, як він, зовсім не розуміється на загадках і з нього досить того, що він переміг у великій бійці на списках. Одні казали, що розгадка означає долю, інші — землю, ще інші — світло. Задіг сказав, що це час.

— Нема нічого довшого, — додав він, — бо це міра вічності, й нема нічого коротшого, бо його бракує для всіх наших замірів, нема нічого повільнішого, коли чекаєш, нема нічого швидшого, коли радієш; він без кінця широкий і дробиться без кінця; всі люди занедбують його, всі оплакують, коли втратять його, без нього нічого не робиться, за ним забувають усе, що не варте нащадків, і він дає безсмертя великим речам.

Зібрання погодилося, що Задіг має рацію.

Потім слитали:

— Що одержують не дякуючи, чим граються, не знаючи як, що дають іншим, не знаючи, де воно, що втрачають не помічаючи?

Кожен сказав свою відгадку, один Задіг здогадався, що це життя. Так само легко відгадав він і інші загадки. Ітобад усе казав, що нема нічого легшого й що він так само легко відгадав би, коли б захотів завдати собі роботи. Поставили запитання про справедливість, про

доброго правителя, про засоби правити; вирішили, що Задігові відповіді найґрунтовніші.

— Дуже прикро, — говорили люди, — що з таким добрим розумом з вас такий поганій вершник.

— Найясніше панство, — сказав Задіг, — я мав честь перемогти на ристалищі, це мені належить біла зброя. Пан Ітобад забрав її, поки я спав. Очевидно, він уважав, що вона личитиме йому краще, ніж зелена. Я готовий на ваших очах довести, у цьому моєму вбранні і з однією шаблею проти всієї цієї прекрасної білої зброї, яку він узяв у мене, що це я мав честь перемогти славного Отама.

Ітобад дуже самовпевнено погодився на цей виклик, він і сумніву не мав, що в шоломі, кірасі, нарукавниках він легко подолає борця в нічному ковпаку й хатній одежині. Задіг вихопив свою шаблю, салютуючи цариці, що дивилася на нього, охоплена радістю і страхом. Ітобад вихопив свою, не салютуючи нікому, і кинувся на Задіга, як людина, що нічого не боїться. Він уже хотів розрубати йому голову, та Задіг відбив удар, протиставивши те, що зветься силою шаблі, проти безсилля свого супротивника⁹⁰, так що шабля Ітобада зламалася. Тоді Задіг схопив свого ворога за стан, перекинув його на землю й, поставивши кінчик своєї шаблі в переміжку в кірасі, сказав:

— Покиньте зброю, або я вас уб'ю!

Ітобад, усе дивуючись, що це за неприємності трапляються з такою людиною, як він, дав волю Задігові, який спокійно зняв з нього свій пишний шолом, свою прекрасну кірасу, свої добрі нарукавники, свої блискучі настегники, одягся в них і в цьому строї побіг і впав навколішки перед Астартою. Кадор легко довів, що зброя належить Задігові. Його однодушно визнали царем і передовсім за згодою Астарті, яка по стількох перешкодах смакувала радість бачити, що її коханець, на думку всіх, гідний бути її чоловіком. Ітобад звелів у себе вдома звати себе найяснішим паном⁹¹. Задіг був царем і був щасливий; він тримав у голові те, що сказав йому

пустельник, він пам'ятав навіть те, що з піщинки стане діамант. Він і цариця молилися провидінню. Задіг подарував прекрасній примхливиці Міссуф свободу; він послав по розбійника Арбогада, якому дав почесну посаду в своєму війську, пообіцявши піднести його до найвищого рангу, коли той триматиметься як справжній воїн, і повісити, коли він стане розбійником.

Сетока з прекрасною Альмоною викликали з глибини Аравії, щоб він став на чолі вавилонської торгівлі. Кадора призначено й шановано згідно з його заслугами: він був другом царя, а отже, цар був єдиний на землі монарх, що мав друга. Малога німого теж не забули; рибалці дали чудесний будинок, Орканові присудили заплатити йому велику суму й повернути дружину, але, ставши мудрим, рибалка взяв тільки гроші.

Ні прекрасна Семира не могла заспокоїтися, що думала, ніби Задіг стане однооким, ні Азора не покидала плакати, що хотіла колись відрізати йому носа: він заспокоїв їхній сум подарунками. Заздрісник помер від гніву й сорому. Імперія процвітала в спокої, славі й добробуті. То був найкращий вік на землі; нею правили справедливість і любов; всі благословляли Задіга, а Задіг благословляв небо*.



* Тут кінчається манускрипт, де була історія про Задіга. Після дванадцятого розділу й перед тим, як Задіг приїхав до Сирії, були ще два розділи. Відомо, що він зазнав багато інших пригод, як правдиво записано; отже, прохання до панів перекладачів із східних мов — зібрати їх, коли вони до них потраплять.

МІКРОМЕГАС



РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПОДОРОЖ ЖИТЕЛЯ ПЛАНЕТНОЇ СИСТЕМИ ЗІРКИ СІРІУС НА ПЛАНЕТУ САТУРН

На одній з планет, що обертаються довкола зірки, званої Сіріус, жив вельми розумний юнак, з яким я мав честь познайомитися під час його останньої мандрівки на наш маленький мурашник; звали того юнака Мікромегас¹ — ім'ям, яке дуже личить усім великим. На зріст він був вісім льє: під вісьмома льє я розумію двадцять чотири тисячі геометричних кроків² по п'ять футів³ у кожному.

Котрі-небудь алгебраїсти, люди завжди корисні для суспільства, відразу ж візьмуться за перо та й вирахують, що оскільки добродій Мікромегас, житель зоряної системи Сіріус, має від голови до п'ят двадцять чотири тисячі кроків, тобто сто двадцять тисяч ступнів, а ми, земляни, маємо лише п'ять футів; і окружність нашої планети дорівнює дев'яти тисячам льє, отож вони, кажу, вирахують, що планета, яка породила Мікромегаса, в двадцять один мільйон шістсот

тисяч разів більша по колу від нашої маленької Землі. Для природи — це звичайнісіньке явище. Коли порівняти держави яких-небудь німецьких або італійських князьків, які можна об'їхати за півгодини, з імперіями Туреччини або Китаю, то це буде тільки слабким прообразом того дивовижного різноманіття, що існує в природі.

Оскільки його ясновельможність був такого зросту, як я сказав, наші скульптори і художники, безперечно, погодяться на тому, що він міг мати талію в п'ятдесят тисяч футів — це якраз майже ідеальна пропорція.

Мікромегас — один з найосвіченіших умів сучасності; він багато чого знає і сам відкрив деякі істини. Ще навчаючись у єзуїтському колежі своєї планети, як цього вимагав їхній звичай, він у віці лише двохсот п'ятдесяти років завдяки гостроті свого розуму довів понад п'ятдесят теорем Евкліда⁴. Тобто на вісімнадцять більше, ніж Блез Паскаль⁵, який, довівши, коли грався (так свідчить його сестра)⁶, тридцять дві теореми, став опісля досить пересічним геометром і дуже поганим метафізиком. У віці чотириста п'ятдесяти років, коли Мікромегас вступив у пору юнацтва, він дослідив анатомію безлічі комашок, які не мають і ста футів у діаметрі і яких не видно під звичайним мікроскопом; написав про це дуже цікаву книгу, яка, проте, завдала йому чимало клопоту. Муфті⁷ його країни, чоловік доскіпливий і тупий, подав на автора в суд, заявивши, що в книзі є підозрілі, неподобні, зухвалі, еретичні й заражені ерессю думки, — йшлося про те, чи тотожна субстанційна форма бліх та слимаків Сіріуса. Мікромегас захищався дотепно і привернув на свій бік жіноцтво. Процес тривав двісті двадцять років, і зрештою муфті домігся, що законники книжку заборонили, хоча й не читали її, а авторові було на вісімсот років заборонено з'являтися при дворі.

Те, що його прогнали з двору, який загруз у чварах та дріб'язковості, дуже мало засмутило Мікромегаса.

Він склав кумедну пісеньку про муфтія, на яку той зовсім не звернув уваги, потім пустився в мандри з планети на планету, аби завершити, як то кажуть, виховання розуму та почуттів⁸. Ті, хто звик подорожувати в поштових диліжансах або каретах, навряд чи зможуть уявити собі екіпажі горішніх сфер; тулячись на своїй малесенькій грудці багна, ми не можемо зрозуміти чогось такого, що виходить за межі наших уявлень. Що ж до Мікромегаса, то він чудово знався на законах гравітації, на силах притягання й відштовхування. Він так уміло користувався ними, що з допомогою то сонячного променя, то якоїсь комети, перелітав зі своїми слугами з планети на планету, наче пташка з гілки на гілку. За короткий час він облетів весь Молочний Шлях, і тут я мушу сказати, що ніколи він не бачив поміж зорями, якими цей шлях усіяний, прегарного, емпіричного неба, того, яке буцімто спостерігав славний вікарій Дергем⁹ у свою підзорну трубу. Я аж ніяк не стверджую, що в шановного Дергема поганий зір, крий боже! Але Мікромегас був на місці, він дуже спостережливий, і я не хочу суперечити нікому. Зробивши добрий гак, Мікромегас прибув на планету Сатурн. Хоч як він звик до всяких дивовиж, та, побачивши цю маленьку планету і її крихітних жителів, не зміг стриматися від зверхньої посмішки, яка інколи з'являється навіть на устах найповажніших мудреців. Бо ж справді Сатурн більший від Землі лише в дев'яност разів, і жителі його просто карлики, заввишки в тисячу туазів¹⁰, чи щось біля цього. Спочатку Мікромегас трохи посміявся зі своїми слугами з цих людей — приблизно так, як сміється котрий-небудь італійський музикант з музики Люлли¹¹, коли приїздить до Франції. Але завдяки своєму гострому розумові сіріусянин швидко зрозумів, що мисляча істота не обов'язково мусить видаватися смішною, якщо має тільки шість тисяч футів на зріст. Спершу здивувавши сатурнян, Мікромегас потім зблизився з ними. Він по-

дружився із секретарем Сатурнянської академії¹², чоловіком великого розуму, який, шоправда, нічого не винайшов, але дуже добре вмів переказувати чужі відкриття, складав непогані віршики і робив складні обрахунки. Щоб потішити читачів, наведу незвичайну розмову, яка відбулася між Мікромегасом та паном секретарем.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

РОЗМОВА СІРІУСЯНИНА З ЖИТЕЛЕМ САТУРНА

Коли його ясновельможність улігся, а секретар підійшов до його обличчя, Мікромегас мовив: «Слід визнати, що природа дуже різноманітна». — «Атож, — відповів сатурнянин. — Природа — наче квітник, у якому квіти...» — «Ет, облиште цей ваш квітник», — урвав його Мікромегас. — «Природа, — знов почав секретар, — це збіговище білявих і чорнявих дівчат, чий зачіски...» — «До чого тут чорняві?» — відрубав Мікромегас. — «А ще вона — як галерея портретів, чий обличчя...» — «О ні! — сказав мандрівник. — Повторюю: природа є природою. Навіщо вишукувати якісь порівняння?» — «Щоб зробити вам приємність», — відповів секретар. — «Я не хочу, щоб мені робили приємність, — сказав мандрівник. — Я хочу, щоб мені розповіли про те, чого я не знаю. Почнімо з того, скільки органів чуття мають люди вашої планети». — «Сімдесят два, — відповів академік, — і ми постійно нарікаємо, що нам їх бракує. Наша уява випереджає наші потреби, і нам здається, що це дуже мало — усього сімдесят два чуття, одне планетне кільце і п'ять місяців¹³. Отож, незважаючи на свою допитливість і на те, що сімдесят два чуття породжують чимало пристрастей, ми весь час нудьгуємо». — «Охоче вам вірю, — сказав Мікромегас, — на своїй планеті ми маємо близько тисячі різних чуттів, і, одначе, завжди нам

чогось хочеться, і постійно тривожать відчуття, що ми істоти нікчемні і є створіння набагато досконаліші від нас. Я трохи бачив світу, зустрічав смертних, які дуже поступаються нам: бачив і довершеніших, але ніколи не траплялося мені живої істоти, чий бажання дорівнювали б її справжнім потребам, а потреби — можливостям їх задоволення. Може, коли-небудь я потраплю на планету, де всього вдосталь; та досі ще ніхто не сказав, де вона є». Тут сатурнянин і Мікромегас пустилися в здогади; одначе після цих дуже дотепних і дуже непевних розумувань треба було переходити до фактів. «Скільки ви живете?» — спитав мандрівник із Сіріуса. — «О, зовсім мало», — відповів маленький сатурнянин. — «Те саме, що й у нас, — зауважив Мікромегас. — Ми весь час на це нарікаємо. Мабуть, це загальний закон природи». — «На жаль, — зітхнув сатурнянин, — ми живемо тільки п'ятсот великих обертань сонця. На земний рахунок це становить приблизно п'ятнадцять тисяч років. Як бачите, ми вмираємо, по суті, навіть не поживши; наше життя — це точка на лінії часу, наше існування — це мить, наша планета — атом. Тільки-но почав пізнавати істину, як настає смерть. Я, наприклад, не зважуюся складати ніяких планів; почуваю себе краплею води в безмежному океані. Мені соромно, а надто перед вами, що я така нікчемна істота».

Мікромегас на це йому відповів: «Якби ви не були філософом, я побоявся б завдати вам прикрості, сказавши, що наше життя в сімсот разів довше від вашого; та ви чудово знаєте, що коли треба віддати своє тіло стихіям і відродити природу в іншій формі, тобто померти, коли настає хвилина цього перетворення, то байдуже, чи жив ти вічність, чи один день. Я бував у світах, де живуть у тисячу разів довше, ніж ми, і бачив, що там теж невдоволені. Та всюди є розважливі люди, які вміють змиритися з долею і хвалити творця природи. Він розкидав у всесвіті безліч усякого різновиддя, що водночас поєднується з дивовижною однорідністю. Скажі-

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ
СПІЛЬНА МАНДРІВКА СІРІУСЯНИНА
ТА САТУРНЯНИНА

мо, всі мислячі істоти неоднакові, але вони схожі між собою тим, що наділені розумом і бажанням. Матерія є всюди, вона безмежна, але має на кожній планеті інші властивості. Скільки таких властивостей нараховуєте ви на Сатурні?» — «Якщо ви маєте на увазі ті властивості, без яких, на нашу думку, планета не могла б бути такою, як вона є, — відповів сатурнянин, — то ми нараховуємо їх триста — наприклад, протяжність, непроникність, рухомість, гравітаційність, подільність тощо». — «Очевидно, — зауважив мандрівник, — цього невеликого числа досить для тієї мети, яку поставив творець перед вашою маленькою оселею. Я захоплююсь його мудрістю і в усьому бачу не тільки відмінності, але й подібність. Ваша планета маленька — маленькі і її мешканці. Ви маєте мало чуттів, а ваша матерія — мало властивостей. Усе це витвір провидіння. А якого кольору ваше сонце при ретельному обстеженні?» — «Біле з жовтим відтінком, — відповів сатурнянин. — А розклавши його промінь, ми знаходимо в ньому сім кольорів». — «Наше сонце майже червоне, — сказав сіріусянин, — а його світло розкладається на тридцять дев'ять простих кольорів. Інші сонця, поблизу яких я бував, так само різняться між собою, як обличчя жителів вашої планети».

Після кількох таких запитань він поцікавився, скільки на Сатурні істотно відмінних субстанцій, і дізнався, що їх нараховують лише близько тридцяти, як-от: бог; простір; матерія; об'ємні істоти, наділені чуттями; об'ємні істоти, наділені чуттями і розумом; істоти, наділені розумом, але позбавлені об'єму; істоти, що взаємно проникають, і такі, що не проникають, та інші. Сіріусянин, який у себе на планеті знав аж триста різних субстанцій, а під час мандрів відкрив ще три тисячі, дуже здивував філософа-сатурнянина. Поговоривши отак протягом одного сонячного обертання і повідомивши один одному трохи з того, що знали, і багато з того, чого не знали, вони вирішили податися разом у невеличку філософську мандрівку.

Наші два філософи вже наготувалися пірнути в атмосферу Сатурна, прихопивши чимало всяких математичних інструментів, коли перед ними з'явилася вся в сльозах коханка сатурнянина і стала благодіти його зректися свого наміру. Це була вродлива маленька чорнявка, усього шестисот шістдесяти туазів на зріст, але вона дуже вміло надолужувала свою крихітність іншими чарами. «О, жорстокий! — вигукнула вона. — Півтори тисячі літ я опиралась тобі, а тепер, коли я вже почала здаватися і провела тільки сто років у твоїх обіймах, ти покидаєш мене задля подорожі з якимось велетнем із чужої планети; можеш забиратися геть, ти завжди відчував до мене тільки цікавість, а не любов; якби ти був справжнім сатурнянином, ти лишався б вірним мені. Куди ти втікаєш від мене? Чого хочеш? Наші п'ять місяців блукають менше, ніж ти; наше планетне кільце не таке мінливе, як ти. А я ж уже нікого більше не покохаю». Філософ обняв дівчину і заплакав разом із нею, хоча й був філософом; а вона, на мить знепритомнівши, невдовзі втішилася з якимось сатурнянським джэнджилом.

Тим часом двоє допитливих друзів вирушили в дорогу; спочатку побували на кільці Сатурна, що виявилось майже пласким, як правильно визначив один славетний житель нашої маленької планети¹⁴. Потім походили з місяця на місяць; коли перейшли на останній, поблизу пролітала комета, і вони стрибнули на неї зі своїми слугами та інструментами. Пролетівши близько ста п'ятдесяти мільйонів льє, вони дісталися супутників Юпітера. Потім перейшли на сам Юпітер, прожили там цілий рік і розкрили чимало цікавих таємниць, які нині вже було б надруковано, якби пани інквізитори не знайшли в цьому трактаті недозволені вислови. Та я прочитав рукопис у бібліотеці славного архієпископа де..., який поставився

до мене напрочуд приязно і ласкаво дозволив переглянути свої книжки, за що я йому вельми вдячний.

Та вернімося до наших мандрівників. Покинувши Юпітер, вони перетнули близько ста мільйонів лье космічного простору і наблизилися до планети Марс, що, як відомо, в п'ять разів менша за нашу маленьку Землю; там вони побачили два місяці, які прислужують цій планеті і яких не змогли помітити наші астрономи. Я добре знаю, що отець Кастель¹⁵ із властивою йому дотепністю висловиться проти існування цих двох місяців; але я покладаюся на тих, хто міркує за аналогією. Ці славні філософи знають, як важко було б Марсу, так віддаленому від Сонця, обійтися без цих двох місяців. Та хай там як, а нашим мандрівникам усе це здалося надто маленьким, і, засумнівавшись, чи можна там лягти й поспати, вони рушили далі, як ті подорожні, що не бажать ночувати в брудному сільському заїзді, а йдуть до найближчого міста. Однак сіріусянин та його супутник незабаром пожалкували. Подолали чималий шмат дороги, проте нічого не знайшли. Нарешті запримітили слабеньке світло: то була Земля; її розміри викликали жаль у гостей, які прибули з Юпітера. Та щоб не каятися вдруге, вони вирішили тут зупинитися. Перебралися на хвіст комети, а потім, побачивши полярне сьйво, переступили на нього і спустилися на Землю на північному березі Балтійського моря. Це сталося, за новим стилем¹⁶, п'ятого липня тисяча сімсот тридцять сьомого року.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЩО З НИМИ СТАЛОСЯ НА ЗЕМНІЙ КУЛІ

Трохи відпочивши, вони поснідали двома горами, які досить смачно приготували їм слуги. Потім вирішили оглянути маленьку планету, на яку спустилися. Спершу попрямували з півночі на південь. Звичайний

крок сіріусянина та його слуг дорівнював приблизно тридцяти тисячам футів; карлик-сатурнянин захекавшись біг за ними; щоб не відстати, йому доводилося робити близько дванадцяти кроків, у той час як його товариш ступав один раз; уявіть собі (якщо можна робити таке порівняння) маленького песика, який біжить за капітаном гвардії прусського короля.

Оскільки ці чужоземці ішли досить швидко, вони обігнули Землю за тридцять шість годин; Сонце чи, вірніше, Земля робить таку подорож за добу; але не слід забувати, що куди легше крутитися довкола своєї осі, аніж переставляти ноги. Отож незабаром вони повернулися на те місце, звідки вирушили, перебрівши по дорозі маленьку калюжу, майже невидиму для їхнього ока, що зветься Середземним морем, і побачивши ставок, який під назвою Великого океану омиває нашу кротячу купину. Карликові цей океан сягав тільки до колін, а Мікромегас лише вмочив у нього стопи. Дорогою вони робили все можливе, щоб дізнатися, чи ця планета населена; низько нахилялися, лягали на землю, мацали все руками; та очі їхні не могли розгледіти, а руки намацати тих маленьких істот, що ними кишить Земля, у них не виникало найменшого відчуття, яке підтвердило б, що ми та наші брати, жителі цієї планети, маємо честь на ній існувати.

Карлик, який іноді робив надто покvapні висновки, зразу вирішив, що на Землі ніхто не живе. Його основним аргументом було те, що він нікого не бачив. Мікромегас делікатно дав йому на здогад, що це міркування хибне. «Своїми малими очима ви не бачите деяких зірок п'ятдесятої величини, які я бачу дуже добре, — мовив він. — Тож чи зробите ви з цього висновок, що ті зірки не існують?» — «Але ж я добре мацав руками», — відповів карлик. — «Ви могли їх і не відчути», — заперечив Мікромегас. — «Ця планета дуже погано збудована, — сказав карлик. — Усе тут таке нерівне, таке хаотичне. Погляньте на ці струмочки — жоден із них не тече пря-

мо; або на ці ставки — вони ні круглі, ні квадратні, ні овальні, а якісь безформні; а оці гострі каменюки, якими најжачилася планета і об які я пооббивав собі ноги. (Це він мав на думці наші гори.) А зверніть увагу на форму всієї кулі — вона сплющена й обертається довкола Сонця так криво, що клімат у полярних районах, мабуть, зовсім непридатний для життя. Та головна причина, чому я вважаю цю планету незаселеною, — це те, що жодна розважлива істота не погодиться на ній жити». — «Цілком можливо, — відповів Мікромегас, — що на цій планеті живуть істоти нерозважливі. До того ж я гадаю, що в усьому цьому є якийсь сенс. Вам здається тут усе нерівним, бо на Сатурні та Юпітері поверхня вирівняна під шворочку. Але, може, якраз тому на цій планеті такий не порядок. Я ж вам казав, що під час своїх мандрів бачив багато всякого різновиддя». На всі доводи супутника сатурнянин знаходив свої аргументи. Суперечці ніколи не настав би кінець, якби, на щастя, Мікромегас, захопившись розмовою, не порвав нитку свого діамантового намиста. Камінці розсипались по землі; то були гарні намистини, одні — більші, другі — менші, вагою від п'ятдесяти до чотирьохсот фунтів. Карлик підібрав кілька камінців і, наблизивши їх до ока, уважно оглянув. «Ці діаманти обточені так, — зауважив він, — що можуть бути чудовими мікроскопами». Тоді взяв один такий маленький мікроскоп діаметром сто футів і подивився в нього. Мікромегас вибрав собі діамант у дві тисячі п'ятсот футів. Камінці були дуже гарні; але спочатку мандрівники нічого крізь них не побачили: око мусило звикнути. Нарешті сатурнянин помітив якусь цяточку, що мелькала у водах Балтійського моря: то був кит. Спритно підхопивши його мізинцем і перекинувши на ніготь великого пальця, карлик показав кита Мікромегасові, який уже вдруге засміявся, дивом дивуючись, що живі створіння можуть бути такими крихітними. Переконавшись, що наша Земля заселена, сатурнянин одразу ж подумав, що на ній живуть лише кити,

й, оскільки був ученим, захотів дізнатися, яким чином цей атом рухається, чи він наділений розумом, волею та відчуттям свободи. Мікромегас терпляче обстежив тварину і дійшов висновку, що нема ніяких підстав вважати, що там усередині є душа. Мандрівники схильні були вже думати, що на нашій планеті немає жодної розумної істоти, коли раптом побачили в мікроскоп щось навіть більше, ніж кит; воно плавало на водах Балтійського моря. Як відомо, саме в той час вертався від Північного кола цілий виводок філософів¹⁷, що провадили там дослідження, про які доти ніхто й подумати не міг. Газети повідомляли, що їхній корабель зазнав аварії біля берегів Ботнічної затоки і що їм насилу пощастило врятуватись. Але на цьому світі ніколи не знаєш підгрунтя справи. Зараз я розповім вам, як це справді було; від себе нічого не додаватиму, хоча для історика це не так легко.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ВІДКРИТТЯ ТА РОЗДУМИ ОБОХ МАНДРІВНИКІВ

Мікромегас обережно простяг руку в тому напрямку, де з'явився предмет, виставив два пальці, потім відсмикнув їх, боячись схибити, але зрештою таки схопив корабель із тими добродіями на борту і поставив собі на ніготь, остерігаючись, щоб не розчавити його. «Ось тварина, яка дуже різниться від першої!» — вигукнув карлик із Сатурна. А велетень із Сіріуса переклав уявну тварину собі на долоню. Пасажири та екіпаж судна, вирішивши, що їх підняв ураган і викинув на якусь скелю, сполохано заметушилися; матроси викинули Мікромегасові на долоню барила з вином, а потім пострибали туди й самі. Геометри схопили свої секстанти¹⁸, квадранти¹⁹ та лапландських дівок²⁰ і спустилися на пальці велета. Зчинили таку метушню, що Мікромегас по-

чув нарешті, як щось ворухиться й лоскоче його: то був залізний лом, який встромили йому на цілий фут у вказівний палець. Відчувши цей укол, Мікромегас вирішив, що з крихітної істоти, яку він тримав на долоні, щось вискочило. Однак далі цього здогаду він не пішов. Мікроскоп, у якому ледве розрізнялися кит і корабель, не міг уловити таких істот, як люди. Я не хотів би образити чийогось самолюбства, але просив би з усією серйозністю зробити зі мною маленький підрахунок: якщо вважати, що зріст людини дорівнює приблизно п'яти футам, то на Землі вона не більший предмет, ніж створіння заввишки в одну шестисоттисячну п'яді на кулі окружністю в десять футів. Тепер уявіть собі істоту, яка могла б помістити на своїй долоні Землю і мала б схожу з нами будову тіла. Цілком можливо, що таких істот у всесвіті дуже багато; ось тепер і зважте, прошу вас, що вона подумала б про ті битви, які ми провадимо, щоб захопити у ворога якісь два села.

Я не сумніваюся, що коли цей твір потрапить у руки якомусь капітанові, він одразу ж накаже збільшити на два вершки висоту ківерів своїх гренадерів. Але я змушений його попередити, що він даремно старається; і він, і його солдати однаково залишаться нескінченно малими величинами.

Яку надзвичайну спостережливість повинен був виявити наш сіріусянський філософ, щоб таки помітити атоми, про які я тільки-но говорив! Коли Левенгук і Гартсекер²¹ уперше побачили, чи вважали, що бачать, ті клітинки, з яких ми складаємось, вони зробили не таке приголомшливе відкриття. Яку втіху відчув Мікромегас, спостерігаючи, як ворухаються ці крихітні механізми, і стежачи за всіма їхніми рухами! Як радісно він скрикнув, подавши своєму супутникові один з мікроскопів! «Я бачу їх! — в один голос повторювали філософи. — Он вони щось переносять, нахиляються, знов випростовуються». У них аж руки тремтіли від радості, що вони бачать такі незвичайні істоти, та від страху, що

можуть згубити їх з очей. Сатурнянин, перейшовши від повного недовір'я до надмірного легковір'я, вирішив, що ті істоти саме трудяться над продовженням свого роду. «Ага! — вигукнув він. — Я застав природу зненацька!»²² Та філософ помилився, як це часто трапляється, незалежно від того, чи користуєшся ти мікроскопом чи ні.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ЯК ВОНИ ЗАВ'ЯЗАЛИ СТОСУНКИ З ЛЮДЬМИ

Мікромегас, набагато спостережливіший, ніж карлик, ясно побачив, що атоми розмовляють між собою; він звернув на це увагу супутника, який, хоч і зрозумів свою помилку щодо розмноження, не хотів повірити, що подібні істоти можуть обмінюватися думками. Як і сіріусянин, він мав хист до мов; але не чуючи, щоб атоми розмовляли, він зробив із цього висновок, що вони не наділені даром мови. Та й справді, чи ж можуть такі мікроскопічні створіння мати голосові зв'язки і про що, зрештою, їм говорити? Для цього треба думати; а якщо вони думають, то повинні мати щось схоже на душу. Припустити ж існування в цих істот душі видавалось йому безглуздим. «Але ж, — мовив сіріусянин, — ви тільки-но вважали, що вони кохаються; а чи ж можна кохатися, ні про що не думаючи, нічого не говорячи або хоча б не бажаючи порозумітися одне з одним? Чи ви гадаєте, що легше зробити дитину, ніж висловити думку?» — «Для мене і перше й друге видається великою таємницею. Я не смію тепер ані стверджувати щось, ані заперечувати, — відповів карлик. — Не маю більше власної думки. Треба спершу дослідити цих комах, а вже потім поговоримо про них». — «Слушно сказано», — підтримав його Мікромегас. Він дістав ножиці, обстриг собі нігті і, склавши кусок нігтя, зрізаного з великого

пальця, у формі широкої лійки, зробив щось подібне до великого гучномовця; вузький кінець він приклав до вуха, а широким накрив корабель та його екіпаж. Коловидні волокна нігтя вловлювали найтихіші шерехи, і, таким чином, філософ з іншої планети почув дзиччання земляних комах. Через кілька годин йому пощастило розчути окремі слова, а потім і зрозуміти французьку мову. Карлик зробив те саме, хоча це коштувало йому більших зусиль. Здивування мандрівників зростало з кожною хвилиною. Вони чули, що мікроскопічні комахи обмінюються думками, і це диво природи здавалось їм нез'ясовним. Ви, певно, здогадуєтесь, що сіріусянин та карлик горіли бажанням зав'язати з атомами знайомство; карлик, однак, боявся, що його громоподібний голос, а надто голос Мікромегаса, може оглушити комах і вони нічого не розчують. Треба було послабити його силу. Обидва вклали собі в рот щось подібне до маленьких зубчисток, які торкалися гострим кінцем корабля. Сіріусянин посадив карлика собі на коліна, а корабель з екіпажем поклав на ніготь. Уживши ці заходи обереги та ще багато інших, Мікромегас нахилив голову і, намагаючись говорити якомога тихше, почав:

«Невидимі комахи, народжені у глибинах нескінченно малого! Я славлю Творця за те, що він ласкаво відкрив мені ці, здавалося б, непроникні таємниці. Можливо, при моєму дворі на вас не звернули б найменшої уваги; але я не зневажаю нікого і пропоную вам свою опіку».

Мабуть, ніхто ніколи не був так приголомшений, як люди, що почули слова Мікромегаса. Вони не могли збагнути, звідкіля лунають ці звуки. Корабельний священник став говорити молитви, проганяючи нечистого²³; матроси почали лаятись, а філософи — розробляти систему; однак жодна система не допомагала їм зрозуміти, хто до них промовляє. Тоді карлик із Сатурна, чий голос був тихший, пояснив людям у кількох словах, з якими істотами вони мають справу. Сказав, що вони

прибули з планети Сатурн, пояснив, хто такий пан Мікромегас; а далі висловив їм своє співчуття, що вони такі маленькі, спитав, чи завжди були вони в такому жалюгідному стані, близькому до справжнього небуття, поцікавився, що вони роблять на цій планеті, яка, певно, належить китам, чи щасливі вони, чи розмножуються, чи мають душу, і поставив ще із сотню подібних запитань.

Найсміливіший із учених, ображений тим, що хтось засумнівався, чи є в нього душа, наставив на співрозмовника діоптри свого квадранта, провів два виміри, а при третьому мовив так: «Ви гадаєте, пане, що оскільки маєте тисячу туазів від голови до п'ят, то ви є...» — «Тисячу туазів! — вигукнув карлик. — Боже праведний! Звідки він може знати мій зріст? Тисячу туазів! Він не помилився ані на п'ядь! Цей атом мене виміряв, він — геометр і знає мої розміри, а я дивлюся на нього крізь мікроскоп і навіть не уявляю, який він заввишки!» — «Так, я виміряв вас, — відповів фізик, — а зараз вимірюю і вашого супутника-велетня». Пропозицію було прийнято; його ясновельможність витягся долі на весь зріст, бо якби він стояв, голова його була б високо над хмарами. Наші філософи встромили йому високу шоглу в те місце, яке доктор Свіфт²⁴ неодмінно назвав би повним ім'ям, але я втримаюся від цього, бо надто шаную дам. А потім за допомогою системи пов'язаних між собою трикутників обчислили, що предмет, який лежить перед ними, є юнаком заввишки у сто двадцять тисяч футів.

Тоді Мікромегас виголосив такі слова: «Тепер я бачу, як ніколи, що не можна судити про речі за їхньою видимою величиною. О Боже, який наділив розумом істоти, що видаються такими мізерними! Створити безмежно мале і безмежно велике не коштує тобі ніяких зусиль. І якщо тільки існують істоти, менші від одних, то, мабуть, вони можуть переважати розумом тих велетів, що їх я бачив у космосі; одна їхня ступня накрила б усю планету, на яку я спустився».

Один із філософів відповів йому, що він може не сумніватися — розумні істоти, менші за людину, справді існують. Він розповів про бджіл, не Вергілієві казки²⁵, а те, що наукою відкрив Свамердам²⁶ і анатомічно дослідив Реомюр²⁷. Потім сказав, що існують тварини, які для бджіл є тим самим, чим бджоли є для людини, або ж сам сіріусянин для тих величезних істот, про яких він щойно казав, або ті велетенські істоти для інших істот, яким вони видаються мізерними атомами. Помалу зав'язалася цікава розмова, і Мікромегас мовив такі слова:

РОЗДІЛ СЬОМИЙ РОЗМОВА З ЛЮДЬМИ

«О розумні атоми, в яких одвічна Істота захотіла втілитися в усій своїй могутності та мудрості! Ви, звичайно, втішаєтеся на своїй планеті найчистішою радістю, бо, маючи так мало матерії й так багато духу, ви, напевне, живете тільки любов'ю та роздумами, тобто справжнім життям розумних істот. Досі я ніде не бачив справжнього щастя, але воно, безперечно, тут!» На ці слова філософи скрушно похитали головами; а один із них, найвідвертіший, щиро зізнався, що, окрім невеликої кількості мало шанованих на Землі людей, усі інші — то згряя божевільних, лютих і безталанних. «У нас більше матерії, ніж потрібно для того, щоб чинити зло, — сказав він, — якщо тільки зло спричиняється матерією; і забагато духу, якщо зло спричиняється духом. Чи знаєте ви, що в цю саму хвилину, коли я розмовляю з вами, сто тисяч божевільних нашої породи в капелюхах²⁸ рижуться із сотнею тисяч таких самих істот у чалмах; і так ведеться на всій Землі з давніх-давен?» Сіріусянин здригнувся і спитав, яка причина цих жажливих чвар між такими кволими тваринами. «Ідеться про клапоть землі, не більший за вашу п'яту²⁹, — відповів філософ. — Та

це зовсім не означає, що хтось із тих мільйонів, які рижуть одне одного, хоче скористатися з цього клаптя землі. Одні б'ються за те, щоб він дістався людині, яку звать султаном, а інші — людині, яку бозна-чому називають кесарем. Усі вони ніколи не бачили й не побачать цього спірного клаптя землі; і майже жодна з істот, які рижуться між собою, ніколи не бачила істоти, заради якої б'ється».

«О нещасні! — обурено вигукнув сіріусянин. — Звідки в них така жорстокість! Мене пориває ступити три кроки й розчавити ногами весь цей мурашник нікчемних убивць».

«Не завдавайте собі клопоту, — відповіли йому. — Вони знищать себе й самі. Знайте, що за десять років не лишиться й сотої частини цих бідолах; та навіть, якби вони не взялися за мечі, їх усіх повалив би з ніг голод, виснажлива праця та нестриманість. Проте карати слід би не їх, а тих варварів, які, сидючи в своїх кабінетах і перетравлюючи ситу їжу, наказують нищити мільйони людей, а потім урочисто славлять за це Бога в своїх молитвах». Мандрівник відчув жаль до нікчемного людського племені, в якому відкрив такі різючі контрасти. «Оскільки ви представляєте розумну меншість, — звернувся він до своїх співрозмовників, — і, очевидно, нікого не вбиваєте задля грошей, скажіть мені, будь ласка, що ви робите?» — «Ми анатомуємо мух, — відповів філософ, — вимірюємо лінії, вираховуємо числа; ми доходимо згоди в двох-трьох зрозумілих для нас проблемах і провадимо нескінченні суперечки щодо двох-трьох тисяч незрозумілих». Сіріусянину та сатурнянину одразу ж спало на думку поставити цим мислячим атомам кілька запитань, щоб вияснити, в чому вони сходяться. «Яка, на вашу думку, кутова відстань від сузір'я Пса до великої зірки Близнят?» — спитав Мікромегас. Вони відповіли в один голос: «Тридцять два з половиною градуси». — «А скільки від вас до Місяця?» — «Заокруглено шістдесят земних радіусів». —

«Скільки важить ваше повітря?» Мікромегас сподівався заскочити їх зненацька цим запитанням, але вони відповіли, що повітря важить приблизно в дев'ятсот разів менше, ніж дистильована вода такого ж об'єму, і в дев'ятнадцять тисяч разів менше, ніж дукатне золото. Карлик із Сатурна, вражений їхніми відповідями, ладен був прийняти за чаклунів цих істот, у яких чверть години тому не хотів визнавати існування душі.

Зрештою Мікромегас сказав: «Коли ви так добре знаєте те, що поза вами, то, певно, знаєте ще краще те, що всередині вас. Скажіть мені, що являє собою ваша душа і як ви мислите?» Філософи знову заговорили всі разом — але кожен своє. Найстарший цитував Арістотеля³⁰, другий посилався на Декарта³¹, третій — на Мальбранша³², цей — на Лейбніца³³, той — на Локка³⁴. Старий перипатетик³⁵ заявив з глибокою переконаністю: «Душа — це ентелехія³⁶ і та причина, завдяки якій вона має можливість бути такою, як є. Саме це проголошує Арістотель, сторінка 633 луврського видання³⁷».

«Я не досить добре розумію грецьку мову», — сказав велетень. «Я теж», — відповіла філософська міль. «Чого ж ви цитуєте того Арістотеля по-грецькому?» — здивувався сіріусянин. «Бо те, чого ти не розумієш, слід цитувати мовою, якої не знаєш», — відповів учений.

Слово взяв картезіанець³⁸ і мовив так: «Душа — це чистий дух, який дістає усі метафізичні поняття ще в утробі матері, а вийшовши з неї, мусить іти до школи і знову вчити те, що він уже добре знав і чого більше не знатиме». — «Який же сенс, — заперечила восьмимильна істота, — бути таким ученим в утробі матері і стати невігласом, коли на обличчі виросте борода? І що ти розумієш під словом “дух”?» — «Що за дивне запитання? — відповів філософ. — Не маю про це найменшої уяви: кажуть, він пов'язаний із матерією». — «А чи знаєш ти принаймні, що таке матерія?» — «Аякже, — відповів той. — Ось, наприклад, цей камінь. Він сірого кольору, має форму, має три виміри, має вагу і може

руїн, він вийшов кінець кінцем з театру воєнних дій, несучи в торбині трохи харчів та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голландії, харчів у нього вже не було, але він чув, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому буде добре, як і в замку барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні очі Кунігунди.

Він попрохав милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець прошив його поглядом¹³ і спитав:

— Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?

— Немає наслідку без причини, — скромно відповів Кандід, — усе пов'язано між собою, і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами; треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше.

— Друже мій, — спитав промовець, — чи вірите ви, що Папа є антихрист?

— Я про це ще нічого не чув, — відповів Кандід, — але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба.

— Ти не гідний його їсти, — мовив той, — геть, нікчемо! Геть, нещасний! Не обридай мені!

Жінка оратора, вихилившись з вікна і побачивши людину, що мала сумнів — антихрист Папа чи ні, вилила йому на голову повний... О небо! До якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Один чоловік, що зроду не був охрещений, добрий анабаптист¹⁴ на ймення Жак, бачив, як жорстоко й ганебно повелися з його братом, двоногою істотою без пір'я і з душею; він повів його до себе, почистив, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів

дати йому роботу на своїй фабриці персидських тканин, що виробляються в Голландії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

— Учитель Панглос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великодушністю, ніж жорстокістю того добродія в чорній мантиї та його дружини.

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака, геть укритого гноянками, з мертвими очима, виразкою на носі, перекривленим ротом і чорними зубами, що говорив глухо, змучений нестерпним кашлем, від якого він щораз випльовував по зубу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЯК КАНДІД ЗУСТРІВ СВОГО КОЛИШНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ФІЛОСОФІЇ ДОКТОРА ПАНГЛОСА І ЩО З ТОГО СТАЛОСЯ

Кандід, схвилюваний більше співчуттям, ніж жахом, віддав цьому страшному жебракові ті два флорини, що дістав від чесного анабаптиста Жака. Примара глянула на нього пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляканий Кандід відступив.

— Леле! — сказав нещасний другому нещасному. — Та невже ви не пізнаєте свого любого Панглоса?

— Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю, ви в такому жадливому стані! Яке ж лихо вас спіткало? Чому ви уже не в кращому із замків? Що сталося з Кунігундою, цією перлиною серед дівчат, цим найвищим вивором природи?

— Не сила мені говорити, — сказав Панглос.

Кандід зразу ж повів його до хліва анабаптиста і дав йому попоїсти трохи хліба, а коли Панглос дещо підкріпився, Кандід спитав:

— А що з Кунігундою?

— Вона померла, — відповів той.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшов трохи в хліві. Кандід розплющив очі.

— Кунігунда померла! О найкращий із світів, де ти? Але ж від якої недуги вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнали з прекрасного замку її батька важкими стусанами?

— Ні, — відповів Панглос, — їй розпороли живіт болгарські солдати, натішившись з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; баронесу порізали на шматки; з моїм бідолашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; що ж до замку, то від нього не лишилося й каменя на камені — ні клуні, ні барана, ні качки, ні дерева; але за нас відомстили, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові.

По цій мові Кандід знову зомлів; але, прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалюгідного стану.

— Горе мое! — відповів той. — Ця причина — кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє всесвіт, душа всіх чулих істот, ніжне кохання.

— Горе! — мовив Кандід. — І я знав кохання, цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла довести вас до такого жадливого наслідку?

Панглос відповів на це так:

— О мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вельможної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і, може, вмерла вже з того. Пакета дістала цей подарунок від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела зарази; він мав його від старої

графині, що дістала його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркізи, а та перебрала від пажа, а той дістав його від єзуїта, а єзуїт, іще будши послушником, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Що ж до мене, то я не передам його нікому, бо помираю.

— О Пангlose! — скрикнув Кандід. — Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родоначальника?

— Зовсім ні, — відповів на те великий філософ, — це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби¹⁴, що отруює джерело розмноження, перешкоджає йому і, очевидячки, противне великій меті природи, то ми не мали б ні шоколаду, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця хвороба спостерігається тільки на нашому материку. Турки, індійці, персіяни, китайці, сіамці, японці її ще не знають; але є достатня підстава і їм пізнати її через кілька століть. Тим часом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна бути певним, що коли тридцять тисяч душ воює проти такої самої числом армії, то там є не менше двадцяти тисяч венериків з кожного боку.

— Це дивна річ, — сказав Кандід, — проте вас треба вилікувати.

— Хіба це можливо! — відповів Панглос. — Я навіть су не маю, мій друже, а на всій простороні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не заплатиш сам або коли не заплатять за тебе інші.

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного анабаптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одне око й одне вухо. Він добре писав і досконало

знав арифметику. Анабаптист Жак зробив його своїм рахівником. Коли через два місяці йому довелось їхати до Лісабона в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів. Панглос з'ясував йому, що все на світі йде якнайкраще. Жак був іншої думки.

— Звичайно, — говорив він, — люди почасти зіпсували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцятичотирьохфунтових гармат¹⁵, ні багнетів, а вони собі поробили й багнети, й гармати, щоб нищити одне одного. Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів¹⁶.

— Усе це неминуче, — відповів одноокий доктор, — поодинокі нещастя творять загальне щастя, і тому що більше поодиноких нещасть, то краще все в цілому.

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри і страшенна буря захопила корабель поблизу лісабонського порту.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БУРЯ, АВАРІЯ КОРАБЛЯ, ЗЕМЛЕТРУС І ЩО СТАЛОСЯ З ДОКТОРОМ ПАНГЛОСОМ, КАНДІДОМ ТА АНАБАПТИСТОМ ЖАКОМ

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудззі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала і молилась; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель пробито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепившись

— Хай вибачить мені ваша ексцеленція, — сказав Панглос, — але свобода може співіснувати з абсолютною необхідністю, бо необхідно, щоб ми були вільні; адже, зрештою, зумовлена воля...

Панглос іще не скінчив, як урядовець зробив знак головою своєму служникові, що наливав йому портвейну.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ЯК УЛАШТОВАНО БУЛО ПРЕКРАСНЕ АУТОДАФЕ²², ЩОБ ЗАПОБІГТИ ЗЕМЛЕТРУСОВІ, І ЯК КАНДИДА БУЛО ПОБИТО

Після землетрусу, що знищив три чверті Лісабона, тамтешні мудреці не добрали певнішого способу попередити цілковиту руїну, як дати народові прекрасне аутодафе. Коїмбрський університет²³ постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні, є найкращий засіб перешкодити землетрусові.

Внаслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли його їли²⁴. Потім, зразу після обіду, схопили доктора Панглоса та його учня Кандіда — першого за те, що він говорив, а другого за те, що слухав, схвалюючи; обох повели нарізно до надзвичайно вогких приміщень, куди ніколи не заглядало сонце. На дев'ятий день їх обох одягли в санбеніто, прикрасили їм голови паперовими митрами²⁵; Кандідові митра і сан-беніто були розмальовані перекинутими зволями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглосові чорти були з пазурами й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох

руїн, він вийшов кінець кінцем з театру воєнних дій, несучи в торбині трохи харчів та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голландії, харчів у нього вже не було, але він чув, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому буде добре, як і в замку барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні очі Кунігунди.

Він попрохав милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець прошив його поглядом¹³ і спитав:

— Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?

— Немає наслідку без причини, — скромно відповів Кандід, — усе пов'язано між собою, і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами; треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше.

— Друже мій, — спитав промовець, — чи вірите ви, що Папа є антихрист?

— Я про це ще нічого не чув, — відповів Кандід, — але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба.

— Ти не гідний його їсти, — мовив той, — геть, нічемо! Геть, нещасний! Не обридай мені!

Жінка оратора, вихилившись з вікна і побачивши людину, що мала сумнів — антихрист Папа чи ні, вилила йому на голову повний... О небо! До якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Один чоловік, що зроду не був охрещений, добрий анабаптист¹⁴ на ймення Жак, бачив, як жорстоко й ганебно повелися з його братом, двоногою істотою без пір'я і з душею; він повів його до себе, почистив, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів

дати йому роботу на своїй фабриці персидських тканин, що виробляються в Голландії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

— Учитель Панглос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великодушністю, ніж жорстокістю того добродія в чорній мантії та його дружини.

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака, геть укри- того гноянками, з мертвими очима, виразкою на носі, перекривленим ротом і чорними зубами, що говорив глухо, змучений нестерпним кашлем, від якого він щораз випльовував по зубу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЯК КАНДІД ЗУСТРІВ СВОГО КОЛИШНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ФІЛОСОФІЇ ДОКТОРА ПАНГЛОСА І ЩО З ТОГО СТАЛОСЯ

Кандід, схвилюваний більше співчуттям, ніж жахом, віддав цьому страшному жебракові ті два флорини, що дістав від чесного анабаптиста Жака. Примара глянула на нього пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляканий Кандід відступив.

— Леле! — сказав нещасний другому нещасному. — Та невже ви не пізнаєте свого любого Панглоса?

— Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю, ви в такому жадливому стані! Яке ж лихо вас спіткало? Чому ви уже не в кращому із замків? Що сталося з Кунігундою, цією перлиною серед дівчат, цим найвищим вивором природи?

— Не сила мені говорити, — сказав Панглос.

Кандід зразу ж повів його до хліва анабаптиста і дав йому попоїсти трохи хліба, а коли Панглос дещо підкріпився, Кандід спитав:

— А що з Кунігундою?

— Вона померла, — відповів той.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшов трохи в хліві. Кандід розплющив очі.

— Кунігунда померла! О найкращий із світів, де ти? Але ж від якої недуги вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнали з прекрасного замку її батька важкими стусанами?

— Ні, — відповів Панглос, — їй розпорили живіт болгарські солдати, натішившись з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; баронесу порізали на шматки; з моїм бідолашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; що ж до замку, то від нього не лишилося й каменя на камені — ні клуні, ні барана, ні качки, ні дерева; але за нас відомстили, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові.

По цій мові Кандід знову зомлів; але, прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалюгідного стану.

— Горе мое! — відповів той. — Ця причина — кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє всесвіт, душа всіх чулих істот, ніжне кохання.

— Горе! — мовив Кандід. — І я знав кохання, цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла довести вас до такого жадливого наслідку?

Панглос відповів на це так:

— О мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вельможної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і, може, вмерла вже з того. Пакета дістала цей подарунок від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела зарази; він мав його від старої

графині, що дістала його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркизи, а та перебрала від пажу, а той дістав його від езуїта, а езуїт, іще будши послушником, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Що ж до мене, то я не передам його нікому, бо помираю.

— О Пангlose! — скрикнув Кандід. — Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родоначальника?

— Зовсім ні, — відповів на те великий філософ, — це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби¹⁴, що отруєє джерело розмноження, перешкоджає йому і, очевидно, противне великій меті природи, то ми не мали б ні шоколаду, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця хвороба спостерігається тільки на нашому материкау. Турки, індійці, персіяни, китайці, сіамці, японці її ще не знають; але є достатня підстава і їм пізнати її через кілька століть. Тим часом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна бути певним, що коли тридцять тисяч душ воює проти такої самої числом армії, то там є не менше двадцяти тисяч венериків з кожного боку.

— Це дивна річ, — сказав Кандід, — проте вас треба вилікувати.

— Хіба це можливо! — відповів Панглос. — Я навіть су не маю, мій друже, а на всій простороні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не заплатиш сам або коли не заплатять за тебе інші.

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного анабаптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одне око й одне вухо. Він добре писав і досконало

знав арифметику. Анабаптист Жак зробив його своїм рахівником. Коли через два місяці йому довелося їхати до Лісабона в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів. Панглос з'ясував йому, що все на світі йде якнайкраще. Жак був іншої думки.

— Звичайно, — говорив він, — люди почасти зіпсували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцятичотирьохфунтових гармат¹⁵, ні багнетів, а вони собі поробили й багнети, й гармати, щоб нищити одне одного. Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів¹⁶.

— Усе це неминуче, — відповів одноокий доктор, — поодинокі нещастя творять загальне щастя, і тому що більше поодиноких нещасть, то краще все в цілому.

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри і страшенна буря захопила корабель поблизу лісабонського порту.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БУРЯ, АВАРІЯ КОРАБЛЯ, ЗЕМЛЕТРУС І ЩО СТАЛОСЯ З ДОКТОРОМ ПАНГЛОСОМ, КАНДИДОМ ТА АНАБАПТИСТОМ ЖАКОМ

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудьзі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала і молилась; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель пробито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепившись

за уламок щогли. Добрий Жак побіг йому на допомогу, пособив йому вилізти, але із зусилля сам шубовснув у воду на очах у матроса, що покинув його на загин і навіть не глянув на нього. Кандід наблизився і побачив свого благодійника, що на хвилину виринув і зник навіки. Він хотів кинутись за ним у море, але філософ Панглос зупинив його, довівши, що лісабонський рейд на те і створений, щоб саме тут потонув анабаптист. Поки він це доводив а ргіогі¹⁷, корабель залило, і всі загинули, крім Панглоса, Кандіда та бруталного матроса, що втопив добродчинного анабаптиста; негідник щасливо доплив до берега, куди і Панглоса з Кандідом донесло на дощі.

Коли вони трохи очутились, то пішли до Лісабона; у них лишилось небагато грошей, з якими вони сподівались, урятувавшись від бурі, не загинути з голоду.

Ледве вони ступили на міський ґрунт, оплакуючи смерть свого благодійника, як земля під ними затремтіла¹⁸, море з клекотом піднялося в порту, розбиваючи кораблі, що стояли там на якорі. Вихрі полум'я й попелу вкрили вулиці та майдани; будинки валились, дахи зривало, мури розпадались; тридцять тисяч людності, без різниці віку і статі, загинуло під руїнами. Матрос говорив лаючись та посвистуючи:

— Буде чим поласувати!

— Цікаво, яка достатня причина цього явища? — запитував Панглос.

— Та це кінець світу! — кричав Кандід.

Не гаючи часу, матрос побіг поміж руїни, почав шукати там гроші, наражаючись на смерть; знайшов, набрав, упився і, проспавшись, купив прихильність першої веселої дівчини, яку зустрів на звалищах домів, серед поранених і мертвих. Тут Панглос шарпонував його за рукав:

— Друже мій, — казав він йому, — так негарзд. Ви не зважаєте на всевітній розум і зле витрачаєте свій час.

— Сто чортів, — відповів той, — я матрос і народився в Батавії¹⁹, я чотири рази топтав розп'яття в чо-

тирьох японських селах²⁰; знайшов кому торочити про всевітній розум!

Кілька уламків каменю поранили Кандіда; він упав серед вулиці, і його засипали уламки. Він сказав Панглосові:

— Ох, дайте мені трохи вина та оливи, я помираю.

— Цей землетрус не новина, — відповів Панглос, — американське місто Ліма теж зазнало такого страшного коливання торік; однакові причини — однакові наслідки; від Ліми до Лісабона, певна річ, тягнеться під землею якась сірчана покладь.

— Дуже можливо, — сказав Кандід, — але, ради бога, — трохи оливи і вина.

— Що то значить: можливо? — відповів філософ. — Я стверджую, що це доведено.

Кандід знепритомнів, і Панглос приніс йому трохи води із сусіднього фонтана.

Другого дня, блукаючи серед руїн, вони знайшли якихось харчів і трохи зміцнили свої сили. Потім вони працювали, як і інші, допомагаючи людям, що врятувались від смерті. Кілька громадян, що вони їм помогли, почастували їх обідом, який тільки можна було спорядити серед такого безладдя; але треба сказати, що обід був сумний і всі поливали свій хліб слізьми; Панглос розважав їх, запевняючи, що інакше не могло бути; бо, казав він, усе це є щонайкраще; бо коли є вулкан у Лісабоні, то він і не може бути десь-інде; бо неможливо, щоб речей не було там, де вони є; бо все — добре.

Маленька чорна людина, урядовець інквізиції²¹, що сидів поруч нього, ввічливо зауважив:

— Очевидно, ви не вірите в первісний гріх, бо, коли все — найкраще, то не було б ні гріхопадіння, ні кари.

— Широ перепрошую вашу ексцеленцію, — ще ввічливіше відповів Панглос, — гріхопадіння людини і прокляття неминуче мусили статися в найкращому з можливих світів.

— То ви не вірите в свободу? — спитав урядовець.

— Хай вибачить мені ваша ексцеленція, — сказав Панглос, — але свобода може співіснувати з абсолютною необхідністю, бо необхідно, щоб ми були вільні; адже, зрештою, зумовлена воля...

Панглос ще не скінчив, як урядовець зробив знак головою своєму служникові, що наливав йому портвейну.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ЯК УЛАШТОВАНО БУЛО ПРЕКРАСНЕ АУТОДАФЕ²², ЩОБ ЗАПОБІГТИ ЗЕМЛЕТРУСОВІ, І ЯК КАНДИДА БУЛО ПОБИТО

Після землетрусу, що знищив три чверті Лісабона, тамтешні мудреці не добрали певнішого способу попередити цілковиту руїну, як дати народові прекрасне аутодафе. Коїмбрський університет²³ постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні, є найкращий засіб перешкодити землетрусові.

Внаслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли його їли²⁴. Потім, зразу після обіду, схопили доктора Панглоса та його учня Кандіда — першого за те, що він говорив, а другого за те, що слухав, схвалюючи; обох повели нарізно до надзвичайно вогких приміщень, куди ніколи не заглядало сонце. На дев'ятий день їх обох одягли в сан-беніто, прикрасили їм голови паперовими митрами²⁵; Кандідові митра і сан-беніто були розмальовані перекинутими зволями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглосові чорти були з пазурами й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох

тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса повісили, хоч це і було проти звичаю. Того ж дня земля знов стряслася з жахливим грукотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і весь тремтячи, говорив сам собі:

— Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай би мене відшмагали — це було зі мною в болгар; але, мій любий Панглосе, найбільший серед філософів, чи треба було мені бачити, як вас вішали не знати за що? Мій любий анабаптисте, найкращий серед людей, чи треба було вам тонути в порту? О Кунігундо, перлино серед дівчат, чи ж треба було, щоб вам розпарили живіт?

Він ішов, відшмаганий різками, ледве тримаючись на ногах, після проповіді, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

— Бадьорись, сину мій, і йди за мною.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЯК СТАРА ПІКЛУВАЛАСЬ ПРО КАНДИДА І ЯК ВІН ЗНАЙШОВ ТЕ, ЩО КОХАВ

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоїсь халупи; вона дала йому горщик з маслом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке чисте ліжко; коло ліжка було повне вбрання.

— Їжте, пийте і спіть, — сказала вона йому, — і хай охороняють вас Атоська Божа Матір²⁶, святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський²⁷. Я приїду завтра.

Кандід, глибоко здивований усім, що бачив, усім, що вистраждав, а ще більше милосердям старої жінки, хотів поцілувати їй руку.

— Не мені маєте руку цілувати, — сказала стара. — Я повернуся завтра. Натріться мастивом, їжте і спіть.

Кандід, незважаючи на всі нещастя, попоїв і заснув. Другого дня стара принесла йому снідати, оглянула спину і сама натерла її іншим мастивом; потім принесла йому обідати, а ввечері знову прийшла з вечерею. Позавтра вона повторила те саме.

— Хто ви? — не раз питав її Кандід. — Звідки у вас стільки добрості? Чим я віддячу вам?

Добра жінка ніколи нічого не відповідала. Якось вона ввечері прийшла знову, але без вечері.

— Ідіть за мною, — сказала вона, — і не кажіть ні слова.

Вона взяла його під руку і повела до села за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самотнього будинку, оточеного садом і канавами. Стара постукала в двері. Їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда потайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на парчовій канапі, зачинила двері й вийшла. Кандід гадав, що він спить. Все життя здавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить — сном приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблискувала самоцвітами і була завинена вуалем.

— Зніміть вуаль, — сказала стара Кандідові.

Юнак наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яка несподіванка! Йому здалося, що він бачить Кунігунду. Та він і справді її побачив, — то була вона, йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара побризкала їх водою із спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були окремі слова, безладні запитання і відповіді, зітхання, сльози, вигуки. Стара порадила їм розмовляти не так голосно і покинула їх на самоті.

— Як! Це ви! — сказав їй Кандід. — Ви живі, я знайшов вас у Португалії! Отже — вас не згвалтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?

— Усе це правда, — відповіла прекрасна Кунігунда, — але не завжди умирають від тих пригод.

— А ваші батько й мати — їх убито?

— Так, це правда, — сказала Кунігунда і заплакала.

— А ваш брат?

— І брата мого теж убито.

— Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким дивним випадком привели мене в цей дім?

— Я вам розповім про все, — сказала вона, — але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після невинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви тоді дістали.

Кандід послухався її з глибокою пошаною, і, хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів їй, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, який не поминув ані слова, пожираючи її очима.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ІСТОРІЯ КУНІГУНДИ

— Я лежала в ліжку і міцно спала, коли небо воліло наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-Тронк. Вони зарізали мого батька й брата і на шматки посікли мою нещасну нььку. Здоровенний болгарин, футів із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього видовища, хотів мене згвалтувати. Це мене очутило, я опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатись, дряпатись, я хотіла видерти очі тому здоровому болгарину, не знаючи, що все, що в замку мого батька сталося, є річ звичайна. Тварюка вдарив мене ножем у лівий бік, і там ще й досі в мене лишився шрам.

— Леле! — зітхнув простодушний Кандід. — Сподіваюсь, я його побачу.

— Побачите, — сказала Кунігунда, — але я оповідатиму далі.

— Оповідайте, — відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії.

— Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав підводитись. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що він уважав мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкіру; а втім, йому нестало дотепності й філософії — відразу було видно, що не доктор Панглос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві на ім'я дон Іссахар, що торгував у Голландії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, ніж болгарському солдатowi: шляхетна особа може бути раз згвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-Тронк, але я помилялась.

Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зі мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для мого рангу належати їудеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсенйору. Дон Іссахар, придворний банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інквізитор пригрозив йому аутодафе. Врешті наляканий єврей склав умову, за якою будинок і я маємо

належати їм обом разом; єврей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор — рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти неділі старому завітові чи новому. Щодо мене, то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене й досі кохають.

Кінець кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настрахати дону Іссахара, монсенйор інквізитор задумав улаштувати урочисте аутодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже хороше місце; дамам підносили холодне питво між мессою і карою. Мене справді поймав жах, коли я побачила, як палили двох євреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке ж було моє здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто й митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я протерла собі очі, придивилась уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздягненого; я не знала більшого жаху, туги, болю і розпачу. Скажу вам по правді, що шкіра у вас ще біліша й рожевіша, ніж у болгарського капітана. Це подвоїло всі ті чуття, що гнобили мене й пожирали. Я гукнула, я хотіла сказати: «Спиніться, варвари!» — але голосу мені бракувало, та й крики мої були б марні. Коли вас відшмагали, я сказала: «Як то могло статися, щоб любий Кандід і мудрий Панглос потрапили до Лісабона, один — щоб дістати сотню батогів, другий — щоб потрапити на шибеницю з наказу монсенйора інквізитора, що кохає мене? Панглос жорстоко дурих мене, коли говорив, що на світі все йде на краще». Схвильована, спантеличена, то не тямлячи себе з гніву, то вмираючи з кволості, я згадувала вбивство мого батька, матері й брата, зухвальство підлого болгарського солдата, удар ножем, якого він мені завдав, мою неволю, куховарство, болгарського капітана, мого підлого дону Іссахара, мого страшного інквізитора, повішеного доктора Панглоса, величне,

монотонне Miserere²⁸, під час якого вас шмагали, а найбільше той поцілунок, що ви мені дали за ширмою того дня, коли я вас бачила востаннє. Я славила Бога, що знову привів вас до мене після стількох випробувань. Я сказала своїй старій, щоб потурбувалася про вас і привела сюди, коли це буде можливо. Вона прегарно виконала моє доручення, я зазнала невимовної втіхи, вас побачивши, почувши, розмовляючи з вами. Але ви, мабуть, страшенно зголодніли, я теж хочу їсти, — сідаймо вечеряти.

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, перейшли на ту прекрасну канапу, про яку вже згадувалось; вони ще були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЩО СТАЛОСЯ З КУНІГУНДОЮ, КАНДИДОМ, ВЕЛИКИМ ІНКВІЗИТОРОМ ТА ЄВРЕЄМ

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі після Вавилонського полону²⁹.

— Як! — сказав він. — Тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що супротивник теж озброєний; наш добрий вестфалець разом з убранням дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, вмиг поклав суворого іудея мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

— Пресвята Діво! — скрикнула та. — Що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули!

— Коли б Панглоса не було повішено, — сказав Кандід, — він би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося зі старою.

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчинилися другі маленькі двері. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсенйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда зі шпагою в руці, мертвяка на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося в цю мить у Кандідовій душі і от як міркував він:

«Коли цей святий гукне допомогу, він неодмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вишмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити, — нема чого вагатись».

Ця думка спалахнула ясно і швидко, і, не даючи інквізиторові отямитись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єврея.

— От уже й другий, — сказала Кунігунда, — нас не помилують, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося, з вами, таким ніжним зроду, що ви за дві хвилини забили єврея і прелата?

— Моя люба, — відповів Кандід, — людина, закохана, ревнива ще й вишмагана інквізицією, сама себе не тямить.

Тоді стара подала своє слово:

— У стайні є трое андалузських коней із сідлами і при збруї, нехай хоробрий Кандід їх засідлає. Ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні, — хоч я можу триматись тільки однією половиною, — і тікаймо до Кадікса. Година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно.

Кандід миттю осідлав трое коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тимчасом

як вони втікали, служителі святої германдади³⁰ прибули до будинку. Монсенйора поховали в прекрасній церкві, а дона Іссахара викинули на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час у містечку Авачені серед гір Сієрра-Морени і мали в одному шинку таку розмову.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

В ЯКІЙ СКРУТІ КАНДІД, КУНІГУНДА ТА СТАРА ПРИБУЛИ ДО КАДІКСА І ЯК ВОНИ СІЛИ НА КОРАБЕЛЬ

— Хто ж міг украсти мої пістолі й діаманти? — казала, плачучи, Кунігунда. — З чого ми житимемо? Що маємо робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подарують?

— Ох! — сказала стара. — Я маю лиху думку на шановного отця кордельєра³¹, що ночував учора в тому самому бадахоському заїзді, що й ми. Хай мене Бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами.

— Ох! — сказав Кандід. — Добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусив був, згідно з тими принципами, лишити нам щось на подорож. У вас так-таки нічогосінько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?

— Жодного мараведіса³², — відповіла вона.

— Що ж робити? — спитав Кандід.

— Продаймо котрого з коней, — сказала стара. — Я сяду позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадікса.

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець³³; він і купив коня. Кандід, Кунігунда й стара проїхали Луцену, Хіллу та Лебріху і кінець кінцем дісталися Кадікса. Там саме споряджали флот і збирали військо,

тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса повісили, хоч це і було проти звичаю. Того ж дня земля знов стряслася з жахливим грюкотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і весь тремтячи, говорив сам собі:

— Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай би мене відшмагали — це було зі мною в болгар; але, мій любий Панглосе, найбільший серед філософів, чи треба було мені бачити, як вас вішали не знати за що? Мій любий анабаптисте, найкращий серед людей, чи треба було вам тонути в порту? О Кунігундо, перлино серед дівчат, чи ж треба було, щоб вам розпо-роли живіт?

Він ішов, відшмаганий різками, ледве тримаючись на ногах, після проповіді, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

— Бадьорись, сину мій, і йди за мною.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЯК СТАРА ПІКЛУВАЛАСЬ ПРО КАНДІДА І ЯК ВІН ЗНАЙШОВ ТЕ, ЩО КОХАВ

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоїсь халупи; вона дала йому горщик з маслом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке чисте ліжко; коло ліжка було повне вбрання.

— Їжте, пийте і спіть, — сказала вона йому, — і хай охороняють вас Атоська Божа Матір²⁶, святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський²⁷. Я приїду завтра.

Кандід, глибоко здивований усім, що бачив, усім, що вистраждав, а ще більше милосердям старої жінки, хотів поцілувати їй руку.

— Не мені маєте руку цілувати, — сказала стара. — Я повернуся завтра. Натріться мастивом, їжте і спіть.

Кандід, незважаючи на всі нещастя, попоїв і заснув. Другого дня стара принесла йому снідати, оглянула спину і сама натерла її іншим мастивом; потім принесла йому обідати, а ввечері знову прийшла з вечерею. Позавтра вона повторила те саме.

— Хто ви? — не раз питав її Кандід. — Звідки у вас стільки добрості? Чим я віддячу вам?

Добра жінка ніколи нічого не відповідала. Якось вона ввечері прийшла знову, але без вечері.

— Ідть за мною, — сказала вона, — і не кажіть ні слова.

Вона взяла його під руку і повела до села за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самотнього будинку, оточеного садом і канавами. Стара постукала в двері. Їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда потайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на парчовій канапі, зачинила двері й вийшла. Кандід гадав, що він спить. Все життя здавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить — сном приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблискувала самоцвітами і була завинена вуалем.

— Зніміть вуаль, — сказала стара Кандідові.

Юнак наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яка несподіванка! Йому здалося, що він бачить Кунігунду. Та він і справді її побачив, — то була вона, йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара побризкала їх водою із спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були окремі слова, безладні запитання і відповіді, зітхання, сльози, вигуки. Стара порадила їм розмовляти не так голосно і покинула їх на самоті.

— Як! Це ви! — сказав їй Кандід. — Ви живі, я знайшов вас у Португалії! Отже — вас не згвалтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?

— Усе це правда, — відповіла прекрасна Кунігунда, — але не завжди умирають від тих пригод.

— А ваші батько й мати — їх убито?

— Так, це правда, — сказала Кунігунда і заплакала.

— А ваш брат?

— І брата мого теж убито.

— Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким дивним випадком привели мене в цей дім?

— Я вам розповім про все, — сказала вона, — але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після невинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви тоді дістали.

Кандід послухався її з глибокою пошаною, і, хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів їй, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, який не поминув ані слова, пожираючи її очима.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ ІСТОРІЯ КУНІГУНДИ

— Я лежала в ліжку і міцно спала, коли небо воліло наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-Тронк. Вони зарізали мого батька й брата і на шматки посікли мою нещасну неньку. Здоровенний болгарин, фугів із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього видовища, хотів мене згвалтувати. Це мене очутило, я опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатись, дряпатись, я хотіла видерти очі тому здоровому болгарину, не знаючи, що все, що в замку мого батька сталося, є річ звичайна. Тварюка вдарив мене ножом у лівий бік, і там ще й досі в мене лишився шрам.

— Леле! — зітхнув простодушний Кандід. — Сподіваюсь, я його побачу.

— Побачите, — сказала Кунігунда, — але я оповідатиму далі.

— Оповідайте, — відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії.

— Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав підводитись. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що він уважав мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкіру; а втім, йому нестало дотепності й філософії — відразу було видно, що не доктор Панглос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві на ім'я дон Іссахар, що торгував у Голландії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, аніж болгарському солдатові: шляхетна особа може бути раз згвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-Тронк, але я помилялась.

Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зі мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для мого рангу належати іудеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсенйору. Дон Іссахар, придворний банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інквізитор пригрозив йому аутодафе. Врешті наляканий єврей склав умову, за якою будинок і я маємо

належати їм обом разом; єврей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор — рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти неділі старому завітові чи новому. Щодо мене, то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене й досі кохають.

Кінець кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настрахати дона Іссахара, монсенйор інквізитор задумав улаштувати урочисте аутодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже хороше місце; дамам підносили холодне питво між мессою і карою. Мене справді пойняв жах, коли я побачила, як палили двох євреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке ж було моє здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто й митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я протерла собі очі, придивилась уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздязненого; я не знала більшого жаху, туги, болю і розпачу. Скажу вам по правді, що шкіра у вас ще біліша й рожевіша, ніж у болгарського капітана. Це подвоїло всі ті чуття, що гнобили мене й пожирали. Я гукнула, я хотіла сказати: «Спиніться, варвари!» — але голосу мені бракувало, та й крики мої були б марні. Коли вас відшмагали, я сказала: «Як то могло статися, щоб любий Кандід і мудрий Панглос потрапили до Лісабона, один — щоб дістати сотню батогів, другий — щоб потрапити на шибеницю з наказу монсенйора інквізитора, що кохає мене? Панглос жорстоко дурив мене, коли говорив, що на світі все йде на краще». Схвильована, спантеличена, то не тямлячи себе з гніву, то вмираючи з кволості, я згадувала вбивство мого батька, матері й брата, зухвальство підлого болгарського солдата, удар ножем, якого він мені завдав, мою неволю, куховарство, болгарського капітана, мого підлого дона Іссахара, мого страшно-го інквізитора, повішеного доктора Панглоса, величне,

монотонне Miserere²⁸, під час якого вас шмагали, а найбільше той поцілунок, що ви мені дали за ширмою того дня, коли я вас бачила востаннє. Я славила Бога, що знову привів вас до мене після стількох випробувань. Я сказала своїй старій, щоб потурбувалась про вас і привела сюди, коли це буде можливо. Вона прегарно виконала моє доручення, я зазнала невимовної втіхи, вас побачивши, почувши, розмовляючи з вами. Але ви, мабуть, страшенно зголодніли, я теж хочу їсти, — сідаймо вечеряти.

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, перейшли на ту прекрасну канапу, про яку вже згадувалось; вони ще були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЩО СТАЛОСЯ З КУНІГУНДОЮ, КАНДИДОМ, ВЕЛИКИМ ІНКВІЗИТОРОМ ТА ЄВРЕЄМ

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі після Вавилонського полону²⁹.

— Як! — сказав він. — Тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що супротивник теж озброєний; наш добрий вестфалець разом з убранням дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, вмить поклав суворого іудея мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

— Пресвята Діво! — скрикнула та. — Що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули!

— Коли б Панглоса не було повішено, — сказав Кандід, — він би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося зі старою.

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчинилися другі маленькі двері. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсенйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда зі шпагою в руці, мертвяка на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося в цю мить у Кандідовій душі і от як міркував він:

«Коли цей святий гукне допомогу, він неодмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вишмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити, — нема чого вагатись».

Ця думка спалахнула ясно і швидко, і, не даючи інквізиторові отямитись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єврея.

— От уже й другий, — сказала Кунігунда, — нас не помилюють, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося, з вами, таким ніжним зроду, що ви за дві хвилини забили єврея і прелата?

— Моя люба, — відповів Кандід, — людина, закохана, ревнива ще й вишмагана інквізицією, сама себе не тямить.

Тоді стара подала своє слово:

— У стайні є трое андалузських коней із сідлами і при збруї, нехай хоробрий Кандід їх засідлає. Ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні, — хоч я можу триматись тільки однією половиною, — і тікаймо до Кадікса. Година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно.

Кандід миттю осідлав трое коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тимчасом

як вони втікали, служителі святої германдади³⁰ прибули до будинку. Монсенйора поховали в прекрасній церкві, а дона Іссахара викинули на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час у містечку Авачені серед гір Сієрра-Морени і мали в одному шинку таку розмову.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

В ЯКІЙ СКРУТІ КАНДІД, КУНІГУНДА ТА СТАРА ПРИБУЛИ ДО КАДІКСА І ЯК ВОНИ СІЛИ НА КОРАБЕЛЬ

— Хто ж міг украсти мої пістолі й діаманти? — казала, плачучи, Кунігунда. — З чого ми житимемо? Що маємо робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подарують?

— Ох! — сказала стара. — Я маю лиху думку на шановного отця кордельєра³¹, що ночував учора в тому самому бадахоському заїзді, що й ми. Хай мене Бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами.

— Ох! — сказав Кандід. — Добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусив був, згідно з тими принципами, лишити нам щось на подорож. У вас такти нічогісінько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?

— Жодного мараведіса³², — відповіла вона.

— Що ж робити? — спитав Кандід.

— Продаймо котрого з коней, — сказала стара. — Я сяду позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадікса.

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець³³; він і купив коня. Кандід, Кунігунда й стара проїхали Луцену, Хільлу та Лебріху і кінець кінцем дісталися Кадікса. Там саме споряджали флот і збирали військо,

свої пригоди. Тоді Кандід і вона побачили, що стара мала рацію.

— Дуже шкода, — сказав Кандід, — що мудрого Панглоса повісили, всупереч звичаю, під час аутодафе. Він виголосив би нам дивні речі про фізичне й моральне зло, що вкриває землю і море, і я почуваю, що мав би сміливість зробити йому кілька почтивих заперечень.

Поки кожен розповідав свою історію, корабель посувався вперед. Вони пристали в Буенос-Айресі. Кунігунда, капітан Кандід і стара пішли до губернатора, дона Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза. Цей пан був дуже пишний, як воно й личить людині зі стількома іменами. Він говорив з людьми з такою шляхетною зневагою, так високо тримав ніс і так безжалісно підносив голос, такий суворий брав тон і так чванькувато ходив, що в кожного, хто ставав перед ним, з'являлося непереможне бажання його побити. Жінок він любив шалено. Кращої за Кунігунду, здалося йому, він ніколи не бачив. І він передусім спитав, чи не дружина вона капітана. Вигляд, з яким він це питання поставив, стурбував Кандіда; він не наслідився сказати, що вона йому дружина, бо й справді дружиною вона не була; він не наважився сказати, що це його сестра, бо не була вона йому і сестрою; і хоч ця зручна брехня була колись вельми поширена серед давніх людей, та й тепер часом могла б бути корисна³³, — його душа була надто чиста, щоб потаїти правду.

— Панна Кунігунда, — сказав він, — пообіцяла зробити мені честь віддатися за мене, і ми благаємо вашу світлість учинити ласку: влаштувати наше весілля.

Дон Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза підняв свої вуса і, гірко посміхнувшись, наказав капітанові Кандіду зробити огляд своїй роті. Кандід скорився; губернатор лишився з Кунігундою. Він освідчився перед нею і об'явив їй, що вона так

причарувала його своєю красою, що він завтра візьме шлюб із нею в церкві або якось інакше. Кунігунда попросила чверть години подумати, порадитися зі старою і потім на щось зважитися.

Стара сказала Кунігунді:

— Панно, ви маєте сімдесят два покоління предків і ні обола грошей. Ніщо вам не заважає стати дружиною найбільшого сеньйора Південної Америки, що має такі чудові вуса. Чи вам турбуватися про вірність після всіх ваших пригод? Вас гвалтували болгари; єврей і інквізитор тішилися вашою любов'ю. Горе дає права. Скажу вам: на вашому місці я, анітрохи не вагаючись, віддалася б за губернатора і тоді влаштувала б кар'єру капітанові Кандіду.

Поки стара говорила так з усією розважністю, що дають літа і досвід, у порту з'явився маленький корабель; на ньому був алькад⁵⁴ з альгвазілами⁵⁵. І виявилась така річ.

Стара не помилилась, що гроші та коштовності Кунігунди вкрав у місті Бадахосі домініканець із широкими рукавами, коли вона похапливо втікала з Кандідом. Цей чернець надумався продати кілька самоцвітів ювелірові. Купець пізнав добро великого інквізитора, і домініканець, перед тим як його повісили, признався, у кого він їх украв і куди ті люди поїхали. Про втечу Кунігунди й Кандіда вже знали. Їх вистежили до Кадікса і, не гаючи часу, вирядили за ними корабель. І от корабель був уже в Буенос-Айресі. Поширилась чутка, що алькад має зараз висісти на берег та що женеться він за вбивцями великого інквізитора.

Стара, розважна, як завжди, відразу зміркувала, що робити.

— Ви не можете втікати, — сказала вона Кунігунді, — та вам і боятись нема чого. Монсеньйора забили не ви, а крім того, губернатор, закоханий у вас, не дозволить, щоб з вами зле поводитись. Лишайтеся.

І зараз же побігла до Кандіда.

— Тікайте, — сказала вона, — а то через годину вас сплять.

Не можна було гаяти й хвилини. Але як розлучитися з Кунігундою і де врятуватись?

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ЯК ЗУСТРІЛИ КАНДІДА Й КАКАМБО ПАРАГВАЙСЬКІ ЄЗУІТИ

Кандід привіз із Кадікса слугу, яких часто можна зустріти на берегах Іспанії та в колоніях. То був іспанець лише на чверть, батьком його був метис із Тукумана⁵⁶; він був хлопчиком у хорі, паламарем, матросом, ченцем, носієм, солдатом, лакеєм. Звали його Какамбо, і він дуже любив свого господаря, бо його господар був людина вельми добра. Він хутенько осідлав пару андалузських коней.

— Ходімо, мій пане, послухаймося старої, тікаймо! Тікаймо не оглядаючись!

Кандід гірко плакав.

— О дорога моя Кунігундо! Як мені покидати вас у той час, коли пан губернатор має влаштувати наше весілля! О Кунігундо, що робитимете ви тут, на далекій чужині?

— Робитиме те, що знатиме, — мовив Какамбо. — Жінка завсіди дасть собі раду. Їй Бог допоможе. Тікаймо!

— Куди ти ведеш мене? Куди нам їхати? Що ми будемо робити без Кунігунди? — казав Кандід.

— Присягаючись святим Яковом Кампостельським, — сказав Какамбо, — ви мали воювати проти єзуїтів, а тепер будете їх обороняти. Я добре знаю дорогу і проведу вас до їхньої держави. Їм буде дуже приємно мати капітана, що вчився муштри в болгар, і ви зробите прекрасну кар'єру. Коли не маєш долі в одному місці, треба її шукати в іншому. Це така втіха бачити і робити щось нове.

— То ти вже був у Парагваї? — спитав Кандід.

— А звісно! — відповів Какамбо. — Я був шкільним сторожем при Ассумпсіонській колегії і знаю державу *los padres*⁵⁷, як вулиці Кадікса. Дивна річ ота держава! Вона має більше як триста льє в діаметрі й поділена на тридцять провінцій. *Los padres* там мають усе, а народ — нічого; це зразок розуму й справедливості. Як на мене, то я не знаю нічого божественнішого, як *los padres*, що тут воюють проти іспанського та португальського королів, а в Європі цих королів сповідають; що тут убивають іспанців, а в Мадриді посилають їх на небо, — це мене захоплює. Отже, поспішаймо; ви будете найщасливішим серед людей. Як приємно буде *los padres* дізнатися, що в них у війську буде капітан, обізнаний з болгарською муштрою!

Коли вони прибули до першої застави, Какамбо сказав вартовому, що капітан хоче переговорити з комендантом. Пішли сповістити начальника варти. Парагвайський офіцер чимдуж побіг до коменданта і переказав йому новину. Кандіда й Какамбо спочатку роззбрóили і забрали в них андалузських коней. Потім їх провели між двома рядами солдат. Комендант ждав їх. Він був у трирогому капелюсі, у підтиканий рясі, зі шпагою на боці й еспонтоном у руці⁵⁸. Він зробив знак — і вмиць двадцять чотири солдати оточили новоприбулих. Сержант сказав їм, що треба почекати, бо преподобний отець-провінціал не дозволяє жодному іспанцеві говорити без нього і лишатися більше як три години в країні.

— А де ж преподобний отець-провінціал? — спитав Какамбо.

— Відправив месу і тепер на параді, — відповів сержант, — ви зможете поцілувати його остроги тільки через три години.

— Але пан капітан, що вмирає, як і я, з голоду, не іспанець, а німець... — сказав Какамбо. — Чи не можна нам поснідати, дожидаючи його превелебність?

Сержант умить побіг і доповів комендантові.

— Слава богу! — сказав той. — Коли він німець, то я можу з ним говорити. Ведіть його до моєї альтани.

Відразу Кандіда довели до зеленої альтани, прикрашеної дуже гарною золотисто-зеленою колонадою і клітками, де були папуги, колібри, цесарки і всі найрідкісніші птахи. В золотих чашах був наготований найсмачніший сніданок; і, тимчасом як парагвайці їли маїс із дерев'яних мисок на чистому повітрі, під пекучим сонцем, преподобний отець-комендант увійшов до альтани.

Це був вродливий юнак, повновидий, білолиций, червонощокий, з піднятими бровами, жвавим поглядом, рожевими вухами і рум'яними вустами, гордовитий, хоч то була гордість не іспанця і не єзуїта. Він повернув Кандідові й Какамбо відібрану в них перед тим зброю, а так само й обох андалузських коней; Какамбо дав їм вівса за альтаною, проте не спускав їх з ока, боячись несподіванки.

Кандід спочатку поцілував полу комендантової рясі, а потім сів з ним до столу.

— То ви німець? — спитав єзуїт по-німецьки.

— Так, преподобний отче, — відповів Кандід.

Обидва вони, кажучи це, дивились один на одного з надзвичайним подивом і хвилюванням, якого не могли перебороти.

— А з якої німецької країни ви родом? — спитав єзуїт.

— Із поганої провінції Вестфалії, — відповів Кандід, — а народився в замку Тундер-ген-Тронк.

— О небо! Чи можливо ж це? — скрикнув комендант.

— О, яке диво! — скрикнув Кандід.

— Так це ви? — сказав комендант.

— Це неможлива річ! — мовив Кандід.

Вони кинулись в обійми один одному і залилися слізьми.

— Як! це ви, преподобний отче? ви, брат прекрасної Кунігунди! ви, кого забили болгари! ви, син пана баро-

на! ви — парагвайський єзуїт! Але й дивна річ цей світ, треба визнати. О Панглосе, Панглосе! Як зрадили б ви, коли б вас не повісили!

Комендант наказав вийти рабам — неграм і парагвайцям, що подавали їм питво в кришталевих кубках. Тисячу разів він дякував Богові та святому Ігнатію⁵⁹, стискаючи Кандіда в своїх обіймах; їх обличчя були вогкі від сліз.

— Ви ще більше здивуєтеся, зворушитесь і схвилюєтесь, — сказав Кандід, — коли я скажу вам, що панна Кунігунда, ваша сестра, якій, на вашу думку, розпорото живота, пробуває в добрім здоров'ї.

— Де вона?

— З вами в сусідстві, у губернатора Буенос-Айреса; а я сюди приїхав воювати з вами.

Кожне слово в цій довгій розмові дивувало їх. Сама душа, здавалось, злітала з їх язика, слухала їх вухами, блищала їм в очах. А як вони були німці, то довго сиділи коло столу, дожидаючи преподобного панотця-провінціала. І комендант так говорив своєму дорогому Кандідові.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ЯК КАНДІД ЗАБИВ БРАТА СВОЄЇ ДОРОГОЇ КУНІГУНДИ

— Усе життя стоятиме мені в пам'яті той страшний день, коли я побачив, як забили мого батька, матір і згвалтували сестру. Коли болгари відступили, моєї любові сестри не знайшли; а матір, батька, мене, двох покоївок і трьох зарізаних хлопчиків поклали на воза і повезли до єзуїтської каплиці, за два льє від замку моїх батьків. Єзуїт покропив нас свяченою водою; вона була страшенно солона, і кілька крапель її зайшло мені в очі; панотець побачив, що мої вії затремтіли; він поклав мені руку на серце і почув, що воно ще б'ється. Мене

врятували, і за три тижні я одужав. Ви знаєте, мій любий Кандіде, що я був дуже вродливий; тепер я став ще краший, і тому преподобний панотець Круст⁶⁰ відчув до мене найніжнішу приязнь; він зробив мене послухником, і через якийсь час мене послали до Рима. Панотцеві-генералу треба було наwerbувати молодих німецьких єзуїтів. Парагвайські господарі хотіли якнайменше мати іспанських єзуїтів; вони радніше брали чужинців, якими сподівались краще орудувати. Преподобний панотець-генерал визнав мене гідним працювати в цьому вертограді. Ми поїхали: один поляк, один тіролець і я. Коли ми прибули, мене ласкаво настановили іподияконом і лейтенантом; тепер я полковник і священник. Ми хоробро зустріли військо іспанського короля, і, присягаюсь вам, вони будуть прокляті Богом і розбиті. Провидіння посилає вас, щоб ви допомогли нам. Але чи правда, що моя люба сестра Кунігунда тут близько, у губернатора Буенос-Айреса?

Кандід поклявся йому, що немає нічого певнішого. І знову потекли сльози.

Барон не випускав Кандіда із своїх обіймів, називав його своїм братом і рятівником.

— О, можливо, — казав він йому, — що ми разом, мій любий Кандіде, вступимо переможцями до міста і визволимо мою сестру Кунігунду.

— Це все, чого я бажаю, — сказав Кандід, — я мав з нею побратися і не перестаю на те сподіватись.

— Ви негідник! — відповів барон. — Ви зважилися б узяти шлюб з моєю сестрою, баронесою сімдесять другого покоління! Та як вам стало нахабства сказати мені про такий зухвалий намір?

Кандід, остовпівши з такої мови, відповів йому:

— Преподобний отче, ніякі покоління в світі нічого тут не можуть зробити; я вирвав вашу сестру з рук єврея та інквізитора; вона мені багато чим зобов'язана і сама хоче одружитися зо мною. Учитель Панглос мені завсіди казав, що всі люди рівні, і я напевно одружуся з нею.

— Це ми ще побачимо, негіднику! — сказав езуїт барон Тундер-тен-Тронк, міцно вдаривши його шпагою вплаз по обличчю.

Кандід умить витяг свою і встромив її по самий держак у живіт баронові езуїту; але, витягши геть скривавлену шпагу, почав плакати.

— Ох, боже ж мій! — казав він. — Я забив свого колишнього пана, свого друга і брата; я — найлагідніша людина в світі, а забив уже трьох, і між ними — двох священників.

Прибіг Какамбо, що вартував на порозі альтани.

— Нам лишається тільки дорого продати своє життя, — сказав йому Кандід, — зараз зайдуть до альтанки, ми мусимо вмерти зі зброєю в руках.

Какамбо, знайомий уже з пригодами, не розгубився; він зняв з барона езуїтську рясу, надів її на Кандіда, дав йому чотирикутний капелюх забитого і посадив на коня. Усе це було зроблено в одну мить.

— Женімо вчвал, мій пане; всі вас матимуть за езуїта, що іде з наказами, і ми встигнемо перейти кордон перше, як за нами кинуться навздогін.

І з такими словами він помчав уперед, вигукуючи по-іспанському:

— Доро́гу, доро́гу преподобному панотцеві-полковнику!

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ЩО СТАЛОСЯ З ДВОМА МАНДРІВНИКАМИ, ДВОМА ДІВЧАТАМИ, ДВОМА МАВПАМИ І ДИКУНАМИ, ЩО ЗВУТЬСЯ ОРЕЙЛОНАМИ

Кандід і його слуга були вже далеко за заставою, а в таборі ніхто ще не знав про смерть німецького езуїта. Дбайливий Какамбо не забув набити свою торбину хлібом, шоколадом, шинкою, овочами і кількома мірами

вина. Вони заглибились на своїх андалузських конях у невідому країну, ніде не зустрівши жодної дороги. Нарешті вони натрапили на прекрасну луку, перетяту струмками. Наші мандрівники пустили коней попастись; Какамбо запропонував своєму панові попоїсти і сам подав йому приклад.

— Як ти хочеш, щоб я їв шинку, — казав Кандід, — коли я забив сина пана барона і почуваю, що ніколи в світі вже не судилося мені побачити прекрасну Кунігунду? Навіщо тягтиму я свої нещасні дні, коли маю нидіти далеко від неї в гризоті й розпачі? І що скаже «Вісник Треву»⁶¹?

Кажучи так, він все-таки їв. Сонце сідало. Раптом наші мандрівники почули кілька далеких вигуків, здавалося жіночих. Вони не могли розпізнати, чи то були крики туги, чи радості, але схопилися з тією турботою й тривогою, що незмінно опановує людину в незнайомій країні. Кричало двійко голісіньких дівчат, що легко бігли край луки, а за ними гналися дві мавпи, кусаючи їх ззаду. Кандіда пойняв жаль; він навчився в болгар так стріляти, що міг би збити горішок із куща, не зачепивши листу. Він узяв свою іспанську двоствольну рушницю, вистрілив і забив обох мавп.

— Слава богу, мій любий Какамбо! Я визволив із великої небезпеки ці два нещасні створіння; коли я зробив гріх, убивши інквізитора та езуїта, то я спокутував його, урятувавши життя цим дівчатам. Можливо, це дівчата значного роду й стану, і цей випадок може стати нам у великій пригоді в цій країні.

Він хотів говорити далі, але йому відібрало мову, скоро він побачив, що дівчата ніжно обіймають двох тих мавп і розливаються над ними слізьми, сповняючи повітря найтужливішими криками.

— Я ніколи не сподівався, що в них така добра душа, — сказав він зрештою Какамбо, але той відповів:

— Добре діло ви тут зробили, мій пане: ви забили коханців цих дівчат!

— Коханців! Чи може це бути? Ви глузуєте з мене, Какамбо! Як вам повірити?

— Любий мій пане, — відмовив Какамбо, — ви завжди всьому дивуетесь; хіба це вже так дивно, що по деяких країнах мавпи користуються прихильністю в жінок? Вони ж на чверть люди, точнісінько, як я на чверть іспанець.

— Ох! — зітхнув Кандід. — Я пригадую, вчитель Панглос казав мені, що колись такі випадки траплялись і що від такого поєднання пішли фавни й сатири⁶², яких бачили великі люди давнини; але я все те вважав за байку.

— Ви маєте переконатись тепер, — сказав Какамбо, — що це правда, і ви бачите, як з цього користуються особи, що не дістали певного виховання. Єдине, чого я боюся, це щоб ці дами не нарobili нам клопоту.

Ці поважні міркування спонукали Кандіда покинути луку і заглибитися в ліс. Там він повечеряв із Какамбо, і вони обидва заснули на моху, проклинаючи португальського інквізитора, губернатора Буенос-Айреса і барона. Прокинувшись, вони відчули, що не можуть ворухнутись. Причина була та, що вночі їх пов'язали личаковими мотузками тубільці-орейлони⁶³, яким їх вказали двоє дівчат, їх оточувало з півсотні голісіньких орейлонів, озброєних стрілами, палицями та камінними сокирами; одні з них гріли великий казан, інші готували рожни, і всі кричали:

— Це єзуїт, єзуїт! Помстимось і попоїмо всмак! З'їмо єзуїта, з'їмо!

— Я ж вам казав, любий мій пане, — сумно скрикнув Какамбо, — що ці дівчата таки підведуть нас.

Кандід аж скрикнув, побачивши казан та рожни:

— Нас напевно засмажать або зварять. Ох, що сказав би вчитель Панглос, коли б побачив, яка є справжня незіпсута природа. Хай усе є добре, але я скажу, що жорстока то річ втратити Кунігунду і потрапити на рожен до орейлонів.

Какамбо не журився ніколи.

— Не вдавайтесь в розпуку, — сказав він зажуреному Кандідові, — я трохи розумію мову цього народу і поговорю з ними.

— Не забудьте, — сказав Кандід, — нагадати їм, яка то страшна нелюдськість варити людей і як мало в тому християнського.

— Панове, — сказав Какамбо, — ви сподіваєтесь сьогодні з'їсти єзуїта? Це дуже добре; немає нічого справедливішого, як саме так поводитись зі своїми ворогами. Справді, природне право навчає нас убивати свого ближнього, і так робиться по всій землі. Коли ми не користуємось правом їх їсти, то тільки тому, що маємо багато іншої їжі; але у вас немає такого достатку, і, певна річ, краще самому з'їсти свого ворога, ніж віддати крукам та гавам здобутки своєї перемоги. Але, панове, ви ж не захочете їсти своїх приятелів. Ви гадаєте, що насадите на рожен єзуїта, а в дійсності засмажите свого оборонця, ворога ваших ворогів. Щодо мене, то я народився у вашій країні, а цей добродій, що його всі ви бачите, — це мій пан, і зовсім не єзуїт; він допіру забив єзуїта і надів його шкіру. Ось де причина вашої помилки. Щоб перевірити мої слова, візьміть оцю його рясу, підіть до першої застави землі los padres і розпитайте, чи не вбив мій пан єзуїтського офіцера. На це треба небагато часу; ви завсіди встигнете нас з'їсти, коли я збрехав. Але коли я сказав вам правду, то ви досить знаєтесь на принципах публічного права, на звичаях і законах і помилуєте нас.

Орейлони визнали цю промову за дуже розумну; вони вирядили двох старшин, щоб ті якнайшвидше допиталися правди. Депутати пильно виконали своє доручення і незабаром повернулися з добрими вістями. Орейлони розв'язали обох бранців, всяко їм догоджали, запропонували дівчат, дали їм харчів на дорогу і провели до кордону своєї держави, радісно вигукуючи:

— Він не єзуїт, не єзуїт!

Кандід не переставав дивуватися з причини свого звільнення.

— Який народ, — говорив він, — які люди! які звичаї! Коли б я не мав щастя проколоти наскрізь брата Кунігунди, то мене без жалю з'їли б. А зрештою, природа сама по собі добра, бо ці люди, замість з'їсти мене, зробили мені тисячу приємностей, як тільки довідались, що я не єзуїт.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ЯК КАНДІД І ЙОГО СЛУГА ПРИБУЛИ ДО КРАЇНИ ЕЛЬДОРАДО⁶⁴ І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ

Коли вони були вже на орейлонському кордоні, Какамбо сказав Кандідові:

— Ви бачите, ця півкуля аж ніяк не краща за нашу, послухайтесь мене, вернімось якнайшвидше до Європи.

— Як туди вернутись? — сказав Кандід. — І куди? Коли я поїду на батьківщину, там авари і болгари ріжуть усіх, кого стрінуть; коли я повернусь до Португалії, там мене сплять; коли ж ми лишимося в цій країні, ми кожен мить ризикуємо потрапити на рожен. Та й як зважусь я покинути ту частину світу, де живе Кунігунда?

— Їдьмо до Кайєні⁶⁵, — сказав Какамбо, — ми там зустрінемо французів, що вештаються по всіх усюдах, вони допоможуть нам. Господь, може, зглянеться на нас.

До Кайєні добитися було не легко; вони приблизно знали, куди треба простувати, але скрізь були жадливі перепони: гори, ріки, безодні, розбійники, дикуни. Їхні коні подошли з втоми, харчі були спожиті, цілий місяць вони жились самими дикими овочами. Нарешті вони потрапили на берег невеликої річки, порослої кокосовими пальмами, що підтримали їм життя та надії.

Какамбо, що завжди давав не гірші, аніж стара, поради, мовив Кандідові:

— Іти нам уже не сила, попоходили ми доволі; я бачу порожній човник на річці, накидаймо в нього кокосових горіхів, сядьмо туди самі та й попливімо за водою. Річка завсіди веде до якоїсь залюдненої країни. Коли ми не знайдемо там чогось приємного, то принаймні побачимо щось нове.

— Попливімо, — сказав Кандід, — здаймось на волю провидіння!

Вони пропливли кілька льє між берегами — то квітучими, то пустинними, то положистими, то скелястими. Річка дедалі ширшала, нарешті вона зникла під склепінням жадливих скель, що зносились аж до неба. Наші мандрівники мали відвагу пуститися за хвилями під це склепіння. Стиснена в цьому просторі, річка понесла їх зі страшною хуткістю та ревом. Через двадцять чотири години вони знову побачили світло, але їхній човен потрощило об підводне каміння і вони мусили дряпатись по скелях аж ціле льє; нарешті вони побачили безмежний обрій, оточений неприступними горами. Земля була оброблена однаково для пожитку і для втіхи; корисне скрізь єдналося з приємним; шляхи були вкриті чи, певніше, оздоблені повозами блискучої форми і з блискучого матеріалу; на них сиділи чоловіки й жінки виняткової краси, а везли їх грубезні червоні барани так хутко, що швидкістю переважали найкращих андалузських, тетуанських та мекнезьких коней⁶⁶.

— Еге, — сказав Кандід, — та ця країна краща за Вестфалію.

Він спинився з Какамбо коло першого села, що їм стрілось. На царині кілька сільських дітей, одягнутих у злотопарчеве лахміття, гралися кидальними дисками. Люди з іншого світу з цікавістю роздивлялись їх; це були досить широкі круглі платівки, жовті, червоні та зелені, що якимось незвичайно блищали. Мандрівників узяло бажання підняти кілька з них; усі вони були із золота, смарагдів та рубінів, і найменший з них був би найбільшою оздобою на троні Могола⁶⁷.

— Безперечно, — сказав Какамбо, — це все діти ту-тешнього короля, що грають у диски.

В цю хвилину з'явився сільський учитель, щоб покликати їх до школи.

— А от, — сказав Кандід, — і вихователь королівської родини.

Маленькі пустуни відразу ж покинули свою забавку, полишавши долі свої диски і все, чим розважались. Кандід усе те підняв, побіг до вихователя і подав йому з великою пошаною, показуючи на мигах, що їх королівські високості забули своє золото та самоцвіти. Сільський учитель, посміхнувшись, кинув їх на землю, з цікавістю та здивуванням поглянув на Кандіда і пішов собі далі. Мандрівники не забули зібрати золото, рубіни та смарагди.

— Де ми? — скрикнув Кандід. — Як гарно виховують дітей тутешнього короля, навчаючи їх зневажати золото та дорогі самоцвіти.

Какамбо був так само здивований, як і Кандід. Нарешті вони наблизились до першої хати в селі; вона була збудована, як європейський палац. Багацько люду тиснулось у дверях, а ще більше було всередині; часами чулася дуже приємна музика і долітав смачний дух із кухні. Какамбо підійшов до дверей і почув, що розмовляють по-перуанському; то була його рідна мова, бо, як відомо, Какамбо народився в Тукумані, в селі, де іншої мови немає.

— Я буду вам за перекладача, — сказав він Кандідові, — зайдімо, це шинок.

Ту ж мить двоє хлопчиків і двоє дівчаток, одягнутих у золоте вбрання, з пов'язаним стьошками волоссям, запросили їх сідати до загального столу. Подали чотири супи, з двома папугами в кожному, вареного яструба, що важив двісті фунтів, дві смажені мавпи, чудові на смак, триста колібрі в одному блюді і шістьсот пташок-мух у другому, виборні рагу і ніжні тістечка; всі блюда були кришталеві. Хлопчики й дівчатка наливали лікери з цукрової тростини.

Відвідувачі були здебільшого купці та візники, всі надзвичайно ввічливі; вони зробили Какамбо кілька запитань, дуже скромно й обережно, і на його питання відповідали охоче.

Коли вони попоїли, Какамбо гадав, так само як і Кандід, що вони добре заплатять за страву, коли кинуть на стіл два чималенькі шматки золота, що підняли дорогою, але господар і господиня вибухнули сміхом і довго держалися за боки. Нарешті вони заспокоїлись, і господар сказав:

— Панове, ми добре бачимо, що ви чужинці, а ми їх бачити не звикли. Даруйте нам, що ми посміялися, коли ви схотіли заплатити нам камінцями з дороги. У вас, мабуть, немає тутешніх грошей, але тут їх і не треба, щоб пообідати. Всі готелі, поставлені для потреб торгівлі, утримує держава. Тут вас кепсько нагодували, бо це бідне село, але в інших місцях вас привітають як треба.

Какамбо переказав Кандідові слова господаря, і Кандід слухав їх з тим самим здивуванням, з яким Какамбо їх перекладав.

— Що ж воно за країна, незнана всій решті землі, — говорили вони один одному, — де природа так різниться від нашої? Мабуть, це й є та країна, де все йде гаразд: бо ж неодмінно треба, щоб така країна існувала. І хоч що там говорив учитель Панглос, а я час-то помічав, що у Вестфалії було чимало поганого.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ ЩО ПОБАЧИЛИ ВОНИ В КРАЇНІ ЕЛЬДОРАДО

Какамбо висловив господареві своє здивування; господар йому відповів:

— Я нічого не знаю, але є в нас старий, що був колись при дворі; то наймудріша людина в королівстві й охоче вам усе розповість.

Він зараз же повів Какамбо до того діда. Кандід відігравав лише другорядну роль, проводжаючи свого служку. Вони ввійшли до дуже простого будинку, бо двері в ньому були тільки срібні, а облямівка кімнат тільки золота, але все в ньому зроблено було з таким смаком, що не поступалося і навіть найбагатшим оздобам. Вітальня була інкрустована справді тільки рубінами та смарагдами, але порядок, що в ній панував, прикрашав цю надзвичайну простоту.

Дід посадив обох чужинців на канапі, набитій пухом колібрі, почастивав їх лікером із діамантових чаш і потім задовольнив їх цікавість такими словами:

— Мені сто сімдесят два роки, і мій покійний батько, королівський конюх, розказував мені про дивні перевороти в Перу, свідком яких був. Королівство, де ми перебуваємо, є давня батьківщина інків⁶⁸, які дуже необачно покинули її, щоб здобути інші землі, де їх кінець кінцем понищили іспанці.

Ті принци з їхнього роду, що лишилися на своїй рідній землі, були розумніші; за згодою всього народу вони ухвалили, щоб жоден підданий не виходив за межі нашої маленької держави, і тим зберегли нам нашу простоту і добробут. Іспанці, що мали деякі невиразні відомості про нашу країну, назвали її Ельдорадо, а один англієць, на ім'я кавалер Релей⁶⁹, навіть побував недалеко від нас, років сто тому. Але що нас оточують неприступні скелі та безодні, то ми й досі маємо захист від неситого хижацтва європейських народів, які почувають незрозумілу пристрасть до каміння й жовтих грудок нашої землі й задля них перебили б усіх нас до одного.

Розмова точилася довго; говорили про форму правління, про звичаї, жінок, про громадські видовища, про мистецтво. Наприкінці Кандід, що завжди мав нахил до метафізики, запитав через Какамбо, чи є у країні яка релігія.

Старий трохи почервонів.

— Як ви можете сумніватися в тому? — сказав він. — Невже ви вважаєте нас за невдячних людей?

Тоді Какамбо чемно запитав, яка ж саме релігія в Ельдорадо.

Старий почервонів знову.

— Хіба може бути дві релігії? — мовив він. — Я гадаю, у нас така релігія, як і по всьому світі. Ми день і ніч поклоняємось Богові.

— Ви поклоняєтесь єдиному Богові? — спитав Какамбо, що весь час перекладав сумніви Кандіда.

— Звичайно, — відповів старий, — бо ж їх не два, не три й не чотири. Мушу сказати, люди з вашого світу ставлять дуже чудні запитання.

Кандід невгаваючи розпитував доброго діда; він хотів знати, як саме моляться Богові в Ельдорадо.

— Ми йому зовсім не молимося, — сказав добрий і шановний мудрець, — ми не маємо що в нього просити; він дав нам усе, що треба; ми лише весь час йому дякуємо.

Кандідові схотілося тоді побачити їхніх жерців. Добрий дід посміхнувся.

— Друзі мої, — сказав він, — усі ми тут жерці. Король і старшини родин щоранку співають вдячних псалмів у супроводі п'ятьох чи шістьох тисяч музик.

— Як! У вас немає ченців, що навчають, сперечаються, керують, хитрують і палять людей, які тримаються іншої думки?

— Очевидно, ми ще не божевільні, — сказав старий, — усі ми однієї думки і ніяк не розуміємо, яких іще вам треба ченців.

Кандід під час цієї розмови був у захваті й говорив сам собі:

— Все це дуже відмінне від Вестфалії і від замку пана барона; коли б наш друг Пангос побачив Ельдорадо, він би не казав, що замок Тундер-тен-Тронк найкращий з усього, що є на землі; от як корисно мандрувати!

По цій довгій розмові добрий дідок наказав запрягти шість баранів у карету і дав мандрівникам дванадцять слуг, що мали їх провести до двору.

— Даруйте, — сказав він, — що мої літа позбавляють мене честі вас проваджати. Король стріне вас ласкаво, ви не будете невдоволені і, я сподіваюсь, не осудите тутешніх звичаїв, якщо деякі з них вам не сподобаються.

Кандід і Какамбо сіли в карету; шестеро баранів помчали, і менше як за чотири години вони прибули до королівського палацу, що стояв на краю столиці. Портал його був двісті двадцять футів заввишки і сто завширшки; не можна визначити, з чого він був збудований, але одразу видно було, як безмірно той дивний матеріал переважає кремінці та пісок, що ми звемо золотом та дорогоцінним камінням.

Двадцять прегарних дівчат з королівської гвардії зустріли Кандіда й Какамбо, коли вони виходили з карети, повели їх до лазні, повбирали їх в одягу, виткану з пуху колібрі. Після цього двірські старшини і дами повели їх до покоїв його величності поміж двома рядами музик, по тисячі душ у кожному, згідно з тамтешнім церемоніалом. Коли вони наблизились до тронної зали, Какамбо спитав у старшин, як треба вітати його величність: падати навколішки чи на живіт? класти руки на голову чи на спину? і чи треба лизати пил на підлозі? — одно слово, яка церемонія?

— У нас звичай, — сказав старшина, — обіймати короля і цілувати його в обидві щоки.

Кандід і Какамбо кинулись королю на шию, а той привітав їх так ласкаво, як тільки можна уявити, і ввічливо запросив їх повечеряти.

Тим часом їм показали місто, громадські будівлі, що зносились до хмар, сходи, прикрашені тисячами колон, фонтани з чистою водою, фонтани з трояндовою водою та лікерами з цукрової тростини, що невпинно збігали до великих водозборів, викладених чимось подібним до коштовного каміння, від якого повіало пахощами, по-

дібними до духу гвоздики та кориці. Кандід хотів побачити суд і парламент⁷⁰; йому сказали, що цього тут немає, що тут нікого не судять. Він поцікавився, чи є тут в'язниці, і йому відповіли, що нема. Але найбільше його здивував і найприємніше вразив палац наук, де він побачив галерею у дві тисячі кроків завдовжки, всю заставлену математичним та фізичним приладдям.

Оглянувши за пообідню годину ледве тисячну частину міста, вони повернулись до короля. Кандід сів до столу разом з його величністю, своїм слугою Какамбо та кількома дамами. Ніде не готували таких смачних страв, і ніколи не було дотепнішого розмовника під час вечері, як його величність. Какамбо перекладав Кандідові королівські дотепи, і навіть у перекладі вони залишалися дотепами. З усього, що дивувало Кандіда, це здивувало його найбільше.

Цілий місяць пробули вони в тому гостинному домі. Кандід раз у раз говорив до Какамбо:

— Бачу і ще раз бачу, приятелю мій, що замок, де я народився, не вартий краю, де ми перебуваємо тепер, але нема тут Кунігунди, та й ви, безперечно, маєте якусь коханку в Європі. Коли ми лишимося тут, ми будемо такі, як і інші; а коли повернемося у свій край хоч би з десятком баранів, навантажених ельдорадським камінням, ми будемо багатші за всіх королів укупі; ми не боїтимемося інквізиторів і легко зможемо визволити Кунігунду.

Такі слова подобались Какамбо; відбути подорож, підвестися в очах своїх знайомих, розповісти їм про все, що бачили в мандрівці, — усе це так приємно, що наші щасливці вирішили не лишатись тут далі й розпрощатися з його величністю.

— Ви робите дурниці, — сказав їм король, — я знаю, що моя країна не бозна-яка гарна; але де можна жити, там треба і залишатись. Звичайно, я не маю права затримувати чужинців; така тиранія суперечить і нашим звичаям, і нашим законам; усі люди вільні. Виїздить ко-

ли схочете, але вийти звідси дуже тяжко. Швидкою рікою, яка біжить попід скельним склепінням і якою ви чудом якимсь дісталися сюди, вам проти води не виїхати. Гори, що оточують моє королівство, — десять тисяч футів заввишки і прямовисні, як мури; кожна з них завширшки не менше як десять миль; і зійти на них можна лише тими стромовинами. Проте, якщо ви неодмінно хочете виїхати, я дам наказ інженерам збудувати якусь машину, що вигідно перенесе вас через усі перешкоди. Коли ви перейдете гори, ніхто вже не зможе супроводити вас у дорозі: мої піддані запряглися не переступати нашого кордону — гірського кряжа і мають досить мудрості не ламати своєї присяги. Крім цього, просіть у мене все, що вам до вподоби.

— Ми просимо у вашої величності, — сказав Какамбо, — лише кількох баранів, вантажених харчами, камінням та жовтими грудками з вашого краю.

Король засміявся.

— Не розумію, — сказав він, — чим саме так до смаку припали вам, європейцям, оті наші жовті грудки, але беріть їх, скільки знаєте, і хай вони підуть вам на пожиток.

Туж мить він наказав своїм інженерам збудувати машину, яка б переправила обох диваків за межі королівства. Три тисячі видатних фізиків працювали над нею два тижні, і коштувала вона тільки двадцять мільйонів фунтів стерлінгів на тамтешні гроші. У машину посадили Кандіда й Какамбо; з ними була пара великих червоних баранів, осідланих і загнуданих, щоб їхати верхи, спустившись з гір, двадцять в'ючних баранів, вантажених харчами, тридцять баранів, вантажених зразками найцікавіших диковин країни, і п'ятдесят, обтяжених золотом, коштовностями та діамантами.

Король ніжно обняв обох зайд.

Дивне то було видовище — їхній від'їзд та той дотепний спосіб, яким їх підняли з баранами на саме верхогір'я. Фізики, приставивши їх у безпечне місце, попрощалися

з ними, і Кандід не мав уже іншого бажання і іншої мети, як подарувати своїх баранів Кунігунді.

— У нас є тепер чим заплатити губернаторові Буенос-Айреса, — сказав він, — коли тільки Кунігунді можна зложити ціну. Рушаймо до Кайєни, сідаймо на корабель, а там побачимо, яке королівство нам купувати.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ЩО ТРАПИЛОСЬ У СУРИНАМІ⁷¹ І ЯК КАНДІД ПОЗНАЙОМИВСЯ З МАРТЕНОМ

Перший день для наших мандрівників був досить приємний, їх бадьорила думка, що вони посідають скарби, які переважають багатства всієї Азії, Європи і Африки разом. Кандід у захваті вирізував ім'я Кунігунди на деревах. Другого дня пара баранів загрузла в трясовині і загинула разом з усією поклажею; ще пара подохла з утоми кілька днів згодом; семеро чи восьмеро загинули з голоду серед пустелі; інші потрапили через кілька днів у провалля. Зрештою, по стоденнім переході, у них залишилась одним-одна пара баранів. Кандід сказав до Какамбо:

— Друже мій, ви бачите, які скороминуші скарби цього світу; нема нічого сталого, крім чесноти та щастя знову побачити Кунігунду.

— Так, — відповів Какамбо, — але в нас лишилася ще пара баранів, а на них більше скарбів, аніж у іспанського короля. Я бачу вдалині місто і гадаю, що то Суринам, який належить голландцям. Кінець нашим злигодням; починається наше щастя.

Наближаючись до міста, вони побачили негра, що лежав на землі напіводягнений; на ньому були тільки сині полотняні штани, у бідолахи не було лівої ноги і правої руки.

— Боже мій! — сказав йому Кандід по-голландському, — що робиш ти, друже мій, у такому жадливому стані?

— Я чекаю свого господаря, пана Вандердендура⁷², славетного негоціанта, — відповів негр.

— То це пан Вандердендур так з тобою поводить-ся? — спитав Кандід.

— Так, пане, — обізвався негр, — такий звичай. Двічі на рік дають нам полотняні штани, і то вся наша одежа. Коли ми працюємо на цукроварні і нам відірве жорнами палець, — нам відтинають руку. Коли хто з нас надумається втікати, нам відтинають ногу; зі мною трапились обидві ці пригоди. От якою ціною дістається цукор, що ви їсте в Європі. Проте моя мати, продаючи мене за десять патагонських екю на гвінейському березі, говорила мені: «Люба моя дитино, шануй наші фетиші, вклоняйся їм день і ніч, вони дадуть тобі щастя в житті; тобі випадає честь бути рабом наших білих господарів і тим прислужитися щастю своїх батьків». Я не знаю, чи зробив я їх щасливими, але вони мене не зробили. Собаки, мавпи і папуги в тисячу разів щасливіші, як ми. Голландські жерці, що повернули мене на свою віру, кажуть мені щонеділі, ніби всі ми, білі й чорні, діти Адамові. Я не знаюся на генеалогії, але коли ці проповідники кажуть правду, то всі ми доводимося один одному двоюрідними братами. Але погодьтесь зі мною: не можна гірше поводитись з власними родичами.

— О Пангlose! — скрикнув Кандід. — Ти не передбачав такої гидоти! Чи не час уже мені зректися твого оптимізму?

— Що таке оптимізм? — спитав Какамбо.

— Ох! — відповів Кандід. — Це пристрасть запевняти, що все йде добре, коли все складається на зле.

Він умивався слізьми, дивлячись на негра, і, плачучи, вступив до Суринама.

Перш за все вони розпитали, чи нема в порту якого корабля, що міг би взяти їх до Буенос-Айреса. Той, до кого вони звернулись, був іспанський корабельник; він запропонував скласти з ними чесну умову. Він призна-

чив їм побачення в шинку. Кандід і вірний Какамбо пішли туди разом зі своїми баранами.

У Кандіда що було на душі, те й на язичку; він розповів іспанцеві всі свої пригоди і признався, що хоче викрасти Кунігунду.

— Навряд чи повезу я вас до Буенос-Айреса, — сказав корабельник, — мене повісять і вас теж. Прекрасна Кунігунда — найулюбленіша коханка губернатора.

Це вразило Кандіда, як блискавка. Він довго плакав і звернувся нарешті до Какамбо:

— От що треба зробити, мій любий друже, — сказав він йому. — У кожного з нас є в кишені на п'ять чи шість мільйонів діамантів. Ти спритніший за мене. Їдь до Буенос-Айреса і звільни Кунігунду. Коли губернатор опиратиметься, дай йому мільйон; коли він не згоджуваватиметься, дай йому два. Ти не вбивав інквізиторів, тебе не ловитимуть. Я сяду на другий корабель і дождатиму тебе у Венеції: то вільна країна, і там не страшно ні болгар, ні аварів, ні євреїв, ні інквізиторів.

Какамбо привітав це мудре рішення. Тяжко було йому розлучитися зі своїм добрим господарем, що став найширшим його приятелем, але радість стати йому в пригоді переважила горе розлуки. Вони обнялися, заливаючись слізьми. Кандід наказував йому, щоб не забував і старої. Какамбо рушив того ж дня. Добра людина був цей Какамбо!

Кандід прожив іще скількись часу в Суринамі, виглядаючи корабельника, що згодився б везти до Італії його самого та двох баранів, що в нього лишилися. Він найняв слуг і накупив усього, що треба на довгу подорож. Нарешті до нього прийшов пан Вандердендур, господар великого корабля.

— Скільки ви візьмете, — спитав Кандід, — щоб перевезти напрямки до Венеції мене самого, моїх людей, мій багаж і цю пару баранів?

Господар заявив, що хоче десять тисяч піастрів. Кандід не сперечався.

— Ого! — сказав сам собі мудрий Вандердендур. — Цей чужинець дає десять тисяч піастрів відразу. Мабуть, він дуже багатий.

Потім, повернувшись за хвилину, він заявив, що не може їхати дешевше, як за двадцять тисяч.

— Гаразд, ви їх матимете, — сказав Кандід.

— Еге, — мовив сам собі купець, — та він і двадцять тисяч піастрів дає так само легко, як і десять.

Він повернувся знову і сказав, що не може везти його до Венеції дешевше, як за тридцять тисяч піастрів.

— Даю тридцять тисяч, — відповів Кандід.

— Еге, — знову сказав собі голландський купець, — та й тридцять тисяч піастрів нічого для нього не важать; напевно, на тих баранах незліченні скарби. Але не буду вимагати більше, хай заплатить спочатку тридцять тисяч піастрів, а там побачимо.

Кандід продав два маленькі діаманти, з яких менший коштував більше, ніж правив купець. Він заплатив наперед. Баранів було перевезено на корабель. Кандід плив за ними човном, щоб сісти на корабель у рейді. Але корабельник не гаяв часу, наставив вітрила і рушив, скориставшись сприятливим вітром. Спантеличений і остовпілий, Кандід незабаром утратив його з-перед очей.

— Лишенько! — скрикнув він. — От підступний вчинок, гідний старого світу!

Він повернувся на берег, не тямлячись з розпачу; і не диво, бо він втратив скарби, що могли б збагатити двадцять монархів.

Кандід звернувся до голландського судді; а що він був трохи схвильований, то надміру став стукати в двері; зайшовши, він розповів про свою пригоду трохи голосніше, ніж належало. Суддя спочатку наказав йому заплатити десять тисяч піастрів за галас, якого він наробив; потім спокійно вислухав його, пообіцяв розглянути справу, тільки-но повернеться купець, і стягнув з нього десять тисяч піастрів на судові витрати.

Ця справа довела Кандіда до повного відчаю; правда, йому доводилось зазнавати нещастя у тисячу раз прикріших, але байдужість судді і спокій корабельника, що обікрав його, розпалили йому жовч і вкинули його в чорну меланхолію. Людська злоба встала перед ним у всій гидоті; гірко було йому на душі.

У цей час один французький корабель мав рушати в Бордо. Кандід, що вже не мав баранів, навантажених діамантами, найняв собі каюту за справжню ціну і сповістив по місту, що заплатить за перевіз і харчування ще й дасть дві тисячі піастрів тому, хто схоче з ним подорожувати, — з одною лише умовою, щоб то була найрозчарованіша і найнещасніша людина на всю округу.

До нього з'явилося стільки претендентів, що й цілий флот не міг би їх вмістити. Кандід, щоб не помилитись у виборі, одібрав із них душ двадцять, що здалися йому людьми найбільш товариськими і вартими уваги. Він запросив їх до шинку і почаствував вечерєю з умовою, щоб кожен з них присягнувся розповісти по правді свою історію, пообіцявши їм вибрати того, хто здасться йому гідним найбільшого співчуття і найбільш незадоволеним зі свого становища, а всім іншим зробити подарунки.

Засідання тривало до четвертої години ранку. Кандід, вислухуючи пригоди, знову пригадував про те, що говорила йому стара по дорозі до Буенос-Айреса, і про той заклад, який вона пропонувала: що нема людини на кораблі, яка б не зазнала найтяжчого лиха.

Панглоса він згадував при кожній пригоді, яку йому розповідали.

— Панглосові тяжко було б тепер захищати свою систему, — казав він. — Хотів би я тепер його побачити. Коли і є де, щоб усе було гаразд, то тільки в Ельдорадо, а більш ніде.

Кінець кінцем він спинився на вбогому вченому, що десять років працював у амстердамських книгарів⁷³. Він прийшов до висновку, що нема в світі праці, яка б могла так спротивити.

Цього ученого, у якого, крім того, була добра душа, пограбувала жінка, побив свій же син і покинула власна дочка, яку викрав один португалець. Нарешті, він позбувся посади, з якої жив, і всі проповідники в Суринамі переслідували його, уважаючи за соцініянця⁷⁴. Правду сказати, інші були так само нещасні, як і він, але Кандід сподівався, що вчений розважатиме його в дорозі. Всі інші суперники вирішили, що Кандід вельми їх скривдив, але він заспокоїв їх, давши кожному по сотні пістрів.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ ЩО СТАЛОСЯ З КАНДИДОМ ТА МАРТЕНОМ НА МОРІ

Старий учений, що звався Мартеном, сів на корабель і вирушив з Кандідом у Бордо. Обидва так багато бачили і багато страждали, що коли б вони пливли від Суринама до Японії повз ріг Доброї Надії, то й тоді їм би не забракло матеріалу для розмови про зло моральне і зло фізичне.

Проте Кандід мав велику перевагу над Мартеном, бо сподівався знов побачити Кунігунду; Мартенові ж не було на що сподіватись; крім того, він не мав ні золота, ні діамантів. І хоч Кандід утратив сотню великих червоних баранів, навантажених найбільшими скарбами землі, хоч йому ні на мить не давало спокою шахрайство голландського купця, а проте, коли він згадував, що залишилося ще в його кишнях, і коли говорив про Кунігунду, особливо ж попоївши, він знову схилився до системи Панглоса.

— А ви, пане Мартене, — допитувався він в ученого, — якої ви гадки про зло моральне і зло фізичне?

— Добродію, — відповідав Мартен, — попи обвинуватили мене в соцініянстві, але по суті я маніхей⁷⁵.

— Ви глузуєте з мене, — сказав Кандід, — маніхеїв ніде вже немає на світі.

— Є, хоч би я, наприклад, — мовив Мартен. — Що маю робити? — Інакше я думати не можу.

— То, значить, у вас сидить диявол, — сказав Кандід.

— Він так глибоко втручається у справи цього світу, — відповів Мартен, — що, можливо, сидить і в мені, як і скрізь. Правду мовити, коли я дивлюсь на цю кулю чи, певніше, кульку, мені здається, що Бог віддав її на поталу якійсь лихій істоті; для Ельдорадо я роблю виняток. Я ніде не бачив міста, що не хотіло б зруйнувати сусіднє місто, не бачив родини, що не хотіла б знищити іншу родину. Скрізь малі кленуть великих, що перед ними плазують, а сильні вважають їх за отару, торгують їх вовною і м'ясом. По всій Європі, з краю до краю, мільйони убійників, вишикуваних полками, дисципліновано вбивають і грабують, щоб заробити на прожиток, бо не мають чеснішого ремесла; по містах, де, на перший погляд, панує мир і квітнуть мистецтва, людей облягають заздрість, клопіт і турботи — чи не більше, як лихо війни мучить обложене місто. Потайні печалі ще дошкульніші за громадське лихо. Одно слово, я стільки бачив і стільки витерпів, що став маніхеєм.

— Проте є і добро, — відповів Кандід.

— Можливо, — сказав Мартен, — тільки мені воно невідоме.

Серед такої суперечки до них долетіли гарматні постріли; дедалі ті постріли ставали чутніші. Всі озброїлися зоровими трубами і побачили два кораблі, що билися десь за три милі від них; вітер так близько пригнав їх до французького корабля, що можна було вволю надивитись на той бій. Нарешті один із кораблів пальнув у другий так низько і так влучно, що той пішов на дно. Кандід і Мартен виразно бачили сотні людей на палубі затопленого корабля; усі вони зводили руки до неба, зойкали і кричали. За хвилину все шезло в морі.

— Бачите, — сказав Мартен, — як люди поведуться одне з одним.

— Це правда, — сказав Кандід, — є-таки щось від диявола в цій справі.

Кажучи так, він помітив на воді щось червоне й блискуче. Спустили шлюпку роздивитися, що то таке; то був один із його баранів. Кандід більше втішався, знайшовши цього барана, аніж сумував, утративши сотню, навантажених великими ельдорадськими діамантами.

Французький капітан незабаром дізнався, що капітан переможного корабля був іспанець, а капітан переможеного — голландський пірат, той самий, що обікрав Кандіда. Незліченні скарби, що їх захопив негідник, разом з ним поглинуло море; врятувався тільки один баран.

— Бачите, — сказав Кандід Мартенові, — злочин часом буває покараний; цей голландський шахрай знайшов собі смерть, якої заслужив.

— Так, — сказав Мартен, — але чи треба було, щоб загинули всі пасажери з його корабля? Бог покарав шахрая, а всіх інших потопив диявол.

Тим часом французький і іспанський кораблі плили далі, а Кандід далі розмовляв з Мартеном. Вони сперечалися п'ятнадцять днів і в кінці п'ятнадцятого дня були у своїх змаганнях там, де і першого дня. Зате, принаймні, вони розмовляли, обмінювались думками, втішали один одного. Кандід пестив свого барана.

— Коли я знайшов тебе, — говорив він, — то можу, звичайно, знайти і Кунігунду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

КАНДІД ТА МАРТЕН НАБЛИЖАЮТЬСЯ ДО ФРАНЦУЗЬКИХ БЕРЕГІВ І МІРКУЮТЬ

Нарешті на обрії з'явився французький берег.

— Чи бували ви коли у Франції, пане Мартене, — спитав Кандід.

— Бував, — відповів Мартен, — я об'їхав багато провінцій; серед них є такі, де половина людей божевільні, кілька таких, де люди аж надто лукаві; в одних вони взагалі досить лагідні й досить дурні, в інших вражають дотепом; але скрізь, по всіх провінціях, перша їх турбота — то кохання, друга — наклеп, третя — дурна балаканина.

— А чи бачили ви Париж, пане Мартене?

— Так, я бачив Париж; він поєднує всі ці відміни. Це хаос, це тиск людський, де всі шукають утіхи і майже ніхто не знаходить, — так принаймні мені здалося. Я там пробув недовго; по приїзді мене геть чисто обібрали злодюжки на сен-жерменському ярмарку; мене самого вважали за злодія; вісім днів висидів я у в'язниці; після цього я став коректором у друкарні, щоб було з чим пішки вернутись до Голландії. Надивився я тут всякої наволочі — писак, преноз і хворих на конвульсії⁷⁶. Кажуть, що там є і пристойні люди; я ладен вірити.

— Щодо мене, — сказав Кандід, — то я не маю жодного бажання бачити Францію; ви легко зрозумієте, що, проживши місяць в Ельдорадо, не хочеш нічого вже бачити, крім Кунігунди. Я маю чекати її у Венеції; ми поїдемо через Францію до Італії. Ви поїдете зі мною?

— Залюбки, — мовив Мартен, — кажуть, що Венеція гарна тільки для венеціанських нобілів, проте там добре зустрічають і чужинців, коли вони при грошах. Грошей у мене нема, але ви їх маєте, і я піду з вами скрізь.

— До речі, — сказав Кандід, — чи вірите ви, що земля спочатку була морем, як запевняють у тій грубезній книзі⁷⁷, що належить капітанові корабля?

— Анітрохи не вірю, — сказав Мартен, — так само як і в інші казки, що нам торочать з якогось часу.

— Але з якою ж метою створено світ? — спитав Кандід.

— Щоб нас дратувати, — відповів Мартен.

— Чи не вражає вас, — провадив далі Кандід, — любов до мавп двох дівчат з країни орейлонів, про яких я вже вам розказував?

— Анітрохи, — мовив Мартен, — я не вбачаю в цьому почутті нічого дивного. Я бачив стільки надзвичайного, що тепер для мене усе звичайне.

— А як ви думаєте, — питав Кандід, — чи завжди люди різатимуть одне одного, як тепер? Чи завжди будуть брехунами, шахраями, зрадниками, невдячними, розбійниками, нищими, боягузами, заздрісними, обже-рами, п'яницями, скупими, шанолюбцями, хижаками, обмовниками, розпусними, фанатиками, лицемірами та дурними?

— А ви як гадаєте, — мовив Мартен, — чи завжди яструби їли голубів, коли ловили їх?

— Безперечно, — сказав Кандід.

— Гарзд! — сказав Мартен. — Коли яструби завжди мали однакову вдачу, то чому ж мають змінитися люди?

— О, — відповів Кандід, — тут велика різниця, бо незалежна воля...

Отак міркуючи, вони прибули до Бордо.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ ЩО СТАЛОСЯ З КАНДИДОМ ТА МАРТЕНОМ У ФРАНЦІЇ

Кандід спинився в Бордо ненадовго, тільки щоб продати кілька ельдорадських камінців та найняти зручного візка на двох, бо він уже не міг обійтися без свого філософа Мартена, йому тільки прикро було розлучатися зі своїм бараном, якого він віддав Академії наук у Бордо, що оголосила сьогорічну премію тому, хто доведе, через що вовна на цьому барані червона; премію було прису-

джено одному північному вченому, що довів за допомогою A плюс B мінус C , поділеному на X , що баран мусив бути червоний і мав подохнути від овечої віспи⁷⁸.

Тим часом усі подорожні, яких Кандід зустрічав по дорозі у заїздах, говорили йому:

— Ми їдемо до Парижа.

Загальне прагнення навіяло і йому бажання побачити цю столицю, тим більше що була вона не так і далеко від дороги у Венецію.

Коли він в'їхав до передмістя Сен-Марсо, йому здалося, що він опинився в найгіршому вестфальському селі.

Тільки-но Кандід спинився в заїзді, як занедужав з утоми. А оскільки на його пальці був величезний діамант, а в його екіпажі помітили важенну скриньку, то біля нього відразу з'явилися два лікарі, яких він не кликав, кілька найближчих приятелів, що не відходили від нього, і дві святобожниці, що варили йому бульйон. Мартен казав:

— Пригадую, я теж захворів у Парижі, коли був тут уперше; я був дуже бідний, зате не було біля мене ні приятелів, ні побожних жінок, ні лікарів, — і я одужав.

Тим часом зусилля лікарів та кровопускання зробили Кандідову недугу серйозною. Навідався вже й панотець із сусідньої церкви і влесливо попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі⁷⁹. Кандід відмовився. Святенниці стали запевняти його, що це нова мода. Кандід відповів, що він зовсім байдужий до мод. Мартен хотів викинути панотця у вікно. Тоді клірик присягся, що в такому разі Кандід лишиться без похорону. Мартен присягся, що він сам поховає клірика, коли той обридатиме далі. Суперечка розпалилась; Мартен схопив супротивника за плечі і вигнав його без церемоній. Вийшов цілий скандал; справа дійшла до протоколу.

Кандідові покращало; щойно він почав одужувати, у нього стало збиратися на вечері добірне товариство. Ішла велика гра. Кандід дивувався, чому ніколи не йдуть

йому тузи, але Мартена це не дивувало. Серед гостей був маленький абат із Перігора⁸⁰, один з тих метушливих людей, завжди запобігливих, моторних, нахабних, ласкавих і згодливих, що чигають на проїжджих чужинців, розповідають їм скандальні міські історії і пропонують їм утіхи на всяку ціну. Цей абат спочатку повів Кандіда і Мартена до театру. Там ставили нову трагедію. Кандідові випало сидіти поруч кількох дотепників. А втім, це не заважало йому плакати над досконало зіграними сценами. Один із тих розумників, що сиділи коло нього, сказав йому в антракті:

— Ви даремно плачете, це — дуже погана артистка, актор, що грає з нею, ще гірший, а сама п'еса ще гірша за акторів; автор не тямить жодного слова по-арабському, а дія тим часом відбувається в Аравії; крім того, це людина, що не вірить у природжені ідеї⁸¹. Я принесу вам завтра двадцять брошур проти нього.

— А скільки є театральних п'ес у Франції? — спитав Кандід у абата, і той відповів:

— П'ять чи шість тисяч.

— Багато, — сказав Кандід, — а скільки серед них гарних?

— П'ятнадцять чи шістнадцять, — відповів абат.

— Багато, — сказав Мартен.

Кандід був дуже задоволений із актриси, що грала королеву Єлизавету в досить пласкій трагедії⁸², яку інколи ще виставляють.

— Ця актриса, — сказав він Мартенові, — мені дуже подобається: вона трохи нагадує Кунігунду. Я був би дуже радий з нею познайомитись.

Перігорський абат запропонував провести його до неї. Кандід, здобувши виховання в Германії, спитався про етикет і про те, як поводитись у Франції з англійськими королевами.

— По-різному, — відповів абат, — у провінції їх водять по шинках, а в Парижі їх шанують, поки вони вродливі, а по смерті викидають на смітник.

— Королев на смітник? — мовив Кандід.

— Так воно й є, — сказав Мартен. — Пан абат не помиляється. Я був у Парижі, коли панна Монім⁸³ відійшла, як то кажуть, у інший світ. Їй відмовили в тому, що ці людиці зуть посмертною шаную, тобто права гнити з усіма міськими шахраями на якомусь гидкому кладовищі; товариші поховали її окремо на розі вулиці де Бургонь; це, мабуть, дуже мучило її; з неї була людина найшляхетніших поглядів.

— Це дуже неввічливо, — сказав Кандід.

— Чого ви дивуетесь? — мовив Мартен. — Так уже створені ці люди. Уявіть собі всі можливі противенства і всі суперечності — і ви знайдете їх в уряді, по судах, у церквах та видовищах цієї веселої нації.

— Чи правда, що в Парижі завжди сміються? — спитав Кандід.

— Так, — сказав абат, — але то від нервів. Тут скаржаться на все з реготом і, сміючись, роблять гидоти.

— А хто та, — спитав Кандід, — гладка свиня, що наговорила мені стільки лихого про п'есу, над якою ж я так плакав, і про акторів, що так мені сподобались?

— Це злосливець, — відповів абат, — він живе з того, що лає всі п'еси і всі книжки. Він ненавидить чужий успіх, як євнухи ненавидять насолоду. Це один з літературних гадів, що живляться болотом і отрутою, це газетний пасквілянт.

— Кого ви називаєте газетним пасквілянтом? — спитав Кандід.

— А це такий писака, одно слово, Фрерон⁸⁴, — відповів абат.

Так міркували Кандід, Мартен і перігорець на сходах, дивлячись, як розходиться публіка з театру.

— Хоч я й дуже поспішаю побачити Кунігунду, — сказав Кандід, — проте хотів би повечеряти з панною Клерон⁸⁵, бо вона здалася мені чарівною.

Абат не був близький до панни Клерон, що зналася тільки з порядним товариством.

— Її запрошено цього вечора, — сказав він, — але я можу, коли ваша ласка, повести вас до однієї знатної дами, і там познайомитесь із Парижем, так ніби прожили в ньому чотири роки.

Кандід, що з природи був цікавий, згодився піти до дами, в передмістя Сент-Оноре. Там грали у фараона; дванадцять сумних понтерів⁸⁶ тримали кожен у руці по колоді карт — реєстр своїх нещасть. Панувала глибока тиша; обличчя в понтерів були бліді, обличчя в банкіра — стурбоване, а господиня, сидючи біля цього безжального банкіра, стежила рисячими очима за всіма ставками і ходами, і коли хто загинав ріжки своїх карт, вона суворо, але ввічливо казала їх розігнути, і то не гніваючись, щоб не втратити своїх відвідувачів. Ця дама називала себе маркізою де Пароліньяк. Її п'ятнадцятилітня дочка сиділа серед понтерів і показувала очима на всі шахрайства бідолах, що намагалися зменшити жорстокість долі. Абат-перігорець, Кандід і Мартен увійшли до зали; ніхто не встав, не привітав, навіть не глянув на них; усі були вкрай захоплені своїми картами.

— Пані баронеса Тундер-тен-Тронк була ввічливою, — зауважив Кандід.

Тим часом абат шепнув щось на вухо маркізі; та підвелась і вшанувала Кандіда милою посмішкою, а Мартена дуже шляхетним нахилом голови; вона звеліла дати місце їй колоду карт Кандідові, що за дві талії⁸⁷ програв п'ятдесят тисяч франків. Після цього сіли вечеряти, і всі дивувались, що Кандід не стурбований своєю втратою. Лакеї говорили між собою своєю лакейською мовою:

— Напевне, якийсь англійський мілорд.

Вечеря була, як і більшість паризьких вечер: спочатку — тиша, потім — злива слів, де нічого не можна розібрати, потім — жарти, здебільшого безглузді, брехливі новини, дурні міркування, трохи політики і багато лихослів'я; говорили і про нові книжки.

— Чи читали ви, — спитав абат-перігорець, — роман пана Гоша⁸⁸, доктора теології?

— Так, — відповів один із гостей, — але не міг його дочитати. У нас є багато безглузких писань, але всі разом вони не дорівнюють безглуздю Гоша, доктора теології. Я набив собі таку оскому тими гидкими книжками, якими нас засипають, що почав грати у фараона.

— А «Нотатки» архідиякона Трубле⁸⁹? Що ви про них скажете? — спитав абат.

— Ох, який він нудний! — сказала пані Пароліньяк. — Як докладно він розповідає про те, що всі знають! Як він важко сперечається про те, що не варте навіть побіжної згадки! Як нерозумно запозичає він чужий розум! І як псує він те, що краде! Він мені страшенно обрид, але вже не обридатиме; досить прочитати і кілька сторінок архідиякона.

Коло столу був один учений, людина зі смаком; він підтримав усе, що сказала маркіза. Потім говорили про трагедію. Пані спитала, чому деякі трагедії можна дивитись і не можна вчитати. Учений на те дуже добре пояснив, що п'єса може мати певний інтерес і не мати жодної літературної вартості; він довів у кількох словах, що не досить показати одну чи дві ситуації, які трапляються по всіх романах і раз у раз подобаються глядачам, а треба завжди сказати щось нове, не здаючися нудним, вдаватися часом до високих речей і раз у раз залишатися природним, знати людське серце і примусити його говорити, бути великим поетом, але так, щоб жодна особа в п'єсі не здавалася поетом, досконало знати мову, говорити нею чисто з постійною гармонією, але для рими ніде не жертвувати сенсом.

— Всякий, хто не додержує цих правил, — додав він, — може написати одну чи дві трагедії, яким аплодуватимуть у театрі, але ніколи не потрапить до гурту хороших письменників. Хороших трагедій дуже мало.

Одні з них — то ідилії в добре написаних і добре римованих діалогах; другі — політичні міркування, що припливають вас, або нестерпні перекази, що вас одштовхують; треті — то якась маячня біснуватого, недоладна, варварська, з довгими звертаннями до богів, — бо ж ніхто не знає людської мови, — із сумнівними афоризмами та надутими загальниками.

Кандід уважно слухав ці слова і склав собі високу думку про балакуна; він насмілився схилитись до маркізи, що потурбувалась посадити його поруч себе, і спитав у неї, хто цей чоловік, що так добре говорить.

— Це вчений, — відповіла дама. — У карти він не грає, але абат часом приводить його до мене вечеряти. Він чудово знається на трагедіях і книжках і сам написав одну трагедію, що її обсвистали, та ще одну книжку, яку можна побачити тільки в книгарні його видавця. Один її примірник він подарував мені.

— Велика людина! — мовив Кандід. — Це другий Пангос.

Потім, звертаючись до вченого, він сказав:

— Ви, безперечно, певні, що все йде найкраще у світі фізичному й моральному і ніщо не може бути інакше?

— Зовсім ні, — відповів учений. — Я гадаю, що все в нас іде шкереберть, що ніхто не знає ні свого становища, ні своїх обов'язків, ні що він робить, ні що має робити, і, за винятком вечері, де досить весело і, здається, досить єднання, решта часу точиться в безглузких суперечках: янсеністи проти моліністів⁹⁰, парламент проти церкви, придворні проти придворних, літератори проти літераторів, фінансисти проти народу, жінки проти чоловіків, рідні проти рідних; якась вічна війна!

Кандід зауважив йому:

— Я бачив і гірші речі, але один мудрець, що мав нещастя померти на шибениці, навчав мене, що все це чудово, що це тільки тіні на великій картині.

— Ваш шибеник глузував зі світу, — сказав Мартен, — ваші тіні — то страшенні плями.

— То люди роблять плями, — сказав Кандід, — і не можуть без них обійтись.

— Але вони не винні, — сказав Мартен.

Більшість понтерів, нічого не розуміючи в цій розмові, попивали вино; Мартен міркував з ученим, а Кандід розповідав частину своїх пригод господині дому.

Після вечері маркіза повела Кандіда до свого кабінету і посадила його на канапі.

— То що ж, — сказала вона, — ви ще й досі безтямно кохаєте панну Кунігунду Тундер-тен-Тронк?

— Так, пані, — відповів Кандід.

Маркіза сказала йому, ласкаво посміхнувшись:

— Ви відповідаєте мені, як молодий вестфалець. Француз сказав би: правда, я кохав панну Кунігунду, але, побачивши вас, пані, я не певен, чи кохаю її.

— О пані! — сказав Кандід. — Я відповідатиму, як ви схочете.

— Ваше почуття до неї, — сказала маркіза, — народилось, коли ви підняли її хусточку. Я хочу, щоб ви підняли мою підв'язку.

— Залюбки, — сказав Кандід і підняв.

— Але я хочу, щоб ви й наділи її, — сказала дама, і Кандід надів.

— Бачите, — сказала дама, — ви чужинець. Своїх паризьких коханців я змушую часом томитися по півмісяця, а вам віддаюся з першої ночі, бо треба ж ушанувати вестфальського юнака.

Побачивши на руках молодого чужинця два величезні діаманти, красуня так похвалила їх, що з пальців Кандіда вони перейшли на пальці маркізи.

Повертаючись додому зі своїм перігорським абатом, Кандід почував муки сумління за невірність Кунігунді. Абат взяв участь в його горі; він дістав тільки невелику частину з п'ятдесяти тисяч ліврів, що програв Кандід, та з вартості двох напівподарованих, напіввідібраних діамантів.

мантів. Але він мав на думці використати до краю всі можливості, які могло йому дати знайомство з Кандідом. Він довго говорив з ним про Кунігунду, і Кандід сказав, що широ попросить вибачити цю прекрасну дівчину за свою невірність, коли побачиться з нею у Венеції.

Перігорець подвоїв свою люб'язність та увагу, беручи близько до серця все, що Кандід говорив, робив і що думав робити.

— То ви матимете, — сказав він, — побачення у Венеції?

— Так, панотче, — відповів Кандід, — мені конче треба знайти Кунігунду.

Потім, захопившись втіхою говорити про своє кохання, він розповів, своїм звичаєм, частину своїх пригод з цією славетною вестфалійкою.

— Гадаю, — сказав абат, — що панна Кунігунда дуже розумна і що вона пише чарівні листи.

— Я не одержував жодного, — сказав Кандід, — бо, уявіть собі, я ж не міг їй писати, коли мене вигнали із замку через кохання до неї, потім я дізнався, що вона померла; згодом знайшов її, але знову втратив, а тепер послав по неї гінця за дві тисячі п'ятсот лье і чекаю від нього відповіді.

Абат уважно слухав і здавався трохи замисленим. Потім він попросився з обома чужинцями, ніжно обнявши їх. Вранці Кандід, прокинувшись, дістав листа такого змісту:

«Мій коханий, от уже тиждень я лежу слаба в цьому місті і дізналась, що й ви тут. Я полетіла б у ваші обійми, коли б могла підвестися. Я знаю, що ви були проїздом у Бордо; я лишила там вірного Какамбо і стару, що мають незабаром приїхати. Губернатор Буенос-Айреса забрав у мене все, але мені лишилось ваше серце. Приходьте, ваша присутність поверне мені життя, коли я тільки не помру з радості».

Цей чарівний, цей несподіваний лист навів Кандідові невимовну радість, а хвороба Кунігунди пригні-

тила його сумом. Вагаючись між цими почуттями, він узяв своє золото та діаманти і пішов з Мартеном до того готелю, де була Кунігунда. Він увійшов, тремтячи з хвилювання; серце йому билось, і голос уривався. Він хотів підняти завісу над ліжком і попросив принести світло.

— Обережно, — сказала покоївка, — світло вб'є її! — І хутко спустила завісу.

— Люба моя Кунігундо, — плачучи, сказав Кандід, — як ви себе почуваете?.. Коли ви не можете мене бачити, то хоч обізвіться до мене.

— Її несила говорити, — сказала покоївка.

Тоді дама простягла з ліжка пухку руку, яку Кандід довго обливав слізьми, а потім засипав діамантами, лишивши повну золота торбинку поруч на кріслі.

Під час цього захоплення увійшов поліцай з перігорським абатом та вартою.

— От де, — сказав він, — ті два непевні чужинці. І наказав їх схопити і вести до в'язниці.

— В Ельдорадо не так поводяться з чужинцями, — мовив Кандід.

— Я тепер більший маніхей, ніж був, — сказав Мартен.

— Та куди ж ви нас ведете? — спитав Кандід.

— До буцегарні, — відповів поліцай.

Мартен, опанувавши себе, домислився, що дама, яка вдавала Кунігунду, — шахрайка, панотець-перігорець — шахрай, що використав довірливість Кандіда, а поліцай — теж шахрай, якого легко можна здихатись.

Щоб уникнути судової процедури, Кандід, підбадьорений його порадою і палаючи ще більшим бажанням побачити справжню Кунігунду, запропонував поліцаєві три маленькі діаманти, кожен приблизно по три тисячі пістолів.

— О добродію, — сказала людина з палицею із слонячої кістки, — коли б ви заподіяли всякі можливі зло-

чини, то і в такому разі ви найчесніша людина в світі. Три діаманти! Кожен по три тисячі пістолів! Добродію, та я краще головою накладу, аніж поведу вас до в'язниці. Тут затримують усіх чужинців, але здайтесь на мене. У мене є брат в Дьєпі в Нормандії; я вас туди проведу, і, коли ви дасте йому кілька таких діамантів, як мені, він піклуватиметься про вас, як і я.

— А чому тут затримують усіх чужинців? — спитав Кандід.

Тоді заговорив абат-перігорець:

— Тому, що якийсь негідник із Атребатії⁹¹, наслухавшись усяких дурниць, учинив через те замах на батька, щоправда, не такий, як стався в травні 1610 року, а такий, як у грудні 1594 року⁹², такий, як і в інші роки та місяці робили інші поганці, — і теж наслухавшись нісенітниць.

Поліцай з'ясував, про що, власне, мова.

— Які страхіття! — скрикнув Кандід. — Як! Стільки жаху серед народу, що танцює і сміється! Чи не можна мені якнайшвидше покинути цю країну, де мавпи драгують тигрів? На батьківщині я бачив ведмедів, а людей — тільки в Ельдорадо. Ради Бога, пане поліцай, везіть мене до Венеції, де я маю побачити Кунігунду.

— Я можу вас повезти тільки до Нормандії, — сказав поліцай.

Відразу він наказав зняти з них кайдани; сказав, що тут сталося непорозуміння, і, відпустивши своїх людей, одвіз Кандіда з Мартеном до Дьєпа, де й доручив їх піклуванню свого брата. На рейді стояв невеличкий голландський корабель. Нормандець, який з допомогою трьох інших діамантів став найдогідливішим з людей, посадив Кандіда і його слугу на корабель, що рушав до Англії, в Портсмут. Це не по дорозі до Венеції, але Кандідові здавалося, що він вирвався з пекла. А до Венеції він вирішив поїхати при першійліпшій змозі.

КАНДІД І МАРТЕН ЗІЙШЛИ НА АНГЛІЙСЬКИЙ
БЕРЕГ, І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ

— О Пангlose! Пангlose! О Мартене, Мартене! О люба моя Кунігундо! Що ж то є наш світ? — говорив Кандід на голландському кораблі.

— Щось божевільне і гидке, — відповідав Мартен.

— Ви знаєте Англію, чи й там такі божевільні, як у Франції?

— Ні, там божевільня інше, — сказав Мартен. — Ви ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді⁹³, витрачаючи на цю славетну війну далеко більше, аніж коштує вся Канада. Мої убогі знання не дозволяють мені сказати точно, в якій країні треба було б більше людей пов'язати, як божевільних; знаю тільки, що люди, яких ми маємо побачити, страшні меланхоліки.

Розмовляючи так, вони пристали в Портсмут. На березі було сила народу, що уважно дивились на гладенького чоловіка, який із зав'язаними очима стояв навколішках на палубі одного з кораблів. Четверо солдатів, стоячи навпроти, спокійнісінько пустили йому в череп по три кулі кожен, і все зборище розійшлося, вельми задоволене.

— Що то таке? — мовив Кандід. — Який диявол панує скрізь?

Він спитав, хто та гладка людина, яку забили з такою церемонією.

— Адмірал, — відповіли йому⁹⁴.

— За що ж убили цього адмірала?

— За те, — відповіли йому, — що він не досить перебив людей. Він дав бій французькому адміралові, але тут визнали, що він був надто далеко від ворога.

— Таж і французький адмірал так само був далеко від нього, як і він від французького! — сказав Кандід.

— Безперечно, — відповіли йому, — але в цій країні варто іноді убити адмірала, щоб підбадьорити інших.

Кандіда так приголомшило і вразило те, що він побачив і почув, що він не схотів навіть сходити на землю і домовився з голландським корабельником (хоч би той і обікрав його, як у Суринамі) негайно везти його до Венеції.

Через два дні корабель вийшов у море. Вони пропливли повз береги Франції і, поминувши Лісабон, — Кандід аж затремтів на той вигляд, — увійшли протокою в Середземне море і нарешті причалили у Венеції.

— Слава богу! — сказав Кандід, обіймаючи Мартена. — Отут уже я побачу прекрасну Кунігунду. Я покладаюся на Какамбо, як на самого себе. Все добре, все йде дуже добре, все йде якнайкраще.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ ПРО ПАКЕТУ ТА БРАТА ЖІРОФЛЕ

Прибувши до Венеції, Кандід почав шукати Какамбо по всіх шинках і кав'ярнях, по всіх повіях, але не знайшов ніде. Щодня він посилав розвідувати на всі кораблі й барки, — жодної звістки про Какамбо!

— Та що ж це, — казав він Мартенові, — я встиг пропливти з Суринама до Бордо, виїхати з Бордо до Парижа, з Парижа до Дьєпа, з Дьєпа до Портсмута, об'їхати Іспанію та Португалію, перепливти все Середземне море і вже кілька місяців перебути у Венеції, — а прекрасної Кунігунди все ще немає. Замість неї я здивав розпутну жінку і перігорського абата! Кунігунда, мабуть, померла, і мені залишається вмерти так само. Ох, краще було б зостатися в ельдорадському раї, аніж повертатись до цієї клятої Європи. Ви праві, мій дорогий Мартене: усе — омана і все — лихе.

Його опанувала чорна меланхолія; він не взяв ніякої участі в опері *alia moda*⁹⁵, ні в інших розвагах карнавалу; жодна дама не могла його привабити. Мартен сказав йому:

— Ви справді дуже наївні, коли гадаєте, що лакей-метис, маючи в кишені п'ять чи шість мільйонів, поїде шукати вашу коханку на край світу і привезе її вам до Венеції. Він візьме її для себе, коли знайде; а не знайде, то візьме якусь іншу. Раджу вам забути про вашого слугу Какамбо і вашу кохану Кунігунду.

Розважити Кандіда Мартенові не вдавалося. Меланхолія Кандіда усе збільшувалась, а Мартен, невгаваючи, доводив йому, що на землі дуже і дуже мало чесноти і щастя — за винятком хіба одного Ельдорадо, куди ніхто не може потрапити.

Сперечаючись про такі високі речі та чекаючи Кунігунду, Кандід побачив на майдані Святого Марка молодого театинця⁹⁶, що тримав під руку дівчину. Театинець здавався свіжим, гладким і дужим; очі йому блищали, вигляд був упевнений, обличчя гонористе й гордовита хода. Дівчина була дуже гарна і щось наспівувала, дивилась закоханими очима на свого театинця та іноді щипала йому гладкі щоки.

— Погодьтеся зо мною, — сказав Кандід Мартенові, — що принаймні ці люди щасливі. Досі я бачив по всій землі, виключаючи Ельдорадо, тільки нещасних; але погляньте на цю дівчину і цього театинця, я ладен піти в заклад, що це дуже щасливі створіння.

— А я піду в заклад, що ні, — сказав Мартен.

— Покличмо їх обідати, — сказав Кандід, — і ви побачите, чи помиливсь я.

Не гаючи часу, він підійшов до них, сказав кілька чемних слів і запросив до готелю попоїсти макаронів, ломбардських куріпок, осетрової ікри та випити вина Монтепульчіано, Лакріма-Крісті⁹⁷, кіпрського та самоського. Дівчина зашарілась; театинець прийняв запрошення, і дівчина пішла за ним, поглядаючи на Кандіда здивованими й збентеженими очима, що часом набігали слізьми. Щойно зайшли до покою Кандіда, вона сказала йому:

— Що ж це пан Кандід уже не пізнає Пакети?

На ці слова Кандід, що досі не дивився на неї уважно, бо думав тільки про Кунігунду, сказав їй:

— Ох, бідна моя дитино, це ви довели доктора Пангроса до того прекрасного становища, в якому я його знайшов?

— Ох, це я, — відповіла Пакета. — Я бачу, що вам усе вже відомо. Я чула про страшні нещастя, що спіткали весь дім пані баронеси і прекрасної Кунігунди. Присягаюсь вам, що моя доля була не менш сумна. Я була зовсім невинна, коли ви мене знали. Один домініканець, що був моїм сповідником, легко спокусив мене. Наслідки цього були жахливі; я мусила покинути замок невдовзі після того, як пан барон вигнав вас добрим стусанами в зад. Коли б один досвідчений лікар не зглянувся на мене, то я померла б. Якийсь час я була з подяки коханкою цього лікаря, його жінка була несамовита з ревнощів і шодня біла мене немилосердно; то була справжня фурія. Мій лікар був найпотворніший з людей, а я — найнещасніша з усіх створінь, бо мене безнастанно били за чоловіка, якого я не любила! Але ви знаєте, добродію, як небезпечно лихий жінці бути дружиною лікаря. Одного разу, до краю змучений вчинками своєї жінки, він дав їй проти нежиті таких сильних ліків, що за дві години вона померла в страшних конвульсіях. Її родичі розпочали проти лікаря кримінальну справу; він утік, а мене кинули до в'язниці. Моя непричетність до справи не врятувала б мене, коли б я не була гарненька. Суддя звільнив мене за умови, що він заступить місце лікаря. Незабаром мене перемогла суперниця; мене вигнали, навіть не заплативши, і я мусила й далі заробляти тим гидким ремеслом, що вам, чоловікам, здається дуже приємним, а для нас є безоднею нещастя. Я поїхала працювати до Венеції. О добродію, якби ви могли собі уявити, що то значить з обов'язку пестити, однаково — чи старого купця, чи адвоката, ченця, гондольєра чи то абата! Коли зазнаєш усяких образ і кривд, коли приходиш часто до того, що

позичаєш спідницю, щоб спокусити якогось бридкого чоловіка; коли один краде в тебе все, що ти заробила в іншого; коли даєш чиновникам хабарі, а в перспективі маєш тільки страшну старість, лікарню та смітник, — згодніє, що з мене найнещасніше створіння в світі.

Так відкривала Пакета своє серце доброму Кандідові в його кабінеті; а Мартен, що був при тому, говорив Кандідові так:

— От бачите, я вже виграв половину закладу.

Брат Жірофле тим часом сидів у їдальні й випивав, чекаючи обіду.

— Але ж у вас був такий веселий, вдоволений вигляд, коли я вас побачив, — говорив Кандід Пакеті, — ви співали, ви пестили театинця з такою непідробленою ніжністю і здавалися мені такою ж щасливою, як тепер уживаєте себе безталанною.

— Добродію, — відповіла Пакета, — це й є одно з проклять моєї професії. Вчора мене пограбував і побив офіцер, а сьогодні я мушу бути весела, щоб сподобатися ченцеві.

Цього Кандідові було годі, і він визнав, що Мартен мав рацію. Сіли до столу з Пакетою і театинцем; обід був досить жвавий, і наприкінці вони розмовляли вже досить одверто.

— Панотче, — звернувся Кандід до ченця, — ви, здається мені, маєте таку долю, що всі повинні вам заздрити. Ваше лице пашиє квітучим здоров'ям, на вашому виду написано щастя, ви маєте гарненьку дівчину для розваги і, здається, дуже вдоволені своїм становищем театинця.

— Бодай би всі театинці згинули в морській безодні, — сказав брат Жірофле. — Не раз кортіло мені підпалити монастир, а самому зробитись турком. Батьки присилювали мене в п'ятнадцять років надіти цю гидку рясу, щоб збільшити спадки старшого брата, побий його лиха година! По монастирях панує заздрість, незгода і злоба. Правда, я виголосив кілька поганих

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
ОДВИДИНИ СЕНЬОРА ПОКОКУРАНТЕ,
БЛАГОРОДНОГО ВЕНЕЦІАНЦЯ

проповідей і заробив трохи грошей, але половину з них у мене вкрав пріор; решту я витрачаю на дівчат. Та коли я повертаюсь увечері до монастиря, я ладен розбити собі голову об мури. І всі мої брати почувають те саме.

Мартен звернувся до Кандіда зі своїм звичним спокоем:

— Ну що, чи не виграв я весь заклад?

Кандід дав дві тисячі пістрів Пакеті й тисячу братові Жірофле.

— Ручуся вам, що з цими грішми вони будуть щасливі, — сказав він.

— Не думаю, — сказав Мартен, — може, ви їх зробіте ще нещаснішими з усіма тими пістрами.

— Хай буде, що буде, — сказав Кандід, — але мене тішить, що я часто стрічаю людей, яких не сподівався ніколи зустріти. Дуже можливо, що, знайшовши свого червоного барана і Пакету, я знайду так само і Кунігунду.

— Бажаю, щоб вона принесла вам щастя, — сказав Мартен, — але я в тому не певен.

— Ви надто жорстокі, — сказав Кандід.

— Бо я таки пожив і маю досвід, — відповів Мартен.

— Але гляньте на гондольєрів, — сказав Кандід, — хіба вони не співають безперестанку?

— Ви не бачили їх дома з жінками та дітворою, — сказав Мартен. — Дож має свої печалі, а гондольєр — свої. Правда, доля гондольєра, загалом кажучи, краща за долю дожа, але, здається мені, різниця тут така мала, що не варт про те й говорити.

— Ще є чутки, — сказав Кандід, — про сенатора Пококуранте⁹⁸, про того, що живе в прекрасному палаці на Бренті⁹⁹ і досить прихильно приймає чужинців. Запевняють, що він ніколи не знав лиха.

— Хотів би я поглянути на це диво, — сказав Мартен.

Кандід негайно ж послав до сеньора Пококуранте попросити дозволу одвідати його на другий день.

Кандід і Мартен поїхали гондолою по Бренті і прибули до палацу благородного Пококуранте. Сади його добре доглядалися і були прикрашені прегарними мармуровими статуями; палац був чудової архітектури. Господар дому, людина шістдесяти років, дуже багатий, зустрів обох цікавих ввічливо, але без особливої запобігливості; це стурбувало Кандіда, але сподобалось Мартенові.

Спочатку двійко гарненьких і чисто вбраних дівчат запропонували їм шоколаду з легкою, добре збитою пінкою. Кандід не міг утриматися, щоб не похвалити їх за красу, послужливість і спритність.

— Це досить добрі створіння, — сказав сенатор Пококуранте. — Я часом беру їх до себе в ліжко, бо мені дуже докучили міські дами зі своїм кокетством, ревностями, сварками, забаганками, дріб'язковістю, пихою, дурницями та сонетами, що треба або самому складати, або замовляти для них; але вже й ці двоє дівчаток починають мені обридати.

Після сніданку Кандід, гуляючи по довгій галереї, був здивований красою картин. Він спитав, якого майстра були перші дві.

— Рафаеля, — сказав сенатор. — Я кілька років тому заплатив за них з гонору дуже дорого. Кажуть, це найпрекрасніше з усього, що є в Італії, але мені вони не подобаються: фарби на них дуже темні, фігури не досить округлі й не досить опуклі, драпіровка зовсім не подібна до матерії. Словом, хоч як там їх славлять, а я не вбачаю в них правдивого наслідування природи. Мені сподобалася б тільки така картина, яку б я міг прийняти за саму природу, а таких саме й немає. У мене багато картин, але я на них уже не дивлюся.

Пококуранте, чекаючи обіду, влаштував для гостей концерт. Кандід визнав музику чарівною.

— Цей шум, — сказав Пококуранте, — може забавити на півгодинки; коли ж він триває довго, то всіх притомлює, хоч ніхто не сміє того сказати. Нинішня музика зійшла на мистецтво виконувати трудні речі, а все, що трудне, не може подобатись, коли воно довге. Можливо, я волів би за краще слухати оперу, коли б не добрали способу робити з неї страхіття, яке мене обурює. Хай хто хоче йде дивитись на поганенькі музичні трагедії, де дія діється тільки для того, щоб не дуже до речі вставити дві чи три смішні пісеньки, які дають змогу актрисі похизуватися своїм горлом. Хай хто хоче чи хто може умліває із захвату, дивлячись, як кастрат виспіває роль Цезаря чи Катона¹⁰⁰ та гордо походить по помосту, — а я вже давно відмовився від цього убозтва, хоч воно становить тепер славу Італії і королі за нього платять великі гроші.

Кандід трохи посперечався з ним, але обережно. Мартен цілком пристав на думку сенатора.

Сіли до столу, і після чудового обіду пішли до бібліотеки. Кандід, побачивши Гомера в коштовній оправі, похвалив його вельможність за добірний смак.

— Ця книжка, — сказав він, — тішила великого Пангласа, найбільшого філософа Германії.

— А мене не тішить, — байдуже сказав Пококуранте. — Колись мене запевнили, що її читання дає велику втіху, але ці повсякчасні побоїща, такі подібні одне до одного, ці боги, що весь час діють, але нічого по суті не роблять; ця Єлена, що через неї йде війна, а вона ніякої участі в дії не бере, ця Троя, яку облягають і не беруть, — усе це навіває на мене смертельну нудоту. Я часом питав учених, чи їм таке осоружне це читання, і всі щирі люди признавались мені, що і в них книжка випадала з рук, але що її конче треба мати в бібліотеці, як пам'ятку старовини, як ті іржаві монети, що не ходять на торгу.

— Але про Вергілія ваша вельможність, певно, іншої думки? — спитав Кандід.

— Погоджуюсь, — сказав Пококуранте, — що друга, четверта і шоста частини його «Енеїди» чудесні¹⁰¹. Що ж до його побожного Енея, дужого Клоанта, друга Ахата, малого Асканія, пришепелуватого царя Латина, міщанської Амати¹⁰² та недоладної Лавінії, — то тяжко знайти щось холодніше і неприємніше. Я вже вважаю за краще читати Тассо¹⁰³ та казки Аріосто¹⁰⁴, від яких можна заснути і стоячи.

— А чи дозволите вас запитати, — сказав Кандід, — може, вам більше втіхи дає Горацій¹⁰⁵?

— Так, у нього бувають думки, — сказав Пококуранте, — вельми корисні для світської людини; подані в стислих, енергійних віршах, вони легко залишаються в пам'яті. Але мене дуже мало вражає його подорож до Бріндізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм, що його слова, каже він, «були повні гною», та ще кимсь¹⁰⁶, слова якого «були оцтом», його вірші проти старих жінок і чаклунк я читав з великою відразою¹⁰⁷. І невже він може подобатись, коли говорить своєму другові Меценату, що стукнеться об зорі своїм піднесеним чолом¹⁰⁸, якщо той зачислить його до ліричних поетів. Дурні захоплюються всім, що тільки написав шанований автор. А я читаю тільки для себе і люблю тільки те, що мені до смаку.

Кандід, якого змалку привчили не мати власної думки, вельми дивувався всьому, що чув, а Мартен уважав спосіб думання Пококуранте досить розумним.

— А от і Цицерон¹⁰⁹, — сказав Кандід, — я гадаю, що ви раз у раз перечитуєте цю велику людину?

— Навпаки, ніколи не читаю, — відповів венеціанець. — Що мені до того, як він захищав Рабірія або Клуенція? У мене досить своїх справ, де я сам маю судити. Я вважав був за краще взятися за його філософічні твори, але, побачивши, що він сумнівається у всьому, зробив висновок, що знаю не менше від нього і можу лишатися неуком без сторонньої допомоги.

— А ось вісімдесят томів записок Академії наук, — скрикнув Мартен. — Може, тут є щось путне.

— Було б, — сказав Пококуранте, — коли б хоч один з авторів цього сміття винайшов принаймні спосіб робити шпильки; а то ці книжки повні лише нікчемних систем і не містять жодної корисної статті.

— А яка сила театральних п'єс, — сказав Кандід, — італійських, іспанських, французьких!

— Так, — відповів сенатор, — маю їх зо три тисячі, але гарних не знайдеться і на три десятки... Всі ж оті проповіді, що разом не варті однієї сторінки Сенеки¹¹⁰, та всі грубезні томи теології, — так ви ж добре самі розумієте, що до них не заглядав ніколи ні я, ні хто інший.

Мартен побачив полиці з англійськими книжками.

— Я гадаю, — сказав він, — що республіканцеві має подобатись більшість цих, так вільно написаних праць.

— Так, — відповів Пококуранте, — добре, коли пишуть те, що думають, це привілей людини. По всій нашій Італії пишуть тільки те, чого не думають; ті, що живуть на батьківщині Цезарів і Антонінів¹¹¹, не сміють висловити думку без дозволу ченця-якобіта¹¹². Я був би задоволений свободою, що її надихають геніальні англійці, коли б пристрасть і дух партії не псували все те, що ця дорогоцінна свобода має гідного пошани.

Кандід, побачивши Мільтона¹¹³, спитав, чи не вважає господар цього автора великою людиною.

— Кого? — спитав Пококуранте, — цього варвара, що написав довгий коментарів до першого розділу «Буття» в десятих книжках дубових віршів?¹¹⁴ Цього грубого наслідувача греків, що спотворив творіння світу, в якого Месія бере величезного циркуля з небесної шафи і креслить проект своєї праці, тимчасом як Мойсей говорить про Вічну істоту, що створила світ одним словом? Щоб я шанував того, хто псує пекло й дияволив Тассо; хто виставляє Люцифера то жабою, то пігмеєм, у кого він сто разів торочить усе ті самі речі і сперечається на богословські теми; хто серйозно копіює жар-

ти Аріосто про винайдення вогнепальної зброї і змушує чортів стріляти в небо з гармати! Ні мені, ні кому іншому в Італії не можуть подобатись такі сумні витівки. Від «Шлюбу Гріха і Смерті», від зміїв, що породжують Гріх, нудить кожного, хто має хоч трохи тонкий смак, а той довгий опис лікарні — він цікавий тільки для трунаря. Цю поему, таку похмуру, дивацьку і несмачну, зустріли зневагою, шойно вона з'явилась; я й тепер ставлюсь до неї так, як ставились її сучасники на батьківщині. А втім, я говорю те, що думаю, і я мало цікавлюсь тим, щоб інші думали, як я.

Кандіда засмутили ці слова; він шанував Гомера і трохи любив Мільтона.

— Ох, — сказав він нишком Мартенові, — я боюся, що й до наших німецьких поетів він почуває глибоку зневагу.

— Він не так уже й помиляється, — сказав Мартен.

— О, яка надзвичайна людина! — говорив Кандід сам собі. — Який великий геній цей Пококуранте! Ніщо не може йому сподобатись.

Оглянувши отак усі книжки, вони зійшли в сад. Кандід вихваляв усі його красоти.

— Я не бачив гіршого несмаку, — сказав господар. — Усе тут нікчемне. Завтра накажу посадити другий, краший.

Коли обидва відвідувачі попрощалися з його вельможністю, Кандід сказав Мартенові:

— От, ви бачили... Погодьтеся, що це найшасливіший із людей; він вищий від усього, що має.

— Чи не здається вам, — відповів Мартен, — що йому обридло все, що він має? Платон¹¹⁵ уже давно сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої страви.

— Але хіба не втіха все критикувати і помічати хиби там, де інші вбачають красу? — сказав Кандід.

— Тобто, — відповів Мартен, — чи не втіха в тім, щоб не мати втіхи?

— Ну, гаразд, — сказав Кандід, — я все-таки буду справді щасливий, коли побачу Кунігунду.

— Надія завжди гарна річ, — мовив Мартен.

Тим часом минали дні й тижні. Какамбо не повертався, і Кандід, пригноблений своїм лихом, не звернув навіть уваги, що Пакета і брат Жірофле не прийшли йому подякувати.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ ЯК КАНДІД ТА МАРТЕН ВЕЧЕРЯЛИ З ШІСТЬМА ЧУЖИНЦЯМИ, І ХТО ВОНИ БУЛИ

Одного вечора, коли Кандід із Мартеном сідали до столу разом з чужинцями, що жили в тому самому готелі, хтось із чорним як сажа обличчям підійшов до нього ззаду і, взявши за руку, сказав:

— Будьте готові їхати з нами, не гайтеся.

Він обернувся і побачив Какамбо. Тільки побачивши Кунігунду, здивувався б він більше. Він мало не здурів на radoшах. Він обняв свого дорогого приятеля.

— Кунігунда тут? Де вона? Веди мене до неї, хай я помру на radoшах разом з нею.

— Кунігунди тут немає, — сказав Какамбо, — вона в Константинополі.

— О небо! В Константинополі!.. Але хай вона буде в Китаї, я лечу туди. Їдьмо.

— Поїдемо після вечері, — відповів Какамбо. — Нічого не можу сказати вам більше. Я невірник, мене чекає мій господар. Я маю прислужувати йому при столі. Мовчіть, вечеряйте і будьте готові.

Кандід, вагаючись між радістю й смутком, радий, що побачив свого вірного посланця, здивований, що побачив його невірником, сповнений надії знов розшукати свою кохану, з тремтінням у серці і плутаниною в думках, сів до столу разом з Мартеном, що спокійно

дивився на всі ті пригоди, та шістьма чужинцями, що приїхали на карнавал до Венеції.

Какамбо, наливаючи вино одному з чужинців, нахилився до свого господаря наприкінці вечері і сказав йому на вухо:

— Ваша величність, можете їхати коли схочете: корабель готовий.

Сказавши це, він вийшов. Присутні здивовано переглянулись, не мовивши й слова; аж ось другий слуга підійшов до свого господаря і сказав:

— Карета вашої величності в Падуї, човен готовий.

Пан зробив знак рукою, і слуга вийшов. Усі зирнулися між собою знову, і загальне здивування подвоїлось. Третій слуга, підійшовши до третього чужинця, сказав йому:

— Пане, будьте певні, вашій величності не доведеться тут довго лишатись, я все приготую.

І відразу зник.

Кандід і Мартен були певні, що це карнавальний маскарад. Четвертий слуга сказав четвертому панові:

— Ваша величність, можете їхати, коли ваша воля, — і вийшов, як інші.

П'ятий слуга сказав те саме п'ятому господареві. Але шостий трохи по-іншому звернувся до шостого з чужинців, що сидів поруч Кандіда, і сказав:

— Слово честі, мій пане, вашій величності вже не хочуть вірити набір, а мені й поготів. Цієї ночі нас можуть засадити до в'язниці, вас і мене. Піду, може, щось зроблю. Прощайте!

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців і Кандід з Мартеном залишились у глибокому мовчанні. Нарешті Кандід порушив тишу.

— Панове, — сказав він, — які чудні жарти! Чому це ви всі королі? Щодо нас, то ми не королі зовсім — ні я, ні Мартен.

Тоді господар Какамбо велично сказав по-італійському:

— Я зовсім не жартую. Мене звати Ахмет III¹¹⁶. Кілька років я був великим султаном. Я скинув з престолу мого брата; мій небіж скинув мене. Всіх моїх візирів порізано, а я доживаю віку в старому сералі. Мій небіж, великий султан Махмуд, інколи дозволяє мені подорожувати для здоров'я, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Юнак, що сидів біля Ахмета, сказав:

— Мене звати Іван¹¹⁷, я був імператором всея Росії. Мене скинули з трону, як я ще був у колиці; батька й матір моїх заточили; виховали мене у в'язниці. Часом мені дозволяють подорожувати в супроводі вартових, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Третій сказав:

— Я — Карл-Едуард¹¹⁸, король англійський. Мій батько уступив мені право на королівство, і я бився, щоб те право обстояти. Восьмистам моїм прихильникам вирвали серця і ними били їх по щоках, а мене посадили до в'язниці. Тепер я простую до Рима одвідати короля, мого батька, скинутого з престолу, як я та мій дід, і я сюди приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Тоді четвертий сказав:

— Я — король польський¹¹⁹; невдача на війні позбавила мене моїх спадкових володінь; батько мій теж зазнав такої змінності долі. З сумом корюсь я провидінню, як і султан Ахмет, імператор Іван та король Карл-Едуард, — хай Бог пошле їм довге життя. Я теж приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятий сказав:

— Я так само король польський¹²⁰; двічі втрачав я моє королівство. Але провидіння дало мені іншу державу; де я зробив більше добра, ніж можуть зробити всі сарматські королі¹²¹ на обох берегах Вісли. Я теж скорився провидінню і приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Лишився тільки шостий монарх.

— Панове, — мовив він, — я не такий великий володар, як ви, але, зрештою, я був теж королем, як і всі інші. Я — Теодор¹²², мене обрано було на короля Корсики. Мене називали «ваша величність», а тепер ледве звуть добродієм; я чеканив монету, а тепер не маю динара; я мав двох державних секретарів, а тепер через силу утримую одного служника; я сидів на троні, а в Лондоні довгий час лежав у в'язниці на соломі. Боюся, щоб не сталося того і тут; проте, подібно до ваших величностей, і я приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятеро королів вислухали цю промову з благородним співчуттям. Кожен з них дав королеві Теодору по двадцять цехінів на одягу й сорочки. Кандід подарував йому діамант у дві тисячі цехінів.

— Що це за людина, — говорили п'ятеро королів, — що спроможна дати в сто разів більше, як кожен з нас, і — дивна річ! — справді дає. Ви теж король, добродію?

— Ні, панове, і найменшого бажання не маю бути королем.

Коли вставали з-за столу, до того самого готелю прибуло ще четверо найсвітліших принців, що теж утратили свої володіння через війну і приїхали на кінець карнавалу у Венеції. Але Кандід не звертав уже ніякої уваги на новоприбулих. Він увесь захоплений був думкою їхати до Константинополя, щоб знайти там свою любу Кунігунду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ ПОДРОЖ КАНДИДА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Вірний Какамбо вже договорив турецького корабельника, що мав везти султана Ахмета до Константинополя, щоб той узяв і Кандіда з Мартеном на свій корабель. Уклонившись низько його злиденній велич-

ності, вони пішли до корабля, і Кандід дорогою говорив Мартенові:

— Отже, ми вечеряли з шістьма скинутими королями! І одному з них я навіть подав милостиню. Може, є багато принців іще безталанніших. Що ж до мене, то я втратив тільки сто баранів і тепер лечу в обійми до Кунігунди. Мій любий Мартене, я ще раз скажу, що Панглос таки був правий: усе — добре.

— Хай буде так, — сказав Мартен.

— Але яка ж неправдоподібна пригода трапилась нам у Венеції! Чи бачив хто, чи чув, щоб шестеро скинутих з престолу королів вечеряли разом в одному шиночку!

— Це не дивніше від усього, що нам траплялось, — сказав Мартен. — Що королів скидають — це річ світова; що ж до честі, яку ми мали, вечерявши з ними, то вона не варта найменшої уваги. Хіба не однаково, з ким вечеряти, — аби страва була смачна!

Щойно зійшли на корабель, Кандід одразу ж кинувся на шию своєму колишньому слугі, своєму широму приятелю Какамбо.

— Ну, що ж поробляє Кунігунда? — спитав він у нього. — Чи таке ж вона диво краси, як була? Чи кохає ще мене? Як вона себе почуває? Ти ж, напевно, купив їй палац у Константинополі?

— Мій любий пане, — відповів Какамбо, — Кунігунда миє миски на березі Пропонтіди¹²³ в одного князя, що має дуже мало посуду. Вона невільниця в домі колишнього правителя на ймення Ракочі¹²⁴, якому султан дає щодня три екю на прожиток. Але найсумніше, що вона втратила красу і стала погана з лица.

— Ох, прекрасна вона чи погана, — сказав Кандід, — але я людина чесна, і мій обов'язок кохати її вічно. Та як могла вона потрапити в таке лихе становище з п'ятьма чи шістьма мільйонами, які ти повіз?

— Гаразд, — сказав Какамбо, — хіба я не мусив дати два з них донові Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Мас-

каренес і Лампурдос-і-Суза, губернаторові Буенос-Айреса, за дозвіл узяти Кунігунду, і хіба не забрав у нас решту один хоробрий пірат? А хіба цей пірат не возив нас до мису Матапан¹²⁵, до Мілоса, Нікарії, Самоса¹²⁶, Патроса¹²⁷, Дарданелл, Мармурового моря й Єкутарі¹²⁸? Кунігунда й стара служать князеві, про якого я говорив, а сам я став невільником у скинутого з престолу султана.

— О, скільки страшних, одне з одним сполучених нещастя! — сказав Кандід. — Але, зрештою, у мене є ще кілька діамантів, і я легко визволю Кунігунду. Шкода тільки, що вона споганіла.

Потім, звертаючись до Мартена, він запитав:

— Як на вашу думку, хто вартий більшого жалю — імператор Ахмет, імператор Іван, король Карл-Едуард чи я?

— Не знаю, — відповів Мартен. — Для того треба б побувати у вашому серці.

— Ах! — сказав Кандід. — Коли б Панглос був тут, він знав би це і нам з'ясував би.

— Не знаю, — мовив Мартен, — якою вагою ваш Панглос міг би зважити людське безталання і змірити людські болі. Але я гадаю, що на землі не один мільйон людей, у сто разів жалюгідніших за короля Карла-Едуарда, імператора Івана та султана Ахмета.

— Дуже можливо, — сказав Кандід.

За кілька днів вони прибули до чорноморської протоки. Кандід насамперед викупив Какамбо за дорогу ціну; потім, не гаючи часу, кинувся з товаришами на галеру, щоб пливти на берег Пропонтіди шукати Кунігунду, хоч як там вона споганіла.

Серед каторжників на галері було двоє, які дуже погано гребли і яких шкіпер-левантієць¹²⁹ вряди-годи шмагав бичачою жилою по голих плечах. Кандід, з природного зворушення, подивився на них уважніше, ніж на інших галерників, і зі співчуттям підійшов до них. Йому здалося, що деякими рисами своїх спотво-

рених облич вони трохи нагадують Панглоса і бідолашного єзуїта-барона, брата Кунігунди. Це збентежило Кандіда і засмутило. Він подивився на них ще уважніше.

— Справді, — сказав він до Какамбо, — коли б я не бачив, як повішено вчителя Панглоса, і не мав нещастя сам убити барона, я подумав би, що це вони гребуть на галері.

Почувши ім'я барона і Панглоса, обидва каторжники голосно скрикнули, перестали гребти і кинули свої весла. Шкіпер-levantієць підбіг до них, і на них посыпались ще рясніші удари.

— Стривайте, стривайте, пане! — гукнув Кандід. — Я заплачу вам стільки, скільки схочете.

— Як! Це Кандід! — сказав один з каторжників.

— Як! Це Кандід! — сказав другий.

— Чи це сон? — сказав Кандід. — Чи це наяву? Чи на галері я? Невже це барон, якого я вбив? Невже це вчитель Панглос, якого я бачив на шибениці?

— Це ми, це ми, — відповіли вони.

— Так оце той великий філософ? — сказав Мартен.

— Ей, пане шкіпере, — сказав Кандід, — скільки ви хочете викупу за пана Тундер-тен-Тронка, одного з перших баронів імперії, та за пана Панглоса, найглибокодумнішого німецького метафізика?

— Християнський собако, — відповів шкіпер-levantієць, — коли ці дві каторжні християнські собаки — барони та метафізики, а це, певно, велика річ у їхньому краю, то ти даси мені за них п'ятдесят тисяч цехінів.

— Ви їх матимете, пане, везіть мене блискавкою до Константинополя, і вам одразу ж буде сплачено. Ой ні, везіть мене до Кунігунди.

Шкіпер-levantієць уже з першого наказу Кандіда взяв напрямок на місто і наказав гребти швидше, ніж птах ширяє в повітрі.

Кандід сто разів обіймав барона та Панглоса.

— Та як же я вас не вбив, мій любий бароне? А ви, мій любий Панглосе, як ви лишились живі після того, як вас повісили? І чому ви обидва на галері в Туреччині?

— Чи правда, що моя сестра тут, у цій країні? — спитав барон.

— Так, — відповів Какамбо.

— Я знову бачу мого любого Кандіда! — скрикнув Панглос.

Кандід познайомив їх із Мартеном і Какамбо. Всі обнялися, всі говорили разом. Галера летіла; вони були вже в порту. Покликали єврея, якому Кандід продав за п'ятдесят тисяч цехінів діамант, що коштував сто тисяч, — бо той єврей присягався Авраамом, що більше дати не може. Кандід негайно викупив барона та Панглоса. Панглос упав йому в ноги і зросив їх слізьми, а барон подякував, схиливши голову, і пообіцяв повернути гроші при першій нагоді.

— Та чи може ж бути, що моя сестра в Туреччині? — питав він.

— Нічого нема певнішого, — відповів Какамбо, — вона перетирає посуд у трансільванського принца.

Зразу ж покликали двох євреїв. Кандід продав ще кілька діамантів, і всі попливли іншою галерою визволяти Кунігунду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ ЩО СТАЛОСЯ З КАНДІДОМ, КУНІГУНДОЮ, ПАНГЛОСОМ, МАРТЕНОМ ТА ІНШИМИ

— Вибачте, — казав Кандід баронові, — ще раз вибачте, преподобний отче, що я вас проткнув наскрізь шпагою.

— Годі про це, — сказав барон, — я був запалився трохи, мушу в тім признатись. Але коли ви хочете зна-

ти, яким випадком бачите мене на галерах, то я вам скажу: коли брат аптекар з колегії вилікував мені рану, мене атакували, і іспанський загін полонив мене; мене кинули до в'язниці в Буенос-Айресі, але сестра моя тоді вже звідти виїхала. На мою вимогу мене вирядили в Рим до панотця-генерала¹³⁰. Я дістав призначення на посаду капелана при французькому посольстві в Константинополі. Не минуло й тижня, як я прийняв посаду, — аж ось якось увечері я зустрів молодого й стрункого ічоглана¹³¹. Було гаряче, і хлопець хотів купатись. Я використав цю нагоду, щоб покупатись укупі. Я ще не знав, що то величезний гріх для християнина, коли його побачать голого з молодим мусульманином. Каді¹³² наказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і засудив мене на галери. Я не думаю, щоб могла бути якась більша несправедливість. Але мені хотілося б знати, чому моя сестра на кухні в трансільванського володаря, що знайшов захист у Туреччині.

— А ви, мій любий Панглосе! — сказав Кандід. — Як сталося, що я вас побачив знов?

— То правда, — мовив Панглос, — що ви бачили, як мене повісили. Звичайно, мене мусили спалити, але ви пригадуєте, який дощ ішов, коли мене мали смажити; гроза була така шалена, що їм не пощастило розпалити вогонь, і мене повісили, бо нічого кращого вони не могли зробити. Один хірург купив моє тіло, приніс до себе і розрізав. Спочатку він зробив мені перехресний розріз від пупа до ключиці. Але я був повішений якнайгірше. Виконавець смертних вироків святої інквізиції, іподиякон, палив людей справді чудово, але він зовсім не мав досвіду, як їх вішати. Мотузка була вогка, вузлувата і погано зашморгувалась, — і тому я ще дихав. Від перехресного розрізу я скрикнув так голосно, що мій хірург упав навznak; гадаючи, що розрізав диявола, він зірвався бігти, напівмертвий з жаху, і вдруге упав на сходах. На гвалт із сусідньої кімнати прибігла його жінка; побачивши

на столі мене з перехресним розрізом, вона перелякалась ще більше від чоловіка, кинулась тікати і впала на нього. Коли вони трохи отямилась, я почув, як жінка казала хірургові: «Мій любий, як ви наважились різати еретика? Хіба ви не знаєте, що в тілі тих людей сидить диявол? Піду я мерщій по священика, хай вижене біса». Я затремтів від цих слів і, зібравши останні рештки сил, скрикнув: «Згляньтесь на мене!» Кінець кінцем португальський цирульник заспокоївся і зашив мені шкіру; його жінка теж поклопоталась про мене, і за два тижні я звівся на ноги. Цирульник знайшов мені посаду, і я став лакеєм у мальтійського рицаря, що їхав до Венеції. Але в господаря мого не було чим мені платити; він найняв мене венеціанському купцеві, і з ним я поїхав до Константинополя.

Якось мені забагнулося піти до мечеті; там був тільки старий імам і молоденька дуже гарненька жінка, що шепотіла молитви. Її груди були геть відкриті, і між двома персами у неї був прекрасний букет з тюльпанів, троянд, анемонів та гіацинтів; вона впустила свій букет, я його підняв і поклав їй із щирою пошаною назад. Я так довго його мостив, що імам розгнівався і, побачивши, що я християнин, гукнув на допомогу. Мене повели до каді, що сказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і послав мене на галери. Мене прикували саме на ту галеру і саме до тієї лави, що й барона. На цій галері було четверо юнаків із Марселя, п'ять неаполітанських священиків та два ченці з Корфу¹³³; вони нам сказали, що такі пригоди трапляються щодня. Барон казав, що він зазнав більшої кривди, ніж я, а я запевняв, що пристойніше покласти букет жінці на груди, ніж бути голісінким з ічогланом. Ми сперечались невагаючи і діставали по двадцять раз нагаєм щодня, аж поки збіг подій у цьому світі не привів на нашу галеру вас і поки ви нас не викупили.

— Гарзд, мій любий Панглосе! — сказав йому Кандід. — Але коли вас вішали, різали, били і коли ви греб-

ли на галерах, — чи й тоді ви трималися того переконання, що все на світі йде якнайкраще?

— Я завжди був своєї попередньої думки, — відповів Панглос, — адже я — філософ. Мені не личить зрікатися своїх переконань, Лейбніц не міг помилитись, і наперед установлена гармонія¹³⁴ — це найкраща в світі річ, так само як і повнота всесвіту та невагома матерія¹³⁵.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ ЯК КАНДІД ЗНАЙШОВ КУНІГУНДУ І СТАРУ

Поки Кандід, барон, Панглос, Мартен та Какамбо розповідали свої пригоди, поки вони міркували про випадкові й невідповідні на цьому світі події, поки сперечалися про наслідки й причини, про зло моральне і зло фізичне, про свободу й необхідність, про втіхи, яких можна зазнати і на галерах у Туреччині, — вони причадили до берега Пропонтиди і стали перед домом трансільванського князя. Перше, що вони побачили, — це була Кунігунда зі старою, яка розвішувала на вірьовках випрані серветки.

Барон зблід від такого видовища. Ніжний коханець Кандід, побачивши свою прекрасну Кунігунду зчорнілою, з опухлими очима, висохлими грудьми, зморщеними щоками та червоними порепаними руками, відступив на три кроки, поинятий жахом, а потім кинувся до неї з ніжними привітаннями. Вона обняла Кандіда і свого брата; обняли стару; Кандід викупив їх обох.

Неподалік був маленький хутірець; стара запропонувала Кандідові оселитися там, поки всі вони діждуться кращої долі. Кунігунда не знала, що вона споганіла, бо ніхто їй про те не говорив; вона нагадала Кандідові про його обіцянку, і таким рішучим тоном, що добрий Кандід не насмівся їй відмовити. Він оповістив баронові, що має одружитися з його сестрою.

— Я ніколи не стерплю, — сказав барон, — такої підлоти з її боку і такого зухвальства з вашого; ніколи не допущу я такої неслави, щоб діти моєї сестри не могли увійти до генеалогічних книг Германії¹³⁶. Ні, ніколи моя сестра не вийде заміж ні за кого іншого, тільки за імперського барона.

Кунігунда впала йому до ніг і облила їх слізьми; він був непохитний.

— Божевільний бароне, — сказав Кандід, — я зволив тебе з галер, я заплатив викуп за тебе і за твою сестру; вона мила тут посуд, вона бридка, і я беру її за дружину зі своєї доброти, а ти ще опираєшся! Та я знов убив би тебе, коли б піддався своєму гніву.

— Можеш убити мене ще раз, — сказав барон, — але моєї сестри не візьмеш, поки я живий!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ ЗАКІНЧЕННЯ

Кандід у глибині свого серця не мав ніякого бажання бути одруженим з Кунігундою, але надмірне зухвальство барона схилило його на шлюб, та й Кунігунда так щиро прохала його, що він не міг відмовитись. Він порадився з Панглосом, Мартеном і вірним Какамбо. Панглос написав чудову розвідку, де доводив, що барон не має ніякого права на сестру, і вона може, згідно з усіма законами імперії, взяти з Кандідом морганатичний шлюб. Мартен запропонував кинути барона в море; Какамбо порадив віддати його назад шкіперові-levantійцю, посадити на галеру, а потім вирядити в Рим до панотця-генерала найпершим кораблем. Цю думку всі визнали за найкращу; стара її ухвалила; сестри не сказали про те ні слова; недорогим коштом усе те здійснили. Було приємно піддурити езуїта і покарати німецького барона за пиху.

Було б дуже природно гадати, що Кандід, після стількох нещасть, побравшись зі своєю коханою і живучи з філософом Панглосом, філософом Мартеном, мудрим Какамбо та старою, привізши із собою, крім того, стільки діамантів з батьківщини давніх інків, мав би провадити найприємніше в світі життя. Але його так обшахрала євреї, що йому нічого не лишилось, крім маленького хутірця; жінка його, день у день стаючи поганішою, робилася сварливою і нестерпною; стара була немічна і ще гірша на вдачу, як Кунігунда. Какамбо, що працював у саду і ходив продавати овочі до Константинополя, був виснажений роботою і кляв свою долю. Панглоса часами брав розпач, що він не блищить у якомусь з німецьких університетів. Щодо Мартена, то він був непохитно переконаний, що скрізь однаково зле, і до всього ставився терпляче. Кандід, Мартен і Панглос сперечалися іноді на теми з метафізики і моралі. Часто бачили вони, як під вікнами їхньої господи пропливали кораблі з ефенді, пашами¹³⁷ й кадіями, яких виряджали на заслання до Лемносу¹³⁸, Мітілени¹³⁹ та Ерзерума¹⁴⁰; бачили, як приходять інші кадії, інші ефенді, інші паші, які заступали місце вигнаних і йшли на вигнання своєю чергою; бачили чепурно насажені на списи голови, які возили в дар Високій Порті¹⁴¹. Ці видовища ще більше розпалювали суперечки; коли ж не було суперечок, тоді наставала така нестерпна нудьга, що стара одного разу наважилася сказати:

— Хотіла б я знати, що гірше: бути сто раз згвалтованою піратами-неграми, мати відрізаний зад, пройти під шомполами в болгар, бути відшмаганим чи то повішеним під час аутодафе, бути порізаним за життя, гребти на галері, зазнати, нарешті, всіх злиднів, які лиш бачили ми, чи, може, лишатися тут, нічого не робивши?

— Це велике питання, — сказав Кандід.

Розмова викликала нові міркування, і Мартен зробив висновок, що людина родиться, щоб жити в кон-

вультях турбот або в летаргії нудьги. Кандід не погоджувався з тим, але сам нічого не твердив. Панглос признався, що весь час він тяжко страждав, та, раз прийшовши до висновку, що все йде на диво добре, тримався цього переконання завжди і ні в що інше не вірить.

Нова подія остаточно зміцнила Мартена в його принципах, захитала, як ніколи, Кандіда і збентежила Панглоса. Одного дня вони побачили коло свого хутірця Пакету і брата Жірофле в страшних злиднях; вони швидко проїли свої три тисячі пістрів, розходилися, знову сходилися, сварилися, сиділи у в'язниці, тікали, і, врешті, брат Жірофле став турком. Пакета лишалася при давній своїй професії, але нічого не заробляла.

— Я добре передбачив, — сказав Мартен Кандідові, — що ваші пістри будуть швидко розтринькані і зроблять їх тільки нещаснішими. Ви з Какамбо по шию сиділи в пістрах, а ви не щасливіші за брата Жірофле та Пакету.

— Ох, ох! — сказав Пакеті Панглос. — Само небо привело вас сюди. Бідна моя дитино, чи ви знаєте, що ви коштували мені кінчика носа, одного мого ока і одного вуха. Що з вами сталося! І що це за світ!

Ця нова пригода дала більше поживи для філософських розмов, ніж будь-яка інша.

Недалеко від них жив славетний дервіш, якого вважали за найкращого філософа в Туреччині. До нього і звернулися за порадою.

Панглос сказав йому:

— Учителю, ми прийшли спитати вас, для чого створено таку досить чудну тварину, як людина?

— А тобі що? — сказав йому дервіш. — Чи твоя це справа?

— Але, преподобний отче, — мовив Кандід, — так жахливо багато зла на землі.

— Ну то що! — сказав дервіш. — Хіба не все одно, зле на ній чи добре? Коли його величність виряджає

корабель до Єгипту, невже він має цікавитись, чи вигідно на кораблі мишам, чи ні?

— Що ж робити? — спитав Панглос.

— Мовчати, — відповів дєрвіш.

— А я тишив себе надією, — сказав Панглос, — трохи поміркувати з вами про наслідки і причини, про найкращий із можливих світів, про походження зла, про природу душі та наперед устанoвлену гармонію.

На ці слова дєрвіш зачинив їм перед носом двері.

Під час цієї розмови розійшлася новина, що в Константинополі задушили двох візирів та муфтія, а кількох їхніх приятелів посадили на палю. Ця подія спричинилася до великого занепокоєння на кілька годин. Панглос, Мартен і Кандід, вертаючись до хутірця, побачили одного доброго діда, що спочивав у холодку, недалеко від хати, під апельсиновим деревом. Панглос, так само цікавий, як і говіркий, запитав у нього, як звали задушеного муфтія.

— Нічого не знаю, — відповів дід, — я ніколи не знав на ймення ні одного муфтія, ні одного візира. Не знаю, про яку пригоду ви говорите, та і взагалі гадаю, що хто втручається до громадських справ, той гине найгіршою смертю, і що він того заслуговує... Сам я ніколи не розпитую, що робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі зі свого саду.

По цій мові він запросив чужинців до своєї хати; там дві дочки і двоє його синів почастували подорожніх кількома сортами шербету, власноручно виготованого, каймаком, приправленим цукатами, апельсинами, лимонами, ананасами, фісташками і кавою мокка, не змішаною з поганою батавською та острівною кавою. Потім дочки доброго мусульманина побризкали пахучими духами бороди Кандідові, Панглосу й Мартенові.

— У вас, мабуть, великі маєтки і найродючіша земля? — запитав Кандід у турка.

— Ні, я маю тільки двадцять десятин, — відповів турок, — і обробляю їх сам із своїми дітьми. Праця відганяє од нас три великі лиха — нудьгу, порок і злидні.

Повертаючись до свого хутірця, Кандід глибоко розмірковував над словами турка. Він сказав Панглосові й Мартенові:

— Цей добрий дід, здається мені, прожив своє життя краще, аніж ті шестеро королів, з якими ми мали честь вечеряти.

— Велич дуже небезпечна, як свідчать усі філософи, — сказав Панглос. — Еглона, царя моавітського, вбив Аод¹⁴²; Авессалом повис на власному волоссі й був пробитий трьома списами; царя Надава, сина Ієровоама, убив Вооз; царя Елу — Замврій, Охозію — Іей, Гофолію — Іоас; царі Іоахім, Іехонія та Седекія пішли в неволю. Ви знаєте, як загинули Крез¹⁴³, Астіаг¹⁴⁴, Дарій¹⁴⁵, Діонісій Сиракузький¹⁴⁶, Піпп¹⁴⁷, Персей¹⁴⁸, Ганнібал¹⁴⁹, Югурта¹⁵⁰, Аріовіст¹⁵¹, Цезар¹⁵², Помпей¹⁵³, Нерон¹⁵⁴, Оттон¹⁵⁵, Віттелій¹⁵⁶, Доміціан¹⁵⁷, Річард II англійський¹⁵⁸, Едуард II¹⁵⁹, Генріх VI¹⁶⁰, Річард III¹⁶¹, Марія Стюарт¹⁶², Карл I¹⁶³, три Генріхи французькі¹⁶⁴, імператор Генріх IV¹⁶⁵? Ви знаєте...

— Я знаю ще, — сказав Кандід, — що нам треба працювати в нашій саду.

— Маєте рацію, — сказав Панглос, — бо коли людина оселилася в саду Едемі, то це було *ut operaretur eum*¹⁶⁶, щоб вона в ньому працювала, а це показує, що людина родиться не для спочинку.

— Працюймо не міркуючи, — сказав Мартен, — це єдиний спосіб зробити життя хоч трохи стерпним.

Уся невеличка громада пройнялась цим добрим наміром; кожен почав виявляти свої здібності. Маленька земля давала багато; Кунігунда була справді дуже погана, але вона навчилася прегарно пекти пиріжки; Пакета вишивала; стара клопоталась білизною. Ніхто, навіть брат Жірофле, не сидів без роботи, — він став добрим тєслею і навіть чесною людиною. І Панглос не раз говорив Кандідові:

— Всі події нерозривно пов'язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли б вас не вигнали здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до Кунігунди; коли б ви не попали до рук інквізиції; коли б ви не виходили пішки всю Америку; коли б ви не прокололи шпагою барона; коли б ви не втратили всіх своїх баранів зі славної країни Ельдорадо, — ви б не їли тут ні цукатів, ні фісташок.

— Так, це прекрасно сказано, — відповів Кандід, — але нам треба працювати в нашій саду.



ПРОСТАК

Правдива історія, добута
з манускрипту панотця Кеснеля¹



РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЯК ПРІОР МОНАСТІРЯ СВЯТОЇ ГОРИ І ПАННА,
СЕСТРА ЙОГО, ЗУСТРИЛИ ГУРОНЦЯ

Якось святий Дунстан², ірландець за національністю і святий за характером праці, виїхав з Ірландії на невеличкій горі до берегів Франції і доїхав таким чином аж до бухти Сен-Мало³. Зійшовши на берег, він поблагословив свою гору, а вона зробила йому глибокий реверанс і тією ж дорогою повернулася до Ірландії.

Дунстан заснував на тому місці невеличкий пріорат і назвав його монастирем Гори; так він зветься й досі, як кожен про це знає.

Року 1689-го, ввечері 15 червня, абат де Керкабон, пріор монастиря Святої Гори, проходжувався берегом моря з панною Керкабон, своєю сестрою, щоб побути на свіжому повітрі. Пріор, уже доволі пристаркуватий, був добрий панотець, його любили сусіди, як раніше любили сусідки. Найбільше зажив він пошани за те, що був єдиною духовною особою, яку не треба було нести до ліжка після вечері з братією. Він досить ґрунтовно

знав теологію і коли втомлювався від читання святого Августина⁴, то розважав себе книгою Рабле⁵: отже, всі говорили про нього добре.

М-ль де Керкабон, ніколи не будши одружена, хоч мала до того велике бажання, на сорок п'ятому році зберігала ще свою свіжість, вдачу мала добру й чутливу; вона любила розважатись і була побожна.

Пріор мовив до сестри, дивлячись на море:

— Леле! Це тут наш бідолашний брат з любою нашою невісткою сів 1669 року на фрегат «Ластівка», щоб їхати на службу до Канади: коли його не вбили, ми можемо сподіватися ще побачити його.

— Чи думаєте ви, — сказала м-ль де Керкабон, — що нашу невістку з'їли ірокези, як то говорили нам? Та певне, що коли б її не з'їли, вона повернулася б сюди. Я плакатиму за нею все своє життя; це була чарівна жінка, а наш брат, дуже розумний, напевне досяг би чималих успіхів у житті.

Зворушені обоє цими спогадами, побачили вони, що до Ренської бухти⁶ з припливом увійшов невеличкий корабель.

То були англійці, що приїхали продати деякі вироби своєї країни. Вони вистрибнули на землю, не глянувши ні на пана пріора, ні на його сестру, що дуже образилася за таку малу до неї увагу.

Не так зробив дуже огрядний молодик, що за один раз перестрибнув через голови своїх товаришів і спинився проти панни. Ще не навчений низько вклонятися, він хитнув їй головою. Обличчя його й убрання привернули до нього погляди брата й сестри: був він простоволосий і без панчіх; на ногах були легкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси; короткий камзол облягав тонкий і гнучкий стан; вигляд він мав одважний і водночас лагідний. В одній руці тримав він невеличку пляшку барбадської горілки⁷, а в другій — шось схоже на торбину, там була чарка і дуже смачні морські сухарі. Він досить доброю французькою

мовою запропонував своєї барбадської горілки панні де Керкабон і її братові; випив з ними, змусив їх знову випити і все це з таким простим і природним виглядом, що брат і сестра були зачаровані. Вони запропонували йому свої послуги, питаючи його, хто він і куди їде. Молодик відповів їм, що не знає нічого, а взагалі дуже цікавий, що хоче подивитися, як виглядають береги Франції, що він приїхав сюди, а потім має намір повернутися. Прислухавшись до його вимови, пан пріор зрозумів, що юнак — не англієць, і дозволив собі запитати, з якої він країни.

— Я гуронець⁸, — відповів йому молодик.

Мадемуазель де Керкабон, здивована й зачарована, що бачить гуронця, такого ввічливого до неї, запросила молодика вечеряти. Його не треба було просити двічі, й усі троє вирушили до монастиря Гірської Богоматері.

Низенька й кругленька панна пильно дивилася на нього своїми маленькими очима й час від часу говорила пріорові:

— Лице цього юнака має колір лілей і троянд. Яка біла шкіра у нього, хоч він і гуронець!

— Маєте рацію, сестро моя, — відповідав їй пріор.

Вона ставила сотні запитань, і мандрівник завжди відповідав на них дуже вдало.

Швидко поширилася чутка, що в монастирі є гуронець. Найкраще товариство з округи поквапилося піти туди на вечерю. Абат Сент-Ів прийшов туди зі своєю сестрою, молодією, сумірною бретонкою, дуже вродливою й дуже добре вихованою. Суддя і збирач податків були на вечері зі своїми дружинами. Чужинця посадили поміж м-ль де Керкабон і м-ль де Сент-Ів. Усі захоплено дивилися на нього, усі говорили з ним і всі одночасно розпитували його. Гуронця те не хвилювало; собі за девіз він, здавалося, взяв вислів мілорда Болінгброка⁹: «Nihil admirare»¹⁰, і врешті-решт від такого шуму терпещь йому увірвався й він сказав досить спокійно:

— Панове, в моїй країні розмовляють по черзі. Як можу я відповідати вам, коли ви не даєте мені змоги вас вислухати?

Розум завжди на кілька хвилин отямлює людей: настала велика тиша. Пан суддя, що завжди зачаровував чужинців, хоч би де натрапляв на них, і був найбільший на всю округу розпитувач, сказав йому, широко роззявляючи рота:

— Пане, як ви зветесь?

— Мене завжди називали Простаком, — відповів гуронець, — в Англії це ім'я за мною залишилося, бо я завжди говорю відверто те, що думаю, і роблю все, що хочу.

— А як же, гуронцем будши, могли ви, пане, опинитися в Англії?

— Мене туди привезли. В одній бійці англійці взяли мене в полон, після того як я добре боронився, і англійці, дуже люблячи відважність і будши такі самі порядні люди, як і ми, запропонували мені або повернутися до своїх батьків, або поїхати до Англії; я погодився на останнє, від природи страшенно люблю подорожувати.

— Але ж, пане, — сказав суддя своїм урочистим тоном, — як могли ви отак покинути батька й матір?

— Я ніколи не знав ні батька, ні матері, — сказав чужинець.

Це зворушило товариство, і всі проказували:

— Ні батька, ні матері!

— Ми будемо йому замість них, — сказала господиня дому до свого брата пріора. — Який милий оцей пан гуронець!

Простак подякував їй з благородною і гордою сердечністю і дав зрозуміти, що не має потреби ні в чому.

— Я помічаю, пане Простак, — сказав поважний суддя, — що ви краще розмовляєте французькою мовою, ніж то властиво гуронцям.

— Один француз, — сказав той, — якого полонили за мого раннього дитинства в Гуронії й до якого я

ставився з великою приязню, навчив мене цієї мови; я дуже швидко навчаюся того, чого хочу навчитися. Приїхавши до Плімута, я зустрів одного з ваших французів-утікачів, яких ви звете гугенотами¹¹, не знаю вже чому. З ним я зробив деякий поступ у знанні вашої мови. І щойно я зміг вільно висловлюватися, поїхав подивитися на вашу країну, бо я таки люблю французів, коли вони не задають мені надто багато питань.

Абат Сент-Ів, не зважаючи на це тонке попередження, запитав у нього, яка з трьох мов найбільше подобається йому: гуронська, англійська чи французька.

— Безперечно, гуронська, — відповів Простак.

— Чи ж це можливо?! — вигукнула м-ль де Керкабон. — Я завжди думала, що французька мова найкраща з усіх мов, після нижньобретонської.

Це призвело до того, що почали запитувати в Простака, як по-гуронському сказати «тютюн», і він відповів: «тайя»; як сказати «їсти», і він відповів: «ессентен». М-ль де Керкабон усе хотіла дізнатися, як сказати «кохати»; він відповів: «травандер»* — і доводив, не без видимої рації, що ці слова цілком варті відповідних ім французьких й англійських. Усім гостям здалося, що «травандер» — дуже гарне слово.

Пан пріор, мавши в своїй книгозбірні гуронську граматику, що її подарував йому превелебний панотець Сагар Теодат¹², францісканець і вславлений місіонер, вийшов на хвилину з-за столу, щоб перевірити гуронця. Повернувся він задиханий від ніжності й радості й визнав Простака за справжнього гуронця. Потім трохи обміркували численність мов і погодилися, що, коли б не було пригоди з вавилонською вежею¹³, всі на землі розмовляли б французькою мовою.

Суддя-розпитувач, який все ще трохи не довіряв новій людині, тепер відчув до нього глибоку пошану.

* Усі ці слова справді гуронські. (Прим. авт.)

Він розмовляв з ним чемніше, ніж раніше, чого Простак і не помітив.

М-ль де Сент-Ів дуже цікаво було знати, як кохаються в гуронському краї.

— Роблячи прекрасні вчинки, — відповів гуронець, — щоб сподобатися особам, які скидаються на вас.

Усі гості плескали в долоні і дивувалися. М-ль де Сент-Ів почервоніла й була дуже рада. М-ль де Керкабон теж почервоніла, але не була така рада; її трохи вколело, що ця гречність адресувалася їй; але вона була така добра, що прихильність до гуронця від цього зовсім не змінилася. Вона дуже добродушно запитала в нього, скільки коханих було в нього в Гуронії.

— У мене була тільки одна, — сказав гуронець, — це м-ль Абакаба, приятелька моєї дорогої годувальниці. Очерет не такий стрункий, горностай не такий білий, вівці не такі сумирні, орли не такі горді й сарни не такі легкі, як була Абакаба. Якось вона гналася за зайцем недалеко від нас, миль за п'ятдесят від нашої оселі; один погано вихований альгонкієць¹⁴, що жив за сто миль далі, хотів відібрати у неї зайця; я дізнався про це, побіг туди, ударом палиці перекинув його на землю і, зв'язавши руки й ноги, привів його до ніг моєї коханої. Батьки Абакаби хотіли з'їсти його, та я ніколи не мав смаку до таких бенкетів. Я відпустив його на волю й узяв собі за друга. Абакабу так зворушив мій вчинок, що вона віддала мені перевагу над усіма своїми коханнями. Вона кохала б мене й досі, коли б її не з'їв ведмідь. Я скарав ведмедя, довго носив його шкуру, але це не втішило мене.

М-ль де Сент-Ів відчула таємне задоволення, дізнавшись, що Простак мав тільки одну кохану й що Абакаби вже нема на світі; але вона не стала розбиратися у причині свого задоволення. Усі втупили очі в Простака; усі хвалили його за те, що не дозволив своїм товаришам з'їсти альгонкійця. Немилосердний суддя, не мігши стримати своєї нестями розпитувача, так поширив свою

цікавість, що хотів довідатись, якої релігії дотримується пан гуронець: чи вибрав він релігію англіканську, чи галліканську, чи гугенотську.

— Я дотримуюся своєї релігії, — сказав той, — як ви своєї.

— Леле! — вигукнула м-ль де Керкабон. — Я бачу, що ці нікчемні англійці не подумали навіть охрестити його.

— Та боже мій, — сказала м-ль де Сент-Ів, — як це може бути, хіба гуронці не католики? Хіба превелебні отці-езуїти не всіх їх навернули до віри?

Простак запевнив її, що в його країні ще нікого не навернули до віри, що ніколи справжній гуронець не міняв переконань і що в їхній мові нема навіть терміна, що означав би зрадливість. Ці останні слова надзвичайно сподобалися м-ль де Сент-Ів.

— Ми охрестимо його, ми охрестимо його, — говорила м-ль де Керкабон панові пріору. — Ви матимете честь зробити це, мій любий брате, а я рішуче хочу бути йому за хрещену матір; пан абат де Сент-Ів прийме його від купелі. То буде блискуча церемонія, про неї говоритимуть по всій Нижній Бретані, і це дасть нам навіки шану й повагу.

Все товариство повторювало за господинею:

— Ми охрестимо його!

Простак відповів, що в Англії людям дозволяють жити, як їм хочеться¹⁵. Він заявив, що пропозиція зовсім йому не подобається і що гуронські закони куди кращі за закони Нижньої Бретані; нарешті, сказав, що другого дня від'їжджає. Випорожнили його пляшку з барбадською горілкою, і всі пішли відпочивати.

Коли Простака відвели до його кімнати, м-ль де Керкабон і її подруга м-ль де Сент-Ів не могли втриматися, щоб не зазирнути в широку замкову щілину і не подивитися, як сплять гуронці. Вони побачили, що він скинув ковдру з ліжка на підлогу й спить у найкращій на світі позі.

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ,
ДІЗНАЄТЬСЯ ПРО СВОЇХ БАТЬКІВ

Простак своїм звичаєм прокинувся ще на світанку на спів півня, якого в Англії й Гуронії називають «сурмачем дня»¹⁶. Був він не такий, як чесне товариство, ще вилежувалося марно на ліжках, аж поки сонце обійшло половину свого кола, що не могло ні спати, ні вставати, що втрачало стільки дорогоцінних годин у цьому середньому між життям і смертю стані й потім ще скаргилося, що життя надто коротке.

Він виходив уже дві чи три милі, забив уже штук із тридцять дичини, коли, повернувшись, зустрів пана пріора і його скромну сестру, що прогулювалися в нічних ковпаках по садку. Він подав їм усю свою здобич і, витягнувши з-за сорочки маленький талісман, що завжди носив на шиї, попросив узяти його на подяку за гостинність.

— Це все, що я маю найціннішого, — сказав він їм. — Мене запевняли, що я буду завжди щасливий, поки носитиму на шиї цю маленьку річ, і я даю її вам, щоб ви завжди були щасливі.

Пріор і панна всміхнулися, зворушені простосердечністю Простака. Подарунок той складався з двох досить погано зроблених маленьких портретів, зв'язаних заляженим ремінцем.

М-ль де Керкабон запиталася в нього, чи є в Гуронії художники.

— Ні, — сказав він, — цю дивну річ дала мені моя годувальниця; чоловік її дістав це, перемигнувши й роздягнувши кількох канадських французів, з якими ми ворогували, от і все, що я про це знаю.

Пріор уважно розглядав ті портрети; він змінився на обличчі, схвилювався, руки затремтіли.

— В ім'я Божої Матері Гори! — вигукнув він. — Мені здається, що це обличчя мого брата капітана і його дружини.

Панна, зворушено поглянувши на них, вирішила так само; обох охопило здивування й радість, змішана з журбою; обоє зворушилися, обоє плакали, серця в них трепетали, вони кричали, видирали одне в одного портрети, кожен з них брав їх і віддавав разів двадцять на секунду. Вони пожирали очима портрети й гуронця; вони розпитували його одне по одному й обоє разом, у якому місці, коли, як опинилися ці мініатюри в руках його годувальниці; вони погоджувалися, вони вираховували час після капітанового від'їзду; вони згадували, що мали від нього звістку, коли він був поблизу гуронської країни, і що відтоді вони нічого ніколи не чули про нього.

Простак сказав їм, що не знає ні батька, ні матері. Пріор, розумна людина, помітив, що в Простака пробивається борідка, тимчасом як він добре знав, що в гуронців її не буває.

— У нього на підборідді пушок, отже, він син європейця. Мій брат і невістка не з'являлися після експедиції проти гуронців 1669 року, мій небіж був тоді ще немовлям; гуронська годувальниця врятувала йому життя й замінила матір! — казав пріор.

Коротко, по сотні запитань і сотні відповідей, пріор і його сестра зважили, що гуронець є їх власним племінником. Вони обняли його, проливаючи сльози, а Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був племінником пріора з Нижньої Бретані.

Зійшлося все товариство; пан де Сент-Ів, великий фізіолог, порівняв обидва портрети з Простаким обличчям і відразу зауважив, що той має очі матері, ніс пана капітана де Керкабона, а щоки і батькові й материні.

М-ль де Сент-Ів, ніколи не бачивши ні батька, ні матері, запевняла, що Простак скидається на них до степенно. Всі дивувалися на волю провидіння й на пов'язаність між подіями на цьому світі. Врешті-решт Простакове походження всі визнали за таке очевидне, встановлене, що він сам зважив, ніби доводиться панові

пріорові небожем, кажучи, що він не менш радий мати за дядька його, ніж кого іншого.

Усі пішли до церкви Божої Матері Гори віддати подяку Богові, тимчасом як гуронець з байдужим виглядом розважався, п'ючи в хаті.

Англійці, що привезли його і вже мали настановити вітрила, прийшли сказати йому, що час вирушати.

— Очевидно, ви не знайшли собі тут ні дядька, ні тітки, — сказав він їм, — повертайтеся до Плімута, а я лишаюся тут; віддаю вам усі мої пожитки; мені не треба нічого в світі, бо я небіж пріора.

Англійці настановили вітрила, дуже мало турбуючись, чи є у Простака в Нижній Бретані родичі, чи ні.

Коли дядько, тітка й товариство проспівали «Te Deum», коли суддя знову набрид Простаківі запитаннями, коли вичерпано було все, що можна сказати під впливом здивування, ніжності і радості, пріор Гори й абат де Сент-Ів постановили якомога швидше охрестити Простака. Та не можна ж охрестити великого двадцятидволітнього гуронця, як дитину, яка нічого й не тямить у своєму переродженні. Треба було спочатку навчити його, а здавалося, що це буде важко, бо абат де Сент-Ів гадав, що не у Франції народжена людина не має звичайного розуму.

Пріор зауважив товариству, що, коли справді пан Простак, його небіж, не мав щастя народитися в Нижній Бретані, він не має від того менше розуму, і це можна бачити з усіх його відповідей, і що природа, безсумнівно, обдарувала його і з батьківського боку, і з матиного.

Для початку в нього запитали, чи читав він будь-коли книжку. Він сказав, що читав Рабле в перекладі на англійську і кілька уривків із Шекспіра, які знав напам'ять, що знайшов він ці книжки у капітана того пароплава, який привіз його з Америки до Плімута, і що він був дуже з того задоволений. Суддя не проминув нагоди запитати його про ці книжки.

— Відверто кажучи, — сказав Простак, — я думаю, що відгадав дещо, а решти не зрозумів¹⁷.

По цій розмові абат де Сент-Ів подумав, що так само завжди читає й він, не інакше читає й більшість людей.

— Ви, безумовно, читали Біблію? — сказав він гуронцеві.

— Ні, пане абате, її не було між книжками мого капітана; я ніколи нічого не чув про неї.

— От які прокляті ці англійці! — вигукнула м-ль де Керкабон. — Для них якась Шекспірова п'еса, якийсь пльюмпудинг¹⁸ чи там пляшка рому дорожчі за П'ятикнижжя. Отже, вони нікого не повернули на віру в Америці; безумовно, вони прокляті від Бога, і ми незабаром одберемо в них Ямайку й Віргінію¹⁹.

Та хоч би що там було, з Сен-Мало запросили наймайстернішого кравця, щоб з голови й до ніг одягнути Простака. Товариство розійшлося; суддя пішов запитувати в іншому місці. М-ль де Сент-Ів, виходячи, багато разів оберталася, щоб поглянути на Простака, що вклонився їй нижче, ніж вклонявся кому-небудь у своєму житті.

Перш ніж попрощатися, суддя відрекомендував панні де Сент-Ів свого великого недоумка сина, який сам закінчив коледж; та вона ледве поглянула на нього, так захопила її чемність гуронця.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ, НАВЕРТАЄТЬСЯ ДО ВІРИ

Пан пріор, бачачи, що він уже в похилому віці й що Бог послав йому на втіху небожа, забрав собі в голову передати тому своє пріорство, коли вдасться охрестити його й змусити постригтися в ченці.

У Простака була чудова пам'ять; від дужого нижньообретонського організму, зміцнілого в канадському кліматі, мав він таку тверду голову, що коли вдарити по ній, він ледве відчував це, а що врізалось до неї — ніколи не стиралося: він ніколи нічого не забував. Його сприйнятливість була ще й тому більша й чистіша, що дитинство його не обтяжували ті нісенітниці й дурниці, які пригнічують наше. Речі западали йому в розум не затьмарені. Нарешті пріор постановив, щоб він читав Новий Заповіт. Простак проковтнув книжку з великою втіхою, але, не знаючи, ні в яку добу, ні в якій країні відбувалися всі події, описані в цій книзі, він не сумнівався, що за арену для них була саме Нижня Бретань, і запрягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пілатові²⁰, якщо колись зустріне цих шахраїв.

Дядько його, у захваті від цих добрих намірів, згодом пояснив йому факти. Він похвалив його ретельність, але довів йому, що ця ретельність ні до чого з тої причини, що люди ці померли вже близько тисячі шестисот дев'яноста років тому. Простак незабаром знав напам'ять мало не всю книжку. Інколи він висловлював заперечення, які ставили пріора в дуже скрутне становище. Кілька разів доводилося йому радитися з абатом де Сент-Ів, а той, не знаючи, що відповісти, викликав одного єзуїта з Нижньої Бретані, щоб закінчити навернення гуронця до віри.

Нарешті благодать зійшла; гуронець пообіцяв стати християнином. Він не сумнівався, що розпочати треба з обрізання, бо, казав він, у цій книзі, яку мені дали читати, я не бачу нікого, хто був би необрізаний; отже, ясно, що я маю офірувати свою крайню плотть, і що швидше, то краще. Він не барився з цим, а послав по сільського хірурга й попросив того зробити цю операцію, гадаючи, що страшенно втішить м-ль де Керкабон і все товариство, коли справа буде зроблена. Цирульник, що ніколи ще не робив цієї операції, попередив про неї родину, яка страшенно зарепетувала. Добра м-ль де Керкабон хви-

лювалася, щоб небіж її, що вдався такий рішучий і швидкий до справи, не зробив сам собі якось невдало цієї операції і щоб не було з того дуже сумних наслідків, якими дами завжди цікавляться через свою добру душу.

Пріор наставив думки гуронця на правдивий шлях; він довів йому, що обрізання вже не в моді, що хрещення куди приємніше й корисніше, що закон благодаті не такий, як закон жорстокості²¹. Простак, дуже розумний і простодушний, сперечався, але визнав свою помилку, що дуже нечасто трапляється в Європі з людьми, що сперечаються. Нарешті він пообіцяв дати охрестити себе коли завгодно.

Спочатку треба було висповідатися, і це було найважче. У Простака завжди була в кишені книжка, що дав йому дядько: там він не знайшов жодного апостола, що сповідався б, і тому правив своє. Пріор заткнув йому рота, показавши в посланні святого Якова-меншого²² ці слова, що завдали стільки лиха еретикам: «Сповідайте ваші гріхи один одному». Гуронець замовк і висповідався в одного францісканця. Скінчивши сповідь, він витяг францісканця зі сповідальні й, схопивши цього чоловічка дужою рукою, сів на його місце, а того поставив навколішки перед собою.

— Ну, друже мій, сказано: «Сповідайте свої гріхи один одному». Я розповів тобі свої гріхи, і ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені своїх.

Кажучи так, він уперся своїм широким коліном у груди супротивникові. Францісканець закричав не своїм голосом. На крик збіглися люди й побачили оглашенного²³, що душив ченця в ім'я святого Якова-меншого. Проте радість охрестити разом нижньообретонця, гуронця й англійця була така велика, що на ці чудернацтва не звернули уваги. Були навіть теологи, які вирішили, що сповідь не така вже й потрібна, бо хрещення заступає все.

Призначили день за згодою з єпископом із Сен-Мало; він, буди, зрозуміло, влещений тим, що хреститиме гу-

ронця, приїхав у пишній кареті в супроводі свого кліру. М-ль де Сент-Ів, благословляючи Бога, надягла найкращу сукню й викликала з Сен-Мало перукарку, щоб покрасуватися на церемонії. Суддя-розпитувач прибіг разом з усією округою. Церкву розкішно оздобили. Але коли час настав повести гуронця до купелі, його не знайшли.

Дядько й тітка шукали його скрізь. Гадали, що він своїм звичаєм полює, і всі запрошені на свято розбіглися по сусідніх лісах і селах, та жодних звісток про гуронця не було!

Занепокоїлися, чи не повернувся він до Англії, згадували, що чули від нього, ніби він дуже любить цю країну. Пан пріор і його сестра, переконані, що нікого там не хрещено, тремтіли за душу свого небожа; єпископ спантеличився і ладен був повернутися; пріор і абат де Сент-Ів були в розпачі. Суддя розпитував усіх перехожих зі звичайною своєю поважністю, м-ль де Керкабон плакала, м-ль де Сент-Ів не плакала, але глибоко зітхала, що свідчило, мабуть, про її інтерес до таїнства. Вони сумно прогулювалися вздовж верб і очеретів, що облямовували маленьку Ренську річку, коли раптом побачили посеред річки велику, досить білу постать, з двома схрещеними на грудях руками. Вони зойкнули й одвернулися, та незабаром цікавість переважила всі інші міркування, вони тихенько прокралися поміж очеретами і, коли упевнилися, що їх не видно, захотіли побачити, що там робиться.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ ПРОСТАКА ОХРЕЩЕНО

Прибігли пріор і абат, допитуючись у Простака, що він там робить.

— Чекаю, панове, на охрещення! — відповів Простак. — Ось уже годину сиджу я у воді по шию, і це нечесно з вашого боку доводити мене до застуди!

— Любий мій небоже, — сказав ніжно пріор, — у Нижній Бретані не так хрестяться; надягніть свою одягу і ходіть з нами.

Почувши цю розмову, м-ль де Сент-Ів тихенько сказала своїй товаришці:

— Панно, як ви думаєте, чи почне він одягатися? Гуронець, проте, заперечив пріорові:

— Ви не переконаєте мене цього разу, як раніш. Відтоді я добре вчився і тепер цілком певен, що інакше не хрестяться. Євнуха цариці Кандакії охрещено в струмку, і я викликаю вас на заклад показати мені в книзі, що ви мені дали, щоб колись когось було охрещено іншим способом; або я зовсім не охрещуся, або охрещуся в річці.

Хоч скільки йому доводили, що звичаї змінилися, Простак затявся, бо був бретонець і гуронець. Він усе посилався на євнуха цариці Кандакії²⁴. І хоч його тітка й м-ль де Сент-Ів, що дивилися крізь верби, мали право сказати, що не йому годилося б посилатися на такого чоловіка, вони, проте, цього не зробили, така-бо велика була їх скромність. Сам єпископ прийшов з ним говорити, що важить багато, але не досяг нічого. Гуронець засперечався з єпископом.

— Покажіть мені, — казав він, — у книзі, яку дав мені дядько, одним-одну людину, що не була б охрещена в річці, і я зроблю все, що ви хочете.

У розпачі тітка згадала, що першого разу, коли їй небіж поклонявся, панні де Сент-Ів він кланявся нижче, ніж будь-кому іншому з товариства; що навіть єпископа не вітав він так сердечно й шанобливо, як цю прекрасну панночку. Вона звернулася й удалася в цій великій скарзі до м-ль де Сент-Ів: вона попросила її вжити свого впливу й умовити гуронця, щоб той охрестився бретонським способом, бо не вірила, що її небіж може колись стати християнином, якщо вперто бажає тиме охреститися в плінній воді.

М-ль де Сент-Ів зашарілася від таємної втіхи, що на неї покладають таке важливе доручення; вона скром-

но підійшла до Простака й шляхетно стиснула йому руку.

— То ви нічого не зробите для мене? — сказала вона й, промовляючи ці слова, опустила очі, а потім звела їх з ніжною грацією.

— Ах, усе, що ви мені накажете; охреститися водою, кров'ю, вогнем — нема нічого, в чому відмовив би я вам.

М-ль де Сент-Ів мала славу двома словами зробити те, що не спромоглися зробити ні пріорова ретельність, ні повторні запитання судді, ні навіть єпископові доводи; вона відчувала свій тріумф, але не відчувала ще всієї його ваги.

Хрестини відсвяткували з усією пристойністю, усією пишнотою, усією можливою приємністю. Дядько й тітка передали абатові де Сент-Ів і його сестрі честь бути за хрещених батька й матір. М-ль де Сент-Ів сяяла від радості: вона не знала, до чого приневолить її цей почесний титул, вона погодилася на цю честь, не передбачаючи фатальних наслідків.

Оскільки ніколи не буває церемонії, після якої не було б великого обіду, то, вийшовши з хрестин, сіли за стіл. Нижньобретонські дотепники казали, що треба було б охрестити його вином; пан пріор сказав, що, за Соломоном, вино звеселяє серце людині; пан єпископ додав, що патріарх Юда мусив прив'язати своє ося до виноградної лози й намочив свій плащ у виноградному сокові, і дуже сумно, що не можна так зробити в Нижній Бретані, бо їй Бог відмовив у виноградниках. Кожен намагався сказати щось дотепне з приводу Простакових хрестин і щось гречне хрещеній матері. Суддя, все розпитуючи, запитав у гуронця, чи буде він вірний своїм обіцянкам.

— Як же, на вашу думку, могу я занедбати обіцянки, що дав їх панні де Сент-Ів?

Гуронець розпалився; він багато пив за здоров'я своєї хрещеної матері.

— Коли б ви хрестили мене, — сказав він, — то й холодна вода, що лляли мені на потилицю, ошпарила б мене.

Суддя визнав, що це дуже поетично, не знаючи, як поширена в Канаді алегорія. Але хрещена мати була з того надзвичайно втішена.

На хрестинах йому дали ім'я Геркулес. Сан-Малоський єпископ усе розпитував, щоб це за святий, про якого він ніколи не чув. Єзуїт, який був дуже вчений, сказав йому, що це був святий, котрий зробив дванадцять див²⁵; там було ще й тринадцяте, варте дванадцятьох інших, але єзуїтові про нього не випадало говорити: це — перетворити за одну ніч п'ятдесят дівчат на жінок. Якийсь жартун розповів про це диво, й усі дами опустили очі й зважили, виходячи з Простакової постави, що він гідний святого, ім'я якого носить.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ ПРОСТАК ЗАКОХАНІЙ

Треба визнати, що від цих хрестин починаючи м-ль де Сент-Ів пристрасно бажала, щоб пан єпископ зробив її учасницею ще одного якогось таїнства вкупі з Геркулесом-Простаком. Та що була вона добре вихована й дуже скромна, то не зважилася навіть перед собою визнати ці ніжні почуття; коли й прохоплювалася вона поглядом, словом, жестом, думкою, — огортала все це серпанком надзвичайно милої соромливості; була вона ніжна, жвава й мудра.

Коли єпископ од'їхав, Простак і м-ль де Сент-Ів зустрілися, не думаючи, що вони шукають одне одного. Вони розмовляли, не усвідомлюючи, що саме кажуть. Простак перший сказав їй, що кохає її від усього серця і що прекрасна Абакаба, яку він божевільно кохав у своїй країні, й близько не схожа на неї. Панна відпові-

ла йому зі звичайною своєю скромністю, що про це треба швидше переговорити з паном пріором, його дядьком, та з панною, його тіткою, що від себе вона теж закине два слова своєму братові, абатові де Сент-Ів, і що сподівається на загальну згоду.

Простак відповів їй, що не потребує будь-чєї згоди; що йому видається надзвичайно смішним просити в інших про те, що треба зробити, і що коли дві сторони згодні, непотрібна третя, щоб погоджувати їх.

— Я ні з ким не раджуся, — сказав він, — коли хочу снідати, чи полювати, чи спати; я добре знаю, що в коханні слід мати згоду особи, від якої хочеш взаємності, й оскільки не в свого дядька й не в свою тітку я закоханий, то не до них я й удамся з цією справою, й коли ви вірите мені, зробіте так само з паном абатом де Сент-Ів.

Можна уявити, що прекрасна бретонка вжила всієї делікатності свого розуму, щоб у пристойних висловах напоумити гуронця. Вона навіть гнівалася, потім швидко лагіднішала; одне слово, невідомо, чим би закінчилася ця розмова, якби, коли сонечко вже заходило, пан абат не забрав свою сестру до абатства. Простак покинув спати своїх дядька й тітку, що трохи потомилися були від церемонії й довгого обіду. Половину ночі він провів, складаючи гуронською мовою вірші для своєї коханої, бо відомо, що нема жодної країни на землі, де кохання не робило б із закоханого поета.

Другого дня, після сніданку, дядько так сказав йому при панні Керкабон, що була глибоко зворушена:

— Хвала небові за те, що ви, любий мій небоже, мали честь стати християнином і нижнім бретонцем. Але цього не досить. Я вже старенький; брат мій лишив тільки невеличкий клопоть землі, чого замало. У мене добре пріорство, і коли б тільки ви захотіли стати дяком, як я сподіваюся, я б одписав вам пріорство, й ви жили б собі як схотіли, заспокоївши мою старість.

Простак відповів:

— Дядьку мій! Нехай вам ідеться на все добре! Живіть якнайдовше! Я не знаю, ні що то значить бути дяком, ні що значить одписувати, та мені все буде добре, аби лише мав я при собі панну де Сент-Ів.

— Ах, боже мій, небоже, що це ви мені кажете? То ви до нестями закохалися в цю прекрасну панну?

— Так, дядьку.

— Леле! Небоже, вам неможливо одружитися з нею.

— Це дуже можливо, дядьку, бо вона не тільки стиснула мені руку, прощаючись, але й пообіцяла, що проситиме мене для шлюбу, і я напевне одружуся з нею.

— Це неможливо, кажу я вам, бо вона ваша хрещена мати; це страшенний гріх, що хрещена мати стискає руку своєму хрещеникові. Не дозволено одружуватися з хрещеними матерями, це заборонено за законами божькими й людськими.

— Біс його візьми, дядьку, ви смієтеся з мене! Чому це заборонено одружитися зі своєю хрещеною матір'ю, коли вона молода й гарна? У тій книзі, яку ви дали мені, я не бачив, щоб було заборонено одружуватися з дівчатами, які допомогли людям охреститися: я весь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема у вашій книзі, й не роблять нічого, що там сказано. Зізнаюся вам, мене це дратує. Коли мене позбавлять прекрасної де Сент-Ів під приводом моїх хрестин, запевняю вас, що я викраду її й розхрещуся.

Пріор засмутився, сестра його плакала.

— Любий брате, — сказала вона, — не треба, щоб наш небіж засудив себе на вічну муку, святий наш отець Папа може дати йому дозвіл, і тоді він може бути похристиянському щасливий і з тією, яку кохає.

Простак обняв тітку.

— То хто ж цей чудесний чоловік, — сказав він, — що з такою добротою допомагає хлопцям і дівчатам у їх коханні? Я хочу зараз піти переговорити з ним.

Йому пояснили, хто такий Папа, і Простак був іще дужче здивований, ніж будь-коли.

— Нема й жодного слова про це у вашій книзі, любий мій дядьку; я мандрував, я плив океаном, та й ми живемо тут на березі океану, і от я покину панну де Сент-Ів, щоб прохати дозволу кохати її в тієї людини, що живе біля Середземного моря за чотири сотні миль звідси й мови якої я навіть не розумію. Це ж неймовірна дурниця. Зараз же біжу до пана абата де Сент-Ів, який живе тільки за милю звідси, й ручуся вам, що одружуся зі своєю коханою за один день.

Коли він говорив так, увійшов суддя, що своїм звичаєм запитав у нього, куди він іде.

— Я йду одружуватися, — відповів Простак, вибігаючи.

За чверть години він був у своєї прекрасної й любої нижньої бретонки, яка ще спала.

— Ах, брате мій, — сказала м-ль де Керкабон пріорові, — ніколи ви не зробите з нашого небожа дяка.

Суддя був дуже незадоволений з тієї мандрівки. Він хотів, щоб його син одружився із м-ль де Сент-Ів, а син той був ще дурніший і ще незносніший, ніж батько.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПРОСТАК ПРИБІГ ДО СВОЄЇ КОХАНОЇ Й РОЗЛЮТИВСЯ

Щойно Простак прибiг, запитавши в старої служниці, де світлиця його коханої, він дужим ударом штовхнув погано замкнені двері й кинувся до ліжка. Раптово розбуджена м-ль де Сент-Ів закричала:

— Як? Це ви?! Ах, це ви! Спиніться, що ви робите?

— Я одружуюся з вами.

І він справді одружився б із нею, коли б вона не одбивалася з усією цнотливістю добре вихованої особи.

Простак не чекав таких жартів; і всі ці вивертки видавалися йому безглуздими.

— Не так робила панна Абакаба, моя перша коханка, — кричав він, — у вас нема навіть чесності. Ви пообіцяли мені одружитися зі мною й не хочете тепер зробити цього. Це значить занедбати найперші закони честі! Я навчу вас додержувати свого слова й наведу на шлях чесноти.

Простак мав чесноту мужню й невтомну, гідну його патрона Геркулеса, ім'я якого йому дали під час хрестин; він хотів ужити її в усій її повноті, коли на пронизливий викрики панночки, що була куди стриманіша у виявах своєї чесноти, прибiг мудрий абат де Сент-Ів зі своєю домоправителькою, старою побожною служницею, й парафіяльним панотцем. Коли вони з'явилися, відвага нападника вгамувалася.

— Та боже мій, дорогий сусіде, — сказав йому абат, — що чините ви тут?

— Свій обов'язок, — обiзвався молодик, — я виконую свої обіцянки, які для мене святі.

М-ль де Сент-Ів, червоніючи, оправилась. Простака вивели до іншого покою; абат доводив йому, що такий вчинок огидний. Простак захищався, посилаючись на закони природи, які він досконало знав; абат хотів довести, що перевагу мусить мати закон умовний²⁶ і що коли б поміж людей не було угод, закон природи мало не завжди був би природним розбишацтвом.

— Тут потрібні, — сказав абат, — нотарі, панотці, свідки, контракти, дозволи.

Простак відповів йому тим висновком, який завжди роблять дикуни:

— То, значить, ви дуже нечесні люди, раз із вами треба стільки пересторог.

Абатові важко було відбити це заперечення.

— Я визнаю, — сказав він, — поміж нас є багато жевжиків і зальотників. Так само було б у гуронців, коли б їх зібрати до одного великого міста; але є також люди мудрі, чесні, освічені, і це саме ті, що пишуть закони; що краща людина, то більше повинна вона ко-

ритися їм; такі подають приклад порочним людям, які шанують ті пута, які чеснота покладає сама на себе.

Ця відповідь вразила Простака: ми вже зауважували, що він мав гарний розум. Його зм'якшили облесливими словами і подали надію: це ті дві пастки, на які ловляться чоловіки обох півкуль; до нього вийшла навіть м-ль де Сент-Ів, коли одяглася. Все це відбулося якнайпристойніше; та, незважаючи на цю пристойність, від іскор Геркулесових очей опускала очі його кохана й тремтіло все товариство.

Було надзвичайно важко вирядити його до родичів. Знову довелося вжити впливу м-ль де Сент-Ів, і що більше відчувала вона свою владу над ним, то більше його кохала. Вона сказала йому піти й була дуже з того засмучена. Нарешті, коли він пішов, абат, будши не тільки братом м-ль де Сент-Ів, який дуже любив її, але й опікуном, постановив урятувати свою сестру від похлипливості цього страшного коханця. Він пішов порадитися до судді, який, бажаючи оженити на абатовій сестрі свого сина, порадив віддати бідну дівчину до монастиря.

Це був жахливий вчинок: ні в кого не закохана дівчина, коли віддають її до монастиря, голосно кричить, а закохана, до того ж закохана ніжно! Було від чого дійти розпачу!

Повернувшись до пріора, Простак розповів усе щиро, як це робив щоразу. Він витерпів ті самі напоумлювання, які трохи вплинули на його розум і аж ніяк на почуття. Але другого дня, коли він хотів повернутися до своєї коханої, щоб обміркувати з нею закон природний і закон умовний, пан суддя з образливою радістю повідомив, що вона в монастирі.

— Добре, — сказав він, — я піду поговорити з нею в монастирі.

— Цього не можна, — сказав суддя.

Дуже довго пояснювали йому, що таке обитель чи монастир, що це слово походить від латинського «con-

ventus», що означає «зібрання»; та гуронець не міг зрозуміти, чому його не можуть прийняти до зібрання. Скоро йому пояснили, що це «зібрання» схоже на в'язницю, де дівчат тримають замкнених, — річ жахлива, незнана ні в гуронців, ні в англійців, — він став такий самий лютий, як патрон його Геркулес, коли Еврит, цар Ехалійський²⁷, не менш жорстокий, ніж абат де Сент-Ів, відмовився віддати йому прекрасну Іолу, не менш прекрасну, ніж абатова сестра. Він хотів підпалити монастир і викрасти кохану або згоріти разом з нею.

М-ль де Керкабон, налякана більш ніж будь-коли, зреклася своїх сподіванок побачити свого небожа дяком і казала, плачучи, що, відколи його охрестили, в тілі його оселився диявол.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ ПРОСТАК ОДБИВАЄ АНГЛІЙЦІВ

Охоплений чорною, глибокою меланхолією, Простак прогулювався берегом моря, з рушницею-дубельтівкою на плечах, великим палашем при боці, стріляючи вряди-годи по птахам й відчуваючи спокусу прострелити себе. Але він ще любив життя через м-ль де Сент-Ів. Отже, він то кляв свого дядька, тітку, всю Нижню Бретань і своє охрещення, то благословляв їх, бо через них пізнав він ту, яку кохав. Він постановляв піти й підпалити монастир і зараз же спинявся, боячись спалити й свою кохану. Вітри зі сходу й заходу не так збурюють хвилі в Ла-Манші, як збурювалося його серце від протилежних намірів.

Він ішов великими кроками, не знаючи куди, коли почув звуки барабана; вдалечині він побачив юрбу, половина якої бігла узбережжям, а друга тікала звідти.

Звідусіль лунали тисячі криків. Цікавість і відвага в одну мить погнали його до місця, звідки йшли ці вигуки, і чотирма стрибками він долетів туди. Начальник

гарнізону, що вечеряв з ним у пріора, зараз же впізнав його; розкривши обійми, побіг він до нього:

— Ах, це Простак, він битиметься за нас.

І солдати, що помирили від страху, підбадьорилися й теж закричали:

— Це Простак! Це Простак!

— Панове, — сказав він, — у чому справа? Чого ви такі налякані? Чи ваших коханих позабирали до монастирів?

Тоді сотня зняковілих голосів закричала:

— Хіба ви не бачите, що до берега пристають англійці?²⁸

— Гаразд, — відповів гуронець, — це хороші люди; вони ніколи не пропонували мені стати дяком і ніколи не викрадали моєї коханої.

Начальник відповів йому, що англійці збираються пограбувати абатство Гори, випити дядькове вино й, може, викрасти м-ль де Сент-Ів; що маленький корабель, яким він приїхав до Бретані, для того й приходив, щоб розвідати, що вони нападають, не оголосивши війни французькому королеві, й що провінції загрожує небезпека.

— А, коли так, то вони переступають природний закон. Дозвольте мені, бо я довго жив поміж них і знаю їхню мову, переговорити з ними. Я не вірю, щоб вони могли мати такі лихі наміри.

Під час цієї розмови англійська ескадра наблизилася. Гуронець побіг до берега, кинувся у невеличке суденце, підплив, виліз на адміральське судно й запитав, чи правда, ніби вони прийшли зруйнувати країну, не оголосивши чесно війни. Адмірал і весь його корабель вибухнули голосним реготом; йому дали випити пуншу й випровадили.

Покривджений Простак думав тільки про те, щоб добре битися проти своїх колишніх друзів за своїх земляків і за пана пріора. Звідусіль прибігали сусідні дворяни, і він приєднався до них. Було кілька гармат, Про-

стак набив їх і, навівши одну по одній, вистрелив із них. Англійці зійшли на берег; він побіг на них, убив трьох своєю рукою, поранив навіть адмірала, що сміявся з нього. Його мужність запалила відвагою бійців. Англійці повернулися на кораблі, й на всьому березі залунали вигуки перемоги:

— Хай живе король! Хай живе Простак!

Кожен обіймав його, кожен намагався спинити кров із кількох завданих йому ран.

— Ах, — сказав він, — коли б тут була м-ль де Сент-Ів, вона наклала б мені пов'язку.

Суддя, що під час бійки ховався у своєму льоху, прийшов його вітати, як і інші, але був дуже здивований, почувши, як Геркулес-Простак казав кільком ретельним молодикам, що оточили його:

— Друзі мої, визволити абатство Гори не багато важить, треба визволити дівчину.

Від цих слів уся ця запальна молодь спалахнула; за ним уже пішла ціла юрба, вже побігли до монастиря, і коли б суддя відразу не попередив начальника, коли б не погналися за буйною ватагою — все було б скінчене. Простака відвели до його дядька й тітки, що облили його сльозами ніжності.

— Я добре бачу, що з вас ніколи не буде ні дяка, ні пріора, — сказав йому дядько, — з вас буде ще відважніший офіцер, ніж був мій брат капітан, і, мабуть, такий самий жебрак.

А м-ль де Керкабон усе плакала, обіймаючи його й приказуючи:

— Його вб'ють, як і мого брата, куди краще було б йому стати за дяка!

У бою Простак підняв тугенького гаманця, повного гіней, що його, мабуть, упустив адмірал; він був певен, що за цей гаманець може купити всю Нижню Бретань і, головне, зробити з м-ль де Сент-Ів велику пані. Кожен переконував його поїхати до Версаля, щоб там здобути винагороду за свої послуги. Начальник гарнізону,

старші офіцери видали йому посвідчення про його поведінку. Дядько й тітка погодилися на небожеву подорож; без жодних перешкод повинен він з'явитися перед королем, і саме це дало б йому чудесну славу в окрузі. Ці добрі люди додали до англійського гаманця чималий подарунок зі своїх заощаджень.

Простак казав сам собі: «Коли я побачу короля, попрошу в нього м-ль де Сент-Ів за дружину, і він напевне не відмовить мені!» І от він виїхав під привітні вигуки всього кантону, напівзадушений обіймами, зрошений тітчиними сльозами, із благословенням від дядька, доручаючи себе молитвам прекрасної Сент-Ів.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ПРОСТАК ІДЕ ДО КОРОЛЯ. ДОРОГОЮ ВІН ВЕЧЕРЯЄ З ГУГЕНОТАМИ

Простак поїхав Сомюрським шляхом у поштової колясі, бо тоді не було іншого сполучення. Приїхавши до Сомюра, він здивувався, заставши місто майже порожнім і побачивши, що багато родин вибираються звідти. Йому сказали, що шість років перед тим у Сомюрі²⁹ було понад п'ятнадцять тисяч душ, а тепер там не більше як шість. Він не проминув поговорити про це з корчмарем. За столом було багато протестантів, одні з них гірко скаржилися, другі тремтіли від гніву, інші казали плачучи: «*Nos dulcia linquimus arva, nos patriam fugimus*»³⁰. Не знаючи латини, Простак попросив перекласти йому ці слова, що означали: «Ми покидаємо наші милі села, ми тікаємо з нашої батьківщини».

— А чому тікаєте ви з вашої батьківщини, панове?

— Тому, що хочуть, щоб ми визнали папу.

— А чому не визнаєте ви його? Бо у вас нема хрещеної матері, з якою ви хотіли б одружитися? Мені казали, що це він дає на те дозвіл.

— Ах, пане, цей Папа каже, що він господар усіх королівств.

— Але, панове, яка ваша професія?

— Більшість із нас, пане, сукнарі й фабриканти.

— Коли б Папа, — сказав Простак, — говорив, що він є господар ваших сукон і ваших фабрик, ви добре зробили б, не визнаючи його, а щодо королів, то це їхня справа; чого у це втручаєтеся ви?*

Тоді взяв слово один невеличкий чорний чоловічок³¹ і дуже розсудливо виклав скарги всього товариства. Він так енергійно казав про скасування Нантського едикту, він так патетично оплакував долю п'ятдесятьох тисяч родин, що втекли, і п'ятдесятьох тисяч інших, яких навернули до віри драгуни³², що Простак і собі облився сльозами...

— Чому, — сказав він, — такий великий король, що слава його доходить аж до гуронців, відмовляється від стількох сердець, що любили б його, й від стількох рук, що служили б йому?

— Це тому, що його ошукали, як і інших великих королів, — відповів чорнявий чоловік, — його запевняли, що тільки скаже він одне слово, усі люди думатимуть як він, і що ми перемінімо релігію так само, як його музикант Люллі³³ за одну хвилину міняє декорації в своїх операх. Він не тільки втратив уже п'ять чи шість тисяч дуже корисних людей, а ще й зробив з них ворогів, і король Вільгельм³⁴, що королює тепер в Англії, склав багато полків із цих самих французів, що битимуться проти свого монарха.

— Таке нещастя тим дивовижніше, що теперішній Папа³⁵, якому Людовік XIV жертвує частину свого народу, — його відвертий ворог. Протягом дев'ятьох років між ними була люта суперечка³⁶; вона зайшла так далеко, що Франція вже сподівалася побачити, як скинуть ярмо, що стільки років давало їй на поталу цьому чужинцеві, і, передовсім, що йому не віддаватимуть грошей,

* Це Фоятенелева відповідь одному руанському крамареві-ясеністові. (Прим. фр. вид.)

які є головною рушійною силою у справах цього світу. Та незабаром стало очевидно, що цього великого короля обдурили в його інтересах, як і в могутності його, і що вчинили замах на великодушність його серця.

Простак, дедалі більше зворушуючись, спитав, хто ті французи, що отак обдурили любого гуронця монарха.

— Це єзуїти, — відповіли йому, — головний з них — це отець Ла Шез³⁷, сповідник його величності. Треба сподіватися, що колись Господь покарає його і його виженуть, як він виганяє нас!³⁸ Чи є лихо, рівне нашому? Де Лувау³⁹ звідусюди наслав на нас єзуїтів і драгунів.

— Добре, панове, — обізвався Простак, що більше не міг стримуватися, — я їду до Версаля, щоб дістати винагороду за свої послуги; я поговорю з паном де Лувау, — мені казали, що це він воює зі свого кабінету. Я побачу короля, я доведу до його відома правду; неможливо, щоб він не прислухався до цієї правди, коли почує все; швидко я повернуся, щоб одружитися з м-ль де Сент-Ів, і запрошую вас на весілля.

Тоді ці добродії вирішили, що це якийсь великий пан, подорожує incognito поштовою каретою. А дехто вирішив, що це королівський блазень.

За столом був переодягнений єзуїт, шпиг превелебного отця де Ла Шеза; він надсилав йому про все повідомлення, а отець де Ла Шез сповіщав пана де Лувау. Шпигун написав про все. Лист і Простак майже одночасно прибули у Версаль.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ПРОСТАК ПРИБУВАЄ У ВЕРСАЛЬ. ЯК ПРИВІТАЛИ ЙОГО ПРИ ДВОРІ

Простак виліз із екіпажа* на кухонному дворі і спитав у носіїв портшезу, о котрій годині можна бачити

* Коляска, що возила з Парижа до Версаля й скидалась на невеличку закриту колісницю. (Прим. фр. вид.)

короля. Носії зареготали йому у вічі, достоту, як англійський адмірал; він і поставився до них, як до того: побив їх. Вони хотіли відплатити йому так само, й, мабуть, сталася б кривава сцена, коли б не проходив начальник варти, бретонський дворянин, і не розігнав цей набрід.

— Пане, — сказав йому мандрівник, — мені здається, що ви добрий чоловік; я небіж пана пріора з абатства Гори; я вигнав англійців і приїхав поговорити з королем: прошу вас провести мене до його світлиці.

Гвардієць, зрадівши, що зустрів молодця зі своєї округи, який, здавалося, був не в курсі двірських звичаїв, розповів йому, що так не розмовляють з королем і що треба відрекомендуватися панові де Лувау.

— Гаразд, то проведіть мене до цього пана де Лувау, який, безперечно, відведе мене до його величності.

— З паном де Лувау, — обізвався гвардієць, — переговорити ще важче, ніж з його величністю, але я проведу вас до пана Олександра, першого військового урядовця⁴⁰; це однаково, що ви говоритимете з міністром.

Отже, вони пішли до цього пана Олександра і не могли пройти до нього, бо він мав справу з однією двірською дамою й віддав наказа нікого не впускати.

— Гаразд, — сказав гвардієць, — нічого, це не біда; ходімо до першого урядовця пана Олександра, це однаково, що ви говоритимете з паном Олександром.

Украй зачудований, гуронець пішов за ним; з півгодини вони сиділи вдвох у маленькому передпокої.

— Що це все означає? — сказав Простак. — Чи в цій країні всі люди невидимі? Куди легше битися в Нижній Бретані проти англійців, ніж у Версалі натрапити на ту людину, до якої маєш справу.

Він розгонив свою нудьгу, розповідаючи землякові про свої любовні справи; але вибила година, і гвардієць мусив іти на свій пост. Вони пообіцяли один одному побачитися завтра, й Простак ще з півгодини сидів сам

у передпокої, міркуючи про м-ль де Сент-Ів і про те, як важко говорити з королем і першим урядовцем.

Нарешті з'явився патрон.

— Пане, — сказав йому Простак, — коли б, одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої аудієнції, вони пограбували б Нижню Бретань, як схотіли.

Ці слова глибоко образили урядовця; він сказав бретонцеві:

— Чого ви просите?

— Винагороди, — сказав той, — ось мої документи. — Він розіклав перед ним усі свої свідоцтва.

Урядовець прочитав їх і сказав, що, мабуть, йому дозволять купити собі чин лейтенанта⁴¹.

— Щоб я дав гроші за те, що одбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої аудієнції? Я гадаю, що ви хочете посміятися з мене. Я хочу щонайменше кавалерійський загін; я хочу, щоб король зробив так, щоб м-ль де Сент-Ів вийшла з монастиря і щоб він віддав її за мене заміж; я хочу говорити з королем про ласку до п'ятдесятьох тисяч родин, які сподіваюся йому повернути. Одне слово, я хочу бути корисним. Хай мене використовують для чогось важливого і дадуть чин.

— Хто ви такий, пане, що наслідилися говорити так голосно?

— Ах так! — обізався Простак. — То ви не прочитали моїх посвідчень! То такий з них отут зиск! Мене звуть Геркулес де Каркабон, мене охрещено, я живу в готелі «Блакитний годинник», і я скаржитимуся на вас королеві.

Урядовець зважив, як і люди з Сомюра, що він не зовсім здоровий на голову, і не звернув на нього великої уваги.

Того самого дня превелебний отець де Ла Шез, сповідальник Людовіка XIV, одержав листа від свого шпигуна, що обвинувачував бретонця Керкабона в тому, що

він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів. Пан де Лувуа теж одержав листа від судді-розпитувача, що змалював Простака як шалапуту, що хоче палити монастирі й викрадати дівчат.

Прогулявшись у версальських садах, де аж занудьгував, Простак, повечерявши по-гуронському і по-бретонському, ліг спати, в солодкій надії побачити другого дня короля й дістати за дружину м-ль де Сент-Ів, мати принаймі кавалерійський загін і припинити переслідування проти гугенотів.

Він заколисував себе цими принадними думками, коли до його світлиці вдерся вартовий роз'їзд. Насамперед вони схопили його рушницю-дубельтівку й великий палаш.

Перелічивши, скільки в Простака грошей готівкою, його забрали до замку, що його король Карл V, син Жана II, загадав збудувати біля Сент-Антуанської вулиці й Тур-нельської брами⁴².

Уявіть собі, який здивований був дорогою Простак. Спочатку він гадав, що це ввижається йому вві сні: він сидів у якомусь заціпенінні; потім, охоплений раптом люттям, що подвоїла його сили, він ухопив за горло двох своїх проводирів, що були з ним у кареті, викинув із-за занавіски, сам кинувся за ними, тягнучи третього, що хотів його затримати. Знесилений, він упав. Його зв'язали й поклали знову в карету.

— Так от вона, нагорода, — казав він, — тому, хто вигнав англійців з Нижньої Бретані! Що сказала б ти, прекрасна Сент-Ів, коли б побачила мене в такому становищі!

Приїхали нарешті до місця, що мало бути йому за оселю, мовчки, як мертвого вносять до гробовища, внесли його до кімнати, де й мали замкнути. Ту кімнату вже займав один старий відлюдник з Пор-Роялю⁴³ на ім'я Гордон, що животів там уже два роки.

— Маєте, — сказав йому начальник сторожі, — ось я привіз вам товариша.

І відразу ж замкнулися величезні засуви на масивних дверях, оббитих залізом. Двоє в'язнів лишилися відокремлені від цілого світу.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
ПРОСТАКА ЗАМКНЕНО В БАСТИЛІЇ
З ЯНСЕНІСТОМ

Пан Гордон був бадьорий і спокійний старий, що визначався двома неабиякими прикметами: умів терпіти злигодні й потішати знедолених. Щиро та спічутливо підійшов він до свого товариша й сказав, обіймаючи його:

— Хоч би хто ви були, що маєте жити зі мною вкупі в оцій домовині, будьте певні, я завжди забуду за самого себе, аби тільки полегшити ваші муки в пекельній безодні, куди нас кинено. Любімо провидіння, що привело нас сюди, терпімо й сподіваймося.

Ці слова вплинули на душу Простака, неначе англійські краплі⁴⁴, що повертають до життя вмираючого, і він широко розплющив здивовані очі.

Після перших привітань Гордон, не силкуючись дізнатися про причину його лиха, своєю любою розмовою й тим зацікавленням, яке знедолені мають один до одного, нав'яв йому бажання розкрити своє серце й зняти тягар, що гнітив його. Але Простак не міг зрозуміти, чому скоїлося з ним його лихо; воно видавалося йому чимось безпідставним, і добродій Гордон був такий самий здивований, як і він.

— Мабуть, — сказав янсеніст гуронцеві, — Бог мав щодо вас якісь великі наміри, бо привів вас з озера Оріноко до Англії й Франції, де вас у Нижній Бретані охрестили, кинув вас сюди задля спасіння душі вашої.

— А я, їй-богу, думаю, — відповів Простак, — що до моєї долі втрутився сам диявол. Мої американські

земляки ніколи не поводитися зі мною так жорстоко, як я оце зазнав, вони й уявити цього не можуть. Їх звуть дикунами, але вони люди дуже прості, люди ж цієї країни жажливі негідники. Мене, по правді, дуже дивує, що я приїхав з Нового Світу для того, щоб мене замкнули на чотири засуви вкупі зі священником, але коли я подумаю про безліч людей, які кидають одну півкулю, щоб дати себе вбити на іншій, чи які зазнають доробою аварії і їх їдять риби, то не бачу, щоб Бог мав прихильні наміри щодо цих людей.

Крізь квартиру їм подали обідати. Розмова перейшла до провидіння, до ордерів на арешти⁴⁵ й до способу не зазнати недолі, що судилася всім людям на цьому світі.

— Уже два роки, як я тут, — сказав старий, — не маючи іншої розради, як я сам та книжка, але жодної хвилини не впадав я у відчай.

— Ах, пане Гордоне, — скрикнув Простак, — то ви, значить, не кохаєте своєї хрещеної матері? Коли б ви, як я, знали м-ль де Сент-Ів, ви були б у розпачі! По цих словах він не міг стримати сліз і тоді відчув себе трохи не таким пригніченим. — Але, — сказав він, — чому стає легше після сліз? Мені здається, що вони повинні впливати навпаки.

— Сину мій, усе в нас є фізичне, — сказав добрий старий, — усяке виділення добре діє на тіло, а те, що полегшує тіло, полегшує й душу; ми — машини провидіння.

Простак, мавши, як багато разів відзначали ми, глибокий розум, замислився над цією думкою, що, здалося йому, була в зародку в ньому самому; після цього запитав у свого товариша, за що його машина була два роки за чотирма засувами.

— З ласки спокутливої благодаті⁴⁶, — відповів Гордон, — я став янсеністом. Я знав Арнульда й Ніколя⁴⁷; єзуїти переслідували нас. Ми думаємо, що Папа такий самий єпископ, як і інші; от за це отець де Ла Шез,

сповідник короля, одержав від нього наказ без жодної судової формальності позбавити мене найдорожчого для людини добра — волі.

— Мені дуже дивно, — сказав Простак, — що всі нещасливці, яких я зустрічав, були нещасливі саме через Папу. Щодо вашої спокутливої благодаті, то зізнаюся вам, я про неї нічого не чув; проте я дивлюся як на велику ласку на те, що Бог послав мені в моїй недолі таку людину, як ви, що влила в моє серце заспокоєння, яке я вважав для себе за неможливе.

Щодня розмова ставала цікавішою й повчальнішою. Душі в'язнів прихилилися одна до одної. Старий багато знав, а молодий хотів багато чого навчитися. Протягом місяця він навчався геометрії і проковтнув її; Гордон сказав йому читати фізику Рого⁴⁸, що була тоді в моді, і він мав досить розуму, щоб побачити там тільки неясність.

Потім він прочитав перший том «Шукання істини»⁴⁹. Це нове світло осяяло його.

— Як, — казав він, — наша уява й наші почуття ошукують тут нас? Як, речі не утворюють наших ідей, а ми самі собі не можемо їх створити?

Коли він прочитав другий том, він уже не був такий задоволений і зважив, що куди легше руйнувати, ніж будувати.

Його товариш, здивований, що молодий неук має такі погляди, які властиві тільки душам досвідченим, став високої думки про його розум і ще більш прихилився до нього.

— Мені здається, — сказав йому одного дня Простак, — що ваш Мальбранш половину своєї книги писав розумом, а другу — уявою і забобонами.

За кілька днів Гордон поспитав у нього:

— То що ви думаєте про душу, про спосіб, яким одержуємо ми наші думки, про нашу волю, благодать і свободу волі?

— Нічого, — відповів йому Простак, — коли я й мислю дещо, так те, що ми перебуваємо під владою

вічного ества, як і зірки чи елементи. Воно створило все в нас. Ми маленькі коліщата у велетенській машині, в якій воно є душею. Машина ця діє за загальними законами, не зважаючи на окремих осіб. Це єдине, що здається мені зрозумілим; усе інше є для мене темна безодня.

— Але, сину мій, це значить зробити Бога винним за гріх.

— Але, отче мій, ваша спокутлива благодать теж робить Бога винним за зло, бо очевидно, що всі, кому в цій благодаті відмовлено, грішать; а хто віддає нас злу, хіба не є винен у злі?

Ця простосердність дуже спантеличила доброго чоловіка, він зрозумів, що марно силкується виплутатися з цієї драговини, і він накопичив стільки слів, які, здавалося, мали зміст, але, по суті, не мали жодного, і що Простаківі стало шкода його. Усе зводилось просто до питання про походження добра й зла, і тоді довелося бідному Гордонові перейти до огляду скриньки Пандори, яйця Оназда, яке розбив Аріман, ворожнечі між Тіфоном й Озірісом і, нарешті, первісного гріха⁵⁰; і вони бігали серед цієї глибокої п'тьми, ніяк не сходячися в думках. Та, врешті-решт, цей роман душ⁵¹ відвертав їхні погляди від споглядання власного лиха, і якимись дивними чарами сила нещастя, розлитих у всесвіті, зменшувала почуття горя; вони не зважувалися скаржитися, раз усі навколо терпіли. Але серед нічного відпочинку образ прекрасної Сент-Ів заступав у душі її коханого всі метафізичні й моральні ідеї. Він прокидався з мокрими від сліз очима, і старий янсеніст забував свою спокутливую благодать, абата Сен-Сірана й Янсеніуса⁵², щоб заспокоювати молодика, якого вважав за смертельного грішника.

Після лекцій і розправи вони розмовляли й про свої пригоди. Набалакавшись, вони читали вкупі або окремо. Розум молодого чоловіка міцнів дедалі все більше; особливо далеко пішов би він у математиці, коли б не неуважність, яку навівала м-ль де Сент-Ів.

Він читав історичні твори, й вони засмутили його. Йому видавалося, що світ надто лихий і надто нікчемний. Справді, історія є не що інше, як картина злочинів і нещасть; сила невинних і мирних людей завжди зникає у великому театрі, головними персонажами якого є тільки владолюбні розпусники. Здається, що історії подобаються тільки трагедії, що вона занепада, коли б не живили її пристрасті, злочини й великі нещастя: треба було б озброїти кинджалом Кліо⁵³, як і Мельпомену⁵⁴.

Хоч в історії Франції не більше страхіть, ніж у всіх інших, проте вона видалася йому такою огидною на початку, такою сухою в середині, такою маленькою наприкінці, навіть за часів Генріха IV, завжди позбавленою великих справ, такою далекою від цих прекрасних відкриттів, які прославили інші нації, що йому доводилося перемагати нудьгу, аби прочитати всі ці подробиці темних нещасть, зібраних в одному куточку світу.

Гордон думав, як і він. Обоє сміялися з жалю, коли мова велася про володарів Фезансака, Фезансагета й Астарака⁵⁵; цей уривок і справді годився тільки нащадкам, коли б вони в них були. Прекрасні віки Римської республіки на деякий час зробили його байдужим до решти землі. Видовище Риму, переможця над націями й законодавця, цілком захопило його душу. Він заплював, споглядаючи цей народ, що сім століть був охоплений ентузіазмом волі й слави.

Отак минали дні, тижні, місяці, і він був би вважав себе за щасливого в цьому місці розпачу, коли б не кохав.

Його добра натура сумувала так само й за пріором Божої Матері Гори й чутливою м-ль де Керкабон.

— Що подумують вони, — повторював він часто, — коли не матимуть від мене звісток? Вони вважатимуть мене за невдячного!

Ця думка мучила його; він жалів тих, кого любив, куди більше, ніж самого себе.

Читання звеличує душу, а освічений друг заспокоює її. Наш в'язень звеселяв себе цими двома вигодами, про які раніше й не підозрював.

— Мене спокушає повірити в перевтілення, — говорив він, — бо я сам із тварини перетворився на людину.

На частину грошей, якими йому дозволили користуватися на власний розсуд, він склав собі вибрану книгозбірню. Гордон спонукав його записувати свої думки. Ось що він записав про стародавню історію:

«Мені здається, що нації довго були подібні до мене; що вони стали освіченими занадто пізно, що тисячоліттями їх цікавила тільки поточна хвилина, дуже мало цікавило минуле й ніколи — прийдешнє. Я проїхав п'ять чи шість сот миль у Канаді й не побачив жодного пам'ятника; ніхто не знає там про те, що робив його народ. Чи не є це натуральний стан для людини? Порода людей цього континенту видається мені вищою за породу того: протягом багатьох століть прикрашала вона своє існування мистецтвами й знаннями. Може, тому, що в неї борода, а американцям Бог відмовив у бороді? Не думаю, бо бачу, що китайці майже зовсім не мають борід, а культивують мистецтва понад п'ять тисяч років: адже справді, щоб мати більш як за чотири тисячі років літописи, нація повинна була скупчитися й процвітати більш як п'ятдесят століть.

Одне особливо вражає мене в цій давній історії Китаю⁵⁶ — це те, що мало не все там є правдоподібне й природне, мене захоплює, що там нема нічого фантастичного.

Чому всі інші нації надали собі казкового походження? Старі автори історичних французьких хронік, навіть не дуже старі, виводять французів від Франкуса, сина Гектора⁵⁷, римляни кажуть, ніби вони походять від якогось фрігійця⁵⁸, дарма що в мові немає жодного слова, яке хоч

трохи скидалося б на фрігійську мову. Десять тисяч років Боги жили в Єгипті, а дияволи у Скифії, де підбили гунів. До Фуکیدіда⁵⁹ в історії я бачу тільки романи, що скидаються на романи про Амадіса⁶⁰, і далеко не такі цікаві: всюди якісь примари, оракули, дива, чаклунства, перетілення, сни, які хтось пояснює і які творять долю і найбільших імперій, і найменших держав. Тут тварини, що промовляють, там тварини, з яких зробили богів, боги перевернені в людей, і люди, перевернені в богів. Ах, коли вже нам треба казок, нехай, принаймні, ці казки будуть емблемами правди. Я люблю філософські казки, сміюся з казок дитячих і ненавиджу казки брехунів».

Одного разу на вернулася йому на очі історія імператора Юстиніана⁶¹. Він прочитав, що константинопольські схоластики видали дуже поганою грецькою мовою едикт проти найбільшого тодішнього воєначальника⁶², бо цей герой в запальній розмові захопивсь отакими словами: «Істина світить власним світлом, і розум не можна просвітити полум'ям від кострищ». Схоластики запевняли, що це гасло єретичне, а протилежна аксіома буде католицька, всесвітня і грецька: «Розум можна просвітити тільки полум'ям від кострищ; бо істина не може світити власним світлом»⁶³. Ці ліностоли⁶⁴ засудили ще багато промов воєначальника і видали едикт.

— Як! — вигукнув Простак. — То отакі люди видають едикт?

— То навіть не едикти, — обізвався Гордон, — це контрedikти, з яких усі сміялися в Константинополі, і перший — імператор: то був мудрий державець, що змушував навіть схоластиків творити тільки добро. Він знав, що ці панове й багато інших пастофорів⁶⁵ уривали контрedikтами терпець його попередникам, імператорам, у справах куди поважніших.

— І дуже добре робив, — сказав Простак, — пастофорів треба, підтримуючи, стримувати.

Він записав ще багато інших думок, які вжахнули старого Гордона.

— Як! — казав той сам собі. — П'ятдесят років витратив я на своє навчання і тепер боюся, що не зможу наздогнати природний добрий розум цієї майже дикої дитини. Я тремчу, зміцнюючи старанно свої заботони; він же слухає тільки голос природи.

Добрий чоловік мав кілька невеличких критичних брошурок, у яких люди, нездатні нічого створити, гудять творчість інших, у яких різні Візе⁶⁶ знеславлюють Расінів, а Фейді⁶⁷ — Фенелонів. Простак переглянув деякі з них.

— Я прирівняв би їх, — сказав він, — до деяких мушок, що поклали свої яєчка під хвіст найкращим коням; це не заважає тим бігти.

Обидва філософи ледве зволили кинути оком на ці літературні екскременти.

Незабаром вони вдвох прочитали початки астрономії. Простак побачив небесне склепіння, і це видовище його захопило.

— Як важко, — говорив він, — почати дізнаватися про небо саме тоді, коли мене позбавлено права бачити його! Юпітер і Сатурн рухаються цими безкраїми просторами, мільйони сонць освітлюють мільярди світів, а в цьому куточку землі, куди закинуто мене, знайшлися істоти, що позбавили мене, мене — істоту, яка бачить і мислить, — усіх цих світів, яких міг досягти мій зір, і того, де Бог судив мені народитися! Світло, створене для всього всесвіту, втрачене для мене! На Північній півкулі, де прожив я свої дитячі й молодечі роки, його від мене не ховали. Без вас, дорогий мій Гордоне, я був би тут нікчемою.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

ЩО ПРОСТАК ДУМАВ ПРО ТЕАТРАЛЬНІ П'ЄСИ

Молодий Простак скидався на одне з тих дужих дерев, що, зрісши на неплодному ґрунті, швидко простягає своє коріння й гілки, коли їх пересадять на крашу

землю, і дуже незвичайним було те, що саме в'язниця стала за таку землю.

Між книжками, що заповнювали дозвілля двом в'язням, були вірші, переклади грецьких трагедій, кілька французьких театральних п'єс. Вірші, що оспівували кохання, лили в душу Простака водночас і насолоду, і сум: усі вони говорили про його дорого́у Сент-Ів. Байка про «Двох голубів»⁶⁸ розривала йому серце: надто далеко був він від того, щоб повернутися до своєї голубки.

Мольєр захоплював його: він познайомив його зі звичаями Парижа й усього людського роду.

— Якій із цих комедій віддаєте ви перевагу?

— «Тартюфові»*, безперечно.

— Я теж так думаю, — сказав Гордон, — це Тартюф засадив мене до цього приміщення, й можливо, що якраз Тартюфи спричинилися до вашого нещастя. Як подобаються вам грецькі трагедії?

— Досить гарні для греків, — сказав Простак.

Але коли він прочитав сучасну «Іфігенію», «Федру», «Андромаху», «Аталію»⁶⁹, він був у захваті, він зітхав, він лив сльози, запам'ятовував їх, не завчаючи.

— Прочитайте «Родогюну», — сказав йому Гордон, — кажуть, що це шедевр; інші п'єси, що дали вам стільки насолоди, в порівнянні з нею небагато варті.

З першої ж сторінки молодик сказав йому:

— Це не того самого автора.

— Звідки ви це бачите?

— Я ще не знаю про це, але ці вірші не западають мені ні в серце, ні у вуха.

— О, це ніщо, тільки вірші, — обізвався Гордон.

Простак відповів:

— То навіщо їх писати?

Прочитавши дуже уважно п'єсу з єдиним наміром відчувати приємне, він подивився на свого друга сухими

очима й здивований. Він не знав, що сказати. Нарешті, змушений пояснити, що саме він почуває, він відповів:

— Я мало що зрозумів на початку, я був дуже обурений на середині, остання сцена мене дуже зворушила, хоч і видалося мені, що вона малоправдоподібна. Ніхто з персонажів мене не зацікавив, і я не затримав у пам'яті й двадцятьох віршів, хоч я можу запам'ятати всі, коли тільки вони мені подобаються.

— Проте цю п'єсу вважають за найкраще, що ми маємо.

— Коли так, — обізвався той, — то вона, може, така, як чимало людей, що не варті своїх місць. Врешті, це — справа смаку; мій ше, може, не цілком сформований, я можу помилятися; але ви знаєте, що я звик говорити те, що думаю, точніше — те, що відчуваю. Я гадаю, що в людських присудах є багато від облуди, від моди, від примхи. Я говорю від природи; можливо, що природа моя надто недосконала, але можливо також і те, що більшість людей надто мало прислухається до неї

Тут він почав цитувати «Іфігенію», вірші з якої сповнювали його; і хоч він не дуже добре декламував, проте виявив стільки правди й зворушливості, що старий янсеніат розплакався. Потім він прочитав «Цінну»; він уже не плакав, він захоплювався.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ ІДЕ ДО ВЕРСАЛЯ

Та поки наш нещасливець більше освічував, ніж заспокоював себе, поки його довго пригнічений геній розвивався з такою силою й швидкістю, поки природа, удосконалюючись у ньому, винагороджувала за злу долю, гляньмо, що сталося з паном пріором, з його доброю

* Славнозвісна Мольєрова п'єса «Тартюф» — світовий образ лукавого святенника, створений перевдягненим державним злочинцем.

сестрою і з прекрасною відлюдницею Сент-Ів? Перший місяць там непокоїлися, на третьому тяжко засумували, їх хвилювали малообґрунтовані чутки, неправдиві здогади; наприкінці шостого місяця вирішили, що він помер. Нарешті пан і панна де Керкабон дізналися з листа, якого написав до Бретані один королівський гвардієць, що якийсь схожий на Простака молодик приїхав увечері до Версаля, але вночі його схопили, і відтоді ніхто нічого про нього не чув.

— Леле, — сказала м-ль де Керкабон, — наш небіж наробив дурниць і вплутався в якусь прикру справу. Він молодий, він з Нижньої Бретані, він не може знати, як треба поводитися при дворі. Любий братику, я ніколи не бачила ні Версаля, ні Парижа, а от добра нагода; може, ми відшукаємо бідного небожа: це син нашого брата, наш обов'язок допомогти йому. Хто його знає, чи не зможемо ми зробити з нього дяка, коли заспокояться поривання молодості. У нього великий нахил до науки; пригадуєте, як він міркував з приводу Старого й Нового Запону? Ми відповідаємо за його душу; це ми охрестили його, і його любя м-ль де Сент-Ів плаче цілими днями. По правді, треба їхати до Парижа; коли його сховано в одному з цих непристойних веселих домів, про які мені стільки розповідали, ми витягнемо його звідти.

Пріора зворушили слова сестри. Він поїхав до Сен-Малоського єпископа, що хрестив гуронця, і попросив у нього протекції та поради. Прелат висловився за подорож, він дав пріорові рекомендаційні листи до отця де Ла Шеза, королівського сповідальника, що мав у королівстві найбільшу вагу, до архієпископа паризького Арле⁷⁰ та до єпископа з Мо Боссюе⁷¹.

Нарешті брат і сестра виїхали. Але приїхавши в Париж, вони загубилися, як у великому лабіринті без нитки й без виходу. Капітал у них був невеличкий, а повсякчас треба було наймати карету, щоб їхати на розшуки, і вони нічого не розшукали.

Пріор з'явився до преподобного отця де Ла Шеза: той був з м-ль дю Трон⁷² і не міг давати аудієнції пріорам. Він поткнувся до архієпископських дверей: прелат замкнувся з прекрасною пані де Ледіг'ер у справах церкви. Він побіг до єпископа Боссюе — цей вивчав з м-ль де Молеон⁷³ «Містичне кохання» пані Гюйон⁷⁴. Проте він добився-таки, що ці два прелати вислухали його: обоє заявили йому, що не можуть втручатися в справи його небожа, раз той не дяк.

Нарешті він побачився з єзуїтом⁷⁵; цей зустрів його з розкритими обіймами, запевнив, ніколи його не знавши, що завжди мав до нього особливу пошану; він присягнувся, що суспільство⁷⁶ завжди прихильне до нижніх бретонців.

— Але, — сказав він, — чи не мав ваш небіж нещастя бути гугенотом?

— Напевне ні, преподобний отче.

— І він не янсеніст?

— Я можу запевнити вашу превелебність, що він ледве чи й християнин; усього місяців одинадцять, як ми його охрестили.

— Оце дуже добре, оце дуже добре, ми подбаємо про нього. Ваше пріорство дає добрі прибутки?

— О, дуже мало, і мій небіж нам дорого коштує.

— Є в околиці якісь янсеністи? Пильнуйте добре, мій любий пане пріоре, вони небезпечніші за гугенотів і атеїстів.

— Мій превелебний отче, у нас їх зовсім нема; у монастирі Святої Гори зовсім не знають, хто такі янсеністи.

— Тим краще; ідіть, нема нічого, чого б я не зробив для вас.

Він приязно відпустив пріора й більше про нього не думав.

Час минав; пріор і добра його сестра були в розпачі. Тим часом клятий суддя напосідав із шлюбом свого великого йолопа з прекрасною Сент-Ів, яку забрали

вже з монастиря. Вона все ще кохала свого хрещеника й ненавиділа чоловіка, якого їй сватали. Образа бути замкненою в монастирі збільшила її пристрасть, наказ одружитися із сином судді вивершив її. Жаль, ніжність і жах перевертали її душу. Як відомо, кохання спритніше й сміливіше в молодій дівчини, ніж родинне почуття старого пріора та сорокалітньої тітки, тим більше що Сент-Ів добре розвинула себе в монастирі романами, які читала потай.

Прекрасна Сент-Ів згадала про листа двірського гвардійця, писаного в Нижню Бретань, про якого багато говорили в окрузі. Вона постановила їхати сама, довідатися у Версалі, впасти до ніг міністрам, коли її чоловік у в'язниці, як говорили, і домагатися правосуддя для нього. Не знаю, чому вона потай була переконана, що при дворі ні в чому не відмовлять вродливій дівчині, але вона не знала, чого це коштує.

Ухваливши таку постанову, вона втішилася, заспокоїлася, не відштовхувала вже свого недоумкуватого жениха, приймала навісного майбутнього свекра, лашцлася до брата, сповнила дім радістю; потім у призначений для церемонії день вона потай вийшла з дому о четвертій годині ранку з невеличкими шлюбними подарунками й усім, що змогла забрати. Вона так добре підготувалася, що була вже більше як за десять миль, коли близько дванадцятої ввійшли до неї в кімнату. Здивування й жах були великі! Суддя-розпитувач поставив того дня більше запитань, ніж робив за цілий тиждень, жених сидів дурніший, ніж будь-коли. Розгніваний абат де Сент-Ів постановив гнатися за сестрою, суддя й син воліли поїхати з ним. Отак доля привела в Париж мало не всю округу Нижньої Бретані.

Прекрасна Сент-Ів дуже побоювалася, що за нею женуться. Вона їхала верхи і спритно випитувала в кур'єрів⁷⁷, чи не зустрічали вони гладкого абата, здорового суддю й молодого дурня, що їхали б Паризьким шляхом. Дізнавшись на третій день, що вони недалеко, вона

звернула на інший шлях і була така моторна та щаслива, що приїхала у Версаль саме тоді, як її марно розшукували в Парижі.

Але що робити у Версалі? Як їй молодій, гарній, самітній, без поради, без підтримки, незнаній нікому, ризикуючи всім, зважитися шукати якогось королівського гвардійця? Їй спало на думку звернутися до одного з єзуїтів нижчого ступеня: бо там вони були для кожного становища в житті. Вони говорили: «Як Бог дав різну їжу різним породам тварин, так дав він королеві сповідника, якого всі шукачі духовних посад називали головою галліканської церкви». Потім ішли сповідники принцес; міністри не мали сповідників — вони були не такі дурні. Там були єзуїти для простого люду, й передусім єзуїти для покоївок, через яких дізнавалися про таємниці господинь, і то була неабияка посада. Прекрасна де Сент-Ів звернулася до одного з цих останніх, якого звали отець Тут-і-Там («до послуг усіх»). Вона сповідалася йому. Оповіла йому про свої пригоди, своє становище, свою небезпеку й благала його поселити її в якоїсь доброї побожниці, яка охоронила б її від спокуси.

Єзуїт відвів її до своєї вірної духовної дочки, дружини одного двірського чашника⁷⁸. Як тільки вона опинилася там, подбала заручитись довірою цієї жінки й заприятелювати з нею; вона розпитала про гвардійця-бретонця й попросила його прийти до неї. Дізнавшись від нього, що її коханого схопили після того, як він поговорив з першим урядовцем, вона побігла до цього урядовця: той пом'якшав, побачивши вродливу жінку, бо треба погодитися, що Бог створив жінок тільки для того, щоб упокоювати чоловіків.

Розманіжившись, чорнильна душа розказала їй усе: — Ваш коханець у Бастилії, й без вас він, може, буде там усе своє життя.

Ніжна Сент-Ів знепритомніла. Коли вона отямилася, урядовець сказав їй:

— Я не в силі зробити щось добре людям, уся моя сила обмежується тим, щоб інколи зробити їм зло. Повірте мені, ідіть до пана де Сен-Пуанжа⁷⁹, який робить і добре і лихе; він кузен і улюбленець пана де Лувау: цей міністр має дві душі; Сен-Пуанж є одною з них, пані дю Френуа⁸⁰ — другою; але її тепер немає у Версалі, — вам лишається благи тільки названого ласкавця.

Прекрасна де Сент-Ів, переходячи від невеличкої радості до величезного горя, від непевної надії до сумного страху, переслідувана братом, обоюючи свого коханого, витираючи сльози й знову їх ллюючи, тремтячи, знесилюючись і знову набуваючи мужності, побігла швиденько до пана де Сен-Пуанжа.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ПОСТУП ПРОСТАКОВОГО ДУХУ

Простак робив швидкий поступ у науках і передовсім у науках про людину. Причина такого швидкого поступу його розуму полягала мало не в такій же мірі в його дикунському вихованні, як і в його вдачі. Нічому не вчившись у дитинстві, він не знав і упереджень, його розуміння, не буди викривлене помилками, лишалося в усій своїй прямоті: він бачив речі такими, які вони є, тимчасом як ідеї, закладені в нас у дитинстві, змушують нас усе життя бачити речі такими, якими вони не є.

— Ваші гнобителі мерзенні, — говорив він своєму другові Гордонові, — мені шкода, що вас утискають, але мені шкода, що ви янсеніст: усі секти видаються мені зібранням помилок. Скажіть мені, чи є секти в геометрії?

— Ні, моя люба дитино, — сказав йому, зітхаючи, добрий Гордон, — усі люди згодні щодо істини, коли її

можна виявити, але вони надто помиляються щодо неясних істин.

— Скажіть, щодо неясних побрехеньок! Коли б хоч одна істина крилася в отій купі доказів, яку розглядають уже стільки століть, її безперечно викрили б, і всесвіт дійшов би згоди хоч щодо цього пункту. Коли б ця істина була настільки потрібна, як сонце для землі, вона сяяла б, як воно. Це безглуздя, це образа людському родові, це замах проти Вищої й Безконечної Істоти говорити: є істина, потрібна людям, а Бог її заховав!

Усе, що казав цей молодик, вихований природою, справляло глибоке враження на розум старого знедоленого вченого.

— То невже правда, — вигукнув він, — що я призвів себе до нещастя заради вигадок? Я певніший свого нещастя, ніж спокутливої благодаті: я марно тратив свої дні на те, щоб обмірковувати волю Бога й роду людського, але я втратив свою; ні святий Августин, ні святий Проспер⁸¹ не витягнуть мене з тієї прірви, де я опинився!

Простак, вірний своїй вдачі, сказав йому нарешті:

— Хочете, щоб я говорив з вами брутально й відверто? Ті, що дають себе гнобити заради цих пусто-порожніх суперечок про школи, видаються мені не дуже мудрим, ті, що гноблять їх, видаються мені потворами.

Обоє в'язнів цілком погоджувалися один з одним, що ув'язнено їх несправедливо.

— Я в сто разів більше за вас маю підстави скаржитися, — казав Простак, — я народився вільний, як повітря; я мав два життя: волю й моє кохання. У мене відібрали їх, і ось ми тут обоє в кайданах, не знаючи навіть причини тому, й не можемо про це запитати. Я жив гуронцем двадцять років; кажуть, що це варвари, бо вони мстять своїм ворогам, але вони ніколи не утискають друзів. Ледве-но ступив я ногою на землю Фран-

ції, як пролив за неї кров; я, може, врятував цілу округу, й у винагороду я зник у цій домовині для живих, де я помер би від злості, коли б не ви. То значить, у цій країні нема законів? Чи тут засуджують людей, не вислухавши їх? В Англії це зовсім не так. Ні, не проти англійців треба було мені битися.

Отак філософія, народжуючись, не могла заспокоїти природу, ображену в головніших своїх правах, і давала вільний шлях справедливому обуренню. Його товариш не заперечував йому. Розлука завжди збільшує невгамовне кохання, а філософія не зменшує його. І Простак однаково часто говорив про свою прекрасну Сент-Ів, як і про мораль чи метафізику. Що чистішими ставали його почуття, то дужче він кохав. Він прочитав кілька нових романів; небагато він там знайшов такого, що змальовувало б його душевний стан; він почував, що серце його завжди йде далі за те, про що він читав.

— Ах, — говорив він, — майже всі ці автори мають самий тільки розум та вміння.

Нарешті добрий янсеністський панотець непомітно став повіреним його почуттів. Раніше він знав кохання як гріх, у якому каються на сповіді, тепер він навчився дивитися на нього як на почуття заразом і шляхетне і ніжне, що однаково може підносити і розніжувати душу, ба навіть інколи робити чеснотливим. Одне слово, сталося чудо: гуронець навернув янсеніста на істинний шлях.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ ОПИРАЄТЬСЯ НІЖНИМ ПРОПОЗИЦІЯМ

Отже, сповнена ніжного свого кохання, прекрасна Сент-Ів пішла до пана де Сен-Пуанжа зі своєю подругою, в якій мешкала, — обидві закрилися вуалями. Пер-

ше, що вони побачили при дверях, був абат де Сент-Ів, її брат, що виходив звідти. Вона злякалася, але побожна подруга заспокоїла її.

— Раз він говорив проти вас, вам обов'язково треба переговорити самій; будьте певні, що в цій країні ті, хто звинувачує, завжди праві, коли не поквартитися знищити їх. До того ж, або я дуже помиляюся, ваша присутність важитиме більше, ніж слова вашого брата.

Коли трохи підбадьорити пристрасну коханку, вона не знатиме страху. Сент-Ів з'явилася на прийом; її молодість, її врода, її ніжні очі, зрошені кількома сльозинками, притягли до себе всі погляди; облесники помічника міністра забули на хвилину про ідола влади і подивилися на ідола краси. Сен-Пуанж провів її до кабінету, вона говорила зворушливо й гарно. Сен-Пуанж розчулився. Вона тремтіла; він заспокоїв її.

— Прийдіть сьогодні ввечері, — сказав він їй, — ваша справа потребує, щоб її обмислити й обговорити на дозвіллі; тут надто багато людей, і вислуховувати доводиться на швидку руку; мені треба ґрунтовно переговорити про все, що вас цікавить.

Потім, віддавши хвалу її вроді й почуттям, він порадив їй прийти о сьомій годині вечора.

Вона з'явилася вчасно. Побожна подруга знову була з нею, але вона сиділа в салоні й читала «Християнського педагога»⁸², поки Сен-Пуанж і прекрасна Сент-Ів були в кабінеті.

— Чи повірите ви, панно, — сказав він їй спочатку, — що ваш брат приходив до мене просити в мене наказ на ваш арешт? Правда, я скоріше дам наказа, щоб він сам повернувся до Нижньої Бретані.

— Леле, пане, у ваших бюро дуже багато цих наказів, бо з глибини королівства приходять клопотатися про них, як про пенсію. Я дуже далека від того, щоб просити одного з них проти брата. Я маю багато підстав скаржитися на нього, але я шаную волю людську; я прошу волі для одного чоловіка, з яким маю одружити-

ся, для чоловіка, якому король зобов'язаний тим, що зберіг цілу округу, який може корисно служити йому, і який є сином офіцера, убитого на королівській службі. У чому обвинувачено його? Як могли страшно скривдити його, навіть не вислухавши?

Тоді помічник міністра показав їй листи шпигуна-єзуїта і зрадливого судді.

— Невже є такі потвори на світі? То оцим він хотів змусити мене одружитися з дурним сином дурного й лихого чоловіка? І ото від подібних доносів залежить тут доля громадян?

Вона впала навколішки й ридаючи просила в нього волі для відважного чоловіка, що кохав її. У такій позі врода її виявилася в найкращому своєму вигляді. Вона була така гарна, що Сен-Пуанж, втративши сором, натякнув їй, що вона матиме успіх, коли йому першому віддасть те, що зберігає для свого коханого. Налякана й засмучена Сент-Ів довго вдавала, що не розуміє його; йому довелося висловитись ясніше: боязке й стримане на початку слово викликало дужче, за яким ішло нове, ще виразніше. Обіцяно не тільки-но скасувати наказ про його арешт, але винагороди, гроші, почесті, і що більше було обіцяно, то дужче зростало бажання не чути відмови.

Сент-Ів плакала, вона була обурена і, напівсхилившись на диван, ледве вірила тому, що бачить, що чує. Сен-Пуанж теж упав навколішки. Він був непоганий із себе і міг би не злякати не таке упереджене серце; але Сент-Ів ревно любила свого коханого й гадала, що буде жакливим злочинцем зрадити його навіть на те, щоб йому прислужитися. Сен-Пуанж подвоїв свої прохання й обіцянки; нарешті він до того знетямився, що заявив, що це єдиний спосіб вивести з в'язниці чоловіка, до якого вона має таку міцну й ніжну прихильність. Ця дивовижна розмова затяглася. Побожниця в передній кімнаті, читаючи свого «Християнського педагога», бурмотіла:

— Боже мій! Що можуть вони робити протягом двох годин? Ніколи пан де Сен-Пуанж не давав таких довгих аудієнцій; мабуть, він відмовляє бідній дівчині, раз вона й досі благає його.

Нарешті її товаришка вийшла з кабінету зовсім розгублена. Вона не могла говорити, глибоко замислившись над вдачею людей великих і напіввеликих, що так легко жертвують волею чоловіків і честю жінок.

За всю дорогу вона не промовила й слова; приїхавши до подруги, вона вибухнула риданнями й розповіла їй усе. Побожниця широко перехрестилася.

— Моя люба, треба порадитися завтра з паном Тут-і-Там, нашим духовним отцем; він має великий вплив на Сен-Пуанжа: він сповідає багато служниць з його дому. Це людина побожна й поблажлива, що напучує також і визначних жінок. Звіртеся на нього, я завжди так роблю, і це завжди виходить на добре. Ми, бідні жінки, потребуємо, щоб нами керував чоловік.

— Гарзд, моя люба, завтра я піду до отця Тут-і-Там.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ СЕНТ-ІВ РАДИТЬСЯ З ЄЗУІТОМ

Щойно прекрасна й засмучена Сент-Ів була в свого сповідника, вона оповіла йому, що один хтивий і могутній чоловік пропонував їй звільнити з в'язниці того, з ким вона має законно одружитися, і що він просив за те велику ціну; що їй страшенно огидна така зрада і що коли б ішлося про її власне життя, вона швидше наклала б на себе руки, ніж піддалася.

— От мерзенний грішник, — сказав їй Тут-і-Там. — Ви обов'язково повинні сказати мені ім'я цього негідника; це, напевне, якийсь янсеніст, я доповім про нього його превелебності отцю де Ла Шезові, який посадить

його до тієї оселі, де тепер перебуває дорога вам особа, з якою ви маєте одружитися.

Бідна дівчина, довго ніяковіючи й дуже вагаючись, назвала йому нарешті Сен-Пуанжа.

— Пан де Сен-Пуанж! — скрикнув єзуїт. — Ах! Дочко моя, це інша справа; він кузен найбільшого з міністрів, якого ми тільки мали, добрий чоловік, оборонець доброї справи, добрий християнин; у нього не може бути такої думки, ви його, мабуть, погано зрозуміли.

— Ах! Отче мій, я надто добре зрозуміла його; хоч би що я зробила — я загинула; я можу вибирати тільки між нещастям і безчестям. Або мого коханця буде похоронено заживо, або я не гідна буду жити; я не можу дати йому загинути й не можу врятувати його.

Отець Тут-і-Там спробував заспокоїти її такими солідними словами:

— По-перше, дочко моя, ніколи не кажіть цих слів: «мій коханець», у них є щось гріховне, що може образити Бога; кажіть: «мій чоловік», бо хоч він ще не чоловік вам, але ви дивитесь на нього як на чоловіка, і нема нічого чеснішого за це. По-друге, хоч він і є вам чоловік у думках, у сподіваннях, він не є вам чоловіком у дійсності; отже, ви не вчините перелюбства, яке є великим гріхом і чого треба за змогою уникати. Потретьє, коли мотиви чисті, вчинок не є лихим гріхом, а нема нічого чистішого за те, щоб визволити свого чоловіка. По-четверте, в святій старовині ви маєте приклади, що можуть прекрасно допомогти вам у вашій поведінці. Святий Августин розповідає, що за проконсульства Септимія Аціндінуса, 340 року нашої ери, одного бідного чоловіка, що не міг сплатити Цезареві те, що Цезареві належить, засудили до кари на смерть, що є справедливо, не зважаючи на правило «Де нема нічого, король утрачає свої права». Справа йшла про один лівр золотом; у засудженого була жінка, якій Бог дав вроду й розважливисть. Один старий багатій пообіцяв дати дамі лівр золотом і навіть більше, за умови, що він

учинить з нею поганий гріх. Дама не думала, що зробить зле, рятуючи свого чоловіка. Святий Августин дуже похваляє її великодушну покірність обставинам. Правда, старий багатій ошукав її, і чоловіка її однаково скарали на горло, але вона зробила все від неї залежне, щоб урятувати його життя. Будьте певні, дочко моя, що коли єзуїт цитує вам зі святого Августина, значить цей святий має цілковиту рацію. Я не раджу вам нічого; ви розумні, — треба сподіватися, що ви будете корисні вашому чоловікові. Пан де Сен-Пуанж чесний чоловік, він вас не ошукає; це все, що я можу вам сказати. Я молитиму за вас Бога і сподіваюся, що все станеться на найбільшу йому славу.

Прекрасна Сент-Ів, не менш злякана від єзуїтових розмов, ніж від пропозицій помічника міністра, розгублена повернулася до своєї приятельки. Їй хотілося смертю визволитися від жаху лишити в страхітному ув'язненні коханого, якого обожнювала, і від сорому визволити його ціною того, що мала найдорожчого й що мало належати тільки цьому знедоленому коханому.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ ВОНА ГИНЕ ВІД ЧЕСНОТИ

Вона прохала свою приятельку вбити її, але ця жінка, не менш поблажлива, ніж єзуїт, висловлювалася ще ясніше.

— Леле, — казала вона, — рідко справи йдуть інакше в цьому дворі, такому шановному, такому галантному, такому уславленому: найменші й найзвичайніші посади дають часто тільки за таку ціну, якої вимагають від вас. Слухайте, ви викликали в мені довіру й приязнь, зізнаюся вам, що коли б я була така вперта, як ви, мій чоловік не посідав би тієї невеличкої посади, з якої живе; він знає це й зовсім не сердиться. Він вбачає в

мені свою добродійницю й дивиться на себе як на мого ставленника. Чи ви думаєте, що всі ті, що стоять на чолі провінцій чи навіть армій, мають ці почесті й багатства за свої послуги? Вони зобов'язані за це паніям своїм жінкам. Коханням клопочуться про військові чини, й посаду має чоловік найвродливішої. Ваше становище куди краще; справа йде про те, щоб повернути вашого чоловіка на світ божий і одружитися з ним; це святий обов'язок, і ви повинні його виконати. Прекрасних і пишних дам, про яких я вам говорю, ніхто не плямує, вам же аплодуватимуть; скажуть, що коли ви й проступилися, то це тільки ради надмірної чесноти.

— Ах, якої там чесноти? — скрикнула прекрасна Сент-Ів. — Що за лабіринт неправди! Що за країна! Ось коли навчилась я розпізнавати людей! Якийсь отець де Ла Шез і дурний суддя вкинули мого коханого до в'язниці, родина моя переслідує мене, у моїй недолі до мене простягають руки тільки на те, щоб збездістити мене. Один єзуїт занапастив прекрасного чоловіка, другий єзуїт хоче занапастити мене; навколо мене самі пастки, і я близька до того, щоб потрапити в пастку! Мені треба або вбити себе, або говорити з королем; я впаду йому до ніг на дорозі, коли він ітиме до служби Божої чи до театру.

— Вам не дадуть і підійти, — сказала їй добра приятелька, — а коли ви матимете нещастя говорити з ним, пан де Лувуа й велебний отець де Ла Шез можуть поховати вас у якомусь монастирі до кінця ваших днів.

Тимчасом як ця особа збільшувала її розпач і глибше встромляла кинджал їй у серце, прийшов посланець від пана Сен-Пуанжа з листом і двома прекрасними сережками. Сент-Ів, плачучи, відкинула їх, але приятелька підбрала.

Як гонець відійшов, повірена прочитала листа, в якому обох подруг запрошували на вечерю сьогодні. Сент-Ів запряглася, що не піде. Побожниця хотіла приміряти їй діамантові сережки. Сент-Ів не могла їх

знести. Вона змагалася цілий день, нарешті, думаючи тільки про свого коханого, переможена, не знаючи, куди її тягнуть, вона дозволила відвести себе на фатальну вечерю. Ніщо не могло переконати її прикрасити себе сережками; повірена взяла їх із собою й проти її волі причепила їй перед тим, як сідати до столу. Сент-Ів була така схвильована, така засмучена, що дозволила мучити себе, а господар зважив, що це є ознакою прихильності. Перед кінцем обіду повірена скромно щезла; тоді господар показав розпорядження про скасування наказу про арешт, грамоту на чималу винагороду, на командування ротою й не шкодував обіцянок.

— Ах! — сказала йому Сент-Ів. — Як я кохала б вас, коли б ви не вимагали мого кохання!

Нарешті, після довгого опору, після ридань, зойків, сліз, знесилена в боротьбі, розгублена, вона мусила віддатися. У неї був єдиний засіб: пообіцяти собі думати тільки про Простака, поки жорстокий чоловік безжально користався з безвихідного становища, що в ньому вона опинилася.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ ВОНА ВИЗВОЛЯЄ СВОГО КОХАНОГО ТА ЯНСЕНІСТА

На світанку вона кинулася в Париж з міністровим наказом. Важко змалювати те, що діялося в її серці під час подорожі. Що може зобразити душу благородну й цнотливу, принижену своїм безчестям, сп'янілу від ніжності, змучену докорами сумління за те, що зрадила коханого, охоплену радістю визволити того, кого кохала. До всіх її думок домішувалися її скорботи, її змагання, її успіхи. То не була вже та проста дівчина, думки якої звузило провінціальне кохання; кохання й нещастя сформували її; почуття зробили в ній той самий по-

ступ, який розум зробив у душі її знедоленого коханця. Дівчата легше навчаються відчувати, ніж чоловіки думати. Її пригода була повчальніша за чотири роки сидіння в монастирі.

Одежа на ній була надзвичайно проста; вона з жахом дивилася на вбрання, в якому з'явилася перед своїм лихим добродійником; вона залишила приятельці діамантові сережки, навіть не глянувши на них. Змучена й чарівна, обожнюючи Простака й зневажаючи себе, прийшла вона, нарешті, до

Замку помсти, цих жахливих стін,
Які ховають і безвинність, і злочин.*

Коли треба було вийти з карети, їй забракло сил. Їй допомогли, і вона ввійшла, схиливши голову, з тремтячим серцем і мокрими очима. Її провели до начальника; вона хотіла заговорити до нього, але голос завмер; вона показала наказ, ледве вимовивши кілька слів. Начальник, що полюбив свого в'язня, був дуже задоволений з його визволення. Серце його не загрубіло, як серця деякого з шановних тюремників, його товаришів, що, дбаючи тільки про винагороду, зв'язану з охороною їх в'язнів, мають ці жертви за підвалини своїх прибутків і, живучи з долі інших, потай радіють жахливою радістю, дивлячись на сльози нещасних.

Він звелів привести в'язня до своїх покоїв. Двоє коханців побачилися: обоє впали непритомні. Прекрасна Сент-Ів довго лежала нерухома й не дихаючи, Простак же швидко отямився.

— Очевидно, ця пані ваша дружина, — сказав йому начальник. — Ви не говорили мені, що одружені. Мені відомо, що це її великодушним клопотам завдячуєте ви своїм визволенням.

— Ах! Я не гідна бути йому за дружину, — сказала тремливим голосом прекрасна Сент-Ів і знову знепритомніла.

* Два рядки з Вольтерової поеми «Henriade» («Генріада»).

Коли вона отямилася, то, все ще тремтячи, подала йому грамоту про винагороду й патент на капітанський чин. Простак, здивований і зворушений, прокинувся від одного сну, щоб поринути в другий.

— За що мене ув'язнили тут? Як змогли ви мене визволити? Де ці потвори, що вкинули мене сюди? Ви Богиня, що зійшла з неба мені на допомогу!

Прекрасна Сент-Ів спустила очі, глянула на коханого, почервоніла й одвернулася; через хвилину очі її зросилися сльозами. Нарешті вона розповіла йому все, що знала, й усе, що знесла, крім того, що вона хотіла б сховати назавжди й що кожен інший, окрім Простака, звичніший до світу й обізнаніший з двірськими звичаями, легко відгадав би.

— Чи ж це можливо, щоб така нікчема, як той суддя, міг позбавити мене волі! Ах, я добре бачу, що люди дикіші від звірів, усі вони можуть шкодити. Але чи можливо, щоб єзуїт, королівський сповідник, так само допомагав моему нещастю, як і цей суддя? Не можу й уявити, з якого приводу цей огидний шахрай переслідує мене? Чи з мене зробили янсеніста? І потім, як це ви згадали про мене? Я не заслуговував того, я був тоді тільки дикун. Як ви змогли без поради, без допомоги вирушити до Версаля? Ви з'явилися там і розбили мої кайдани! Значить є у вроди й чесноти якісь непереможні чари, від яких падають залізні двері і які зм'якшують і бронзові серця!

За цим словом про чеснотність у прекрасної Сент-Ів вихопилися ридання: вона не знала, яка невинна була в злочині, що за нього докоряла собі.

Коханий її казав далі так:

— Ангеле, що розірвав мої пута, коли ви (чого я досі не розумію) маєте вплив, щоб творити правосуддя, зробіть так, щоб його виявили до одного старого, який перший навчив мене мислити, як ви навчили кохати. Недоля з'єднала нас, я люблю його, як батька, я не можу жити ні без вас, ні без нього.

— Я! Щоб я просила того самого чоловіка...

— Так! Я хочу бути всім зобов'язаний одній вам і нікому більше. Напишіть цьому могутньому чоловікові, засипте мене вашим добродіянням, докінчіть те, що почали, докінчіть ваше диво.

Вона відчула, що повинна зробити все, чого вимагає її коханий; вона хотіла писати, — руки не корилися їй. Тричі починала вона листа й тричі розривала його. Нарешті вона написала, й двоє закоханих вийшли, обійнявши старого мученика за спокутливую благодать.

Щаслива і сповнена відчаю Сент-Ів знала, в якому домі живе її брат; вона пішла туди, а коханець її оселився в тому самому домі. Ледве вони прийшли, як її покровитель надіслав їй наказ про звільнення добродія Гордона й просив у неї побачення на другий день. Отже, за кожен чесний і великодушний вчинок, який вона робила, ціною було безчестя. Вона з огидою дивилася на цей спосіб продавати людське щастя й нещастя. Вона дала цей наказ на звільнення своєму коханому й відмовила в побаченні добродійникові, якого не могла бачити без сорому й журби. Простак міг розлучитися з нею тільки для того, щоб піти визволити друга; він полетів туди; він виконав цей обов'язок, міркуючи над дивовижними подіями і дивуючись на мужню чеснотність молодої дівчини, якій двоє нещасливих завдячували своїм життям.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

ПРОСТАК, ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ І ЇХНІ РОДИЧІ ЗБИРАЮТЬСЯ ДО ГУРТУ

Великодушна й почесна зрадниця перебувала разом зі своїм братом, абатом де Сент-Ів, добрим пріором Гори й м-ль Керкабон; усі були однаково здивовані, але почуття їх і становище були зовсім різні. Абат де Сент-

Ів оплакав свої провини, впавши до ніг сестри, яка простила йому; пріор і його ніжна сестра теж плакали, але від радості; лихий суддя і його незносний син не переживали цієї зворушливої сцени: вони виїхали після першої ж чутки про звільнення їхнього ворога, вони поспішали поховати в своїй провінції свою дурість і свій страх.

Четверо осіб, схвильованих від сотні різних причин, чекали, поки молодик прийде з другом, якого мав визволити. Абат де Сент-Ів не зважувався звести очі на сестру. Добра м-ль де Керкабон говорила:

— То я побачу мого дорогого небожа!

— Ви побачите його, — сказала чарівна Сент-Ів, — але це вже не той чоловік; його поведінка, тон, думки, розум — усе змінилося; він став такий поважний, який був наївний і чудний у всьому; він стане за честь і втіху вашій родині. Чому не можу я бути за щастя для своєї!

— Ви й є за щастя, — сказав пріор. — Що сталося з вами, хто викликав у вас таку зміну?

Серед цієї розмови прийшов Простак, тримаючи за руку свого янсеніста. Тоді відбулася нова, цікавіша сцена; почалася вона ніжними обіймами з дядьком і тіткою; абат де Сент-Ів схилювався мало не до ніг Простакові, що вже не був Простаком. Двоє закоханих промовляли одне до одного поглядами, що висловлювали всі почуття, які охоплювали їх; вірність, подяка сяяла на чолі в одного; смуток відбивався в інших, трохи розгублених поглядах другої; усі дивувалися, що вона домішує журбу до такої радості. За короткий час старий Гордон став любий усій родині; він страждав разом з молодим в'язнем, і це наділяло його істотними правами. Своїм визволенням він завдячував двом коханням, і вже це саме мирло його з коханням; суворість його колишніх поглядів зникла з його серця: він став більше людиною, як і гуронець. Перед вечерею кожен розповідав про свої пригоди; два абати й тітка слухали, як діти, що слухають історію про

примари, виявляючи, як усі люди, інтерес до великих злигоднів.

— Леле, — сказав Гордон, — є, може, більше як п'ятсот невинних людей, що сидять тепер у таких самих кайданах, які розбила панна де Сент-Ів. Нещастя їх невідомі; завжди знайдеться досить рук, щоб ударити юрбу нещасних, та рідко трапляється рука допомоги.

Це правдиве міркування збільшило його розчуленість і вдячність. Триумф прекрасної Сент-Ів зростав, усі захоплювалися величчю й твердістю її душі; до захоплення домішувалася та пошана, яку мимохіть почуває кожен до людини, про яку думають, що вона має вплив при дворі, але абат де Сент-Ів не раз подумав: «Що могла зробити моя сестра, щоб так швидко набути цього впливу?»

Але саме тоді, як усі посідали до столу в дуже добродушному гуморі, приїхала добра версальська приятелька, не знаючи нічого про те, що сталося. Була вона в кареті, запряженій шістьма кіньми, і одразу було видно, кому належить цей повіз. Вона ввійшла з величним виглядом двірської особи, що має важливу справу, ледве хитнула головою товариству й, відводячи прекрасну Сент-Ів набік, сказала:

— Навіщо примушуєте ви так довго на вас чекати? Їдьмо зі мною; ось діаманти, що ви забули!

Хоч як тихо вимовила вона це, Простак почув. Він побачив діаманти. Брат був вражений. Дядько з тіткою відчували тільки здивування простодушних людей, що ніколи не бачили такої розкоші. Простак, розум якого формувався за рік роздумів, мимоволі на хвилину замислився. Його кохана помітила те, і смертельна блідість розлилася на її прекрасному обличчі, тремтіння пройняло її, вона ледве трималася.

— Ах! Пані, — сказала вона фатальній приятельниці, — ви згубили мене! Ви принесли мені смерть.

Ці слова пронизали Простакові серце, але він навчився вже опановувати себе; він не домагався з'ясувати

значення цих слів, боячись стривожити кохану перед її братом, але зблід, як і вона.

Сент-Ів, розгубившись від зміни, яку помітила на обличчі коханого, витягла цю жінку з кімнати в невеличкий коридор і кинула діаманти перед неї.

— Ах, це не вони спокусили мене, ви знаєте це! Той, хто мені їх дав, ніколи вже мене не побачить.

Подруга позбирала їх, а Сент-Ів додала:

— Нехай він забере їх чи віддасть їх вам, ідіть, не робіть з мене безчеснішу, ніж я є!

Нарешті посланниця вийшла, не розуміючи докорів сумління, яким була за свідка.

Прекрасна Сент-Ів, пригнічена, відчуваючи нервові збудження, від якого задихалася, мусила лягти в ліжку; та, щоб нікого не засмутити, вона не сказала, як їй боляче, і, посилаючися тільки на втому, попросила дозволу відпочити, заспокоївши товариство втішним і приємним словом і кинувши на коханого погляд, від якого вогнем зайнялася його душа.

Вечеря, якої не звеселяла вона, була спочатку сумна, але сум той був співчутливий, що викликає розмову приязню й корисну, таку вищу за легковажну веселість, якої звичайно шукають і яка є здебільшого тільки безглуздим шумом.

Гордон розповів стисло історію янсенізму, молінізму⁸³ й обопільних переслідувань цих партій, про упертість обох. Простак критикував їх і шкодував людей, що, не задовольняючися з розбіжностей їх наочних інтересів, створюють собі нове лихо ради інтересів химерних, ради нісенітниць. Гордон розповідав, Простак критикував, гості зацікавлено слухали й освічували себе новим світом. Розмова зайшла про повільність наших нещастя і швидкоплинність життя. Хтось зауважив, що кожна професія має притаманні їй вади й небезпеки і що від державця й до останнього жебрака всі, здається, винуватять природу. Як трапляється, що стільки людей за невеличкі гроші стають переслідувачами, охоронця-

ми, катами для інших людей? Як по-нелюдському бай- дуже якийсь урядовець одним підписом руйнує цілу родину! І як по-варварському радісно виконують це най- мити!

— Замолоду я знав, — сказав Гордон, — одного родича маршала Маріяка⁸⁴, який, будучи переслідуваний у своїй провінції за цього славетного нещасливця, сховався в Парижі під прибраним ім'ям. То був старий, років сімдесяти двох; його жінці, що була з ним, було майже стільки ж. У них був один розпусний син, який, чотирнадцять років мавши, втік з батьківського дому; ставши солдатом, потім дезертиром, він перейшов усі шаблі розпусти й злиднів; нарешті, прибравши ім'я одного маєтку, він вступив до гвардії кардинала Рішельє (бо цей панотець, як і Мазаріні, мав своїх гвардійців); у цій зграї охоронців він повинен був переводити арешти. Цьому авантюрникові доручили заарештувати старого та його дружину, що він і виконав з усією жорстокістю людини, яка хоче догодити своєму господареві. Коли він відводив їх, то почув, як ці нещасні скаржаться на довгу низку нещастя, яких зазнали вони від коліски; за найбільше своє горе батько і мати вважали розпусту та загибель сина. Він упізнав їх, та однаково відвів до в'язниці, запевняючи їх, що служба його еміненції переважає все, його еміненція винагородила таку ретельність. Я знав одного шпигуна отця де Ла Шеза, що зрадив рідного брата, сподіваючись на невеличку нагороду, якої не одержав, і я бачив, як він помирав не від докорів сумління, а з горя, що його ошукав єзуїт. Виконуючи довгий час обов'язки сповідника, я багато дізнався про внутрішнє життя родин. Я не бачив таких, що не були б охоплені скорботами, тимчасом як зовні, прикрившись машкарою щастя, вони, здавалося, потопали в радощах, і я завжди помічав, що великі нещастя є плід нашої нестриманої зажерливості.

— Щодо мене, — сказав Простак, — я гадаю, що душа благородна, вдячна й чутлива може жити щасли-

во, і я збираюся без перешкод раювати з прекрасною й великодушною Сент-Ів. Я сподіваюся, — додав він з дружньою усмішкою, звертаючись до її брата, — що ви не відмовите мені, як минулого року, і що я поводитимуся пристойніше.

Абат розсипався в перепрошеннях за минуле й за певненнях у вічній приязні.

Дядько Керкабон сказав, що це найкращий день у його житті; добра тітка, плачучи від захвату й радості, вигукнула:

— Я ж говорила вам, що з вас не буде дяка; таїнство шлюбу краще за всяке інше, дав би Бог мені мати таку честь. Але я буду вам замість матері.

Це спричинилося до нових вихвалень ніжній Сент-Ів.

Серце її коханого було повне тим, що вона зробила для нього, він надто кохав її, щоб випадок з діамантами переважив усе інше в його серці, але ці слова, які він надто добре почув: «Ви принесли мені смерть!» — і досі потай лякали його й псували всю його радість, тимчасом як похвали його прекрасній коханій ще збільшували його кохання. Одне слово, всі говорили тільки про неї, тільки про щастя, якого заслуговують двоє коханців. Умовлялися жити вкупі в Парижі; будували плани щодо майна і як збільшити його, віддавалися всім тим сподіванням, що так легко народжуються від найменшого проблиску щастя. Але Простак у глибині серця мав якесь таємне почуття, що відштовхнуло ці ілюзії. Він перечитав обіцянку, що підписав Сен-Пуанж, і накази, що попідписував де Лувуа; йому змалювали цих двох людей такими, як вони були чи як про них думали. Кожен говорив про міністрів і міністра з тією застільною волею, яку у Франції вважають за найціннішу волю, що її можна мати на землі.

— Коли б я був король Франції, — сказав Простак, — вибрав би ось якого військового міністра⁸⁵: я волів би, щоб це була людина високого походження, бо він давав би накази дворянству, я вимагав би, щоб він

сам був за офіцера, щоб він перейшов усі ранги, був би, принаймні, генерал-лейтенант армії і вартий був стати маршалом Франції, бо хіба ж на те, щоб краще знати подробиці служби, не неодмінно повинен він служити сам? Та й офіцери коритимуться в сто разів легше людині, що була на війні й виявила, як і вони, свою мужність, ніж людині кабінетній, хоч би яка вона була розумна, що може тільки домислюватись про бойові операції. Я не проти, щоб мій міністр був великодушний, хоч би це й турбувало часом мого скарбника. Я волів би, щоб він був спритний у роботі і навіть мав би ту веселість духу, що відзначає в справах вищу людину, так подобається народові і від якої кожен обов'язок стає легшим.

Він бажав міністрові такої вдачі, бо помічав завжди, що добрий гумор не сполучається із жорстокістю.

Пан де Лувра, може, й не задовольнив би Простакових побажань: він мав заслуги іншого сорту.

Але поки вони сиділи за столом, хвороба нещасної дівчини набрала загрозливого характеру; почалася гарячка, лихоманка, вона страждала, але не скаржилася, не бажаючи засмутити гостей.

Брат її, знаючи, що вона не спить, підійшов до її ліжка і став у головах; його вразив її стан. Прибігли всі. Коханий з'явився слідом за братом. Він, безперечно, був засмучений і зворушений більше за всіх, але він умів уже до всіх щасливих дарунків, якими обдарувала його природа, приєднувати й стриманість, і почуття пристойності почало переважати в ньому над усім.

Одразу ж викликали сусіднього лікаря. То був один із тих, що відвідують своїх хворих похапцем, плутають хворобу, яку бачать, з тою, яку ще мають побачити, вживаючи сліпого досвіду в науці, яку навіть цілком розумні й обмірковані дослідження не позбавляють від непевності й небезпеки. Він збільшив біль, покваліпавшись прописати модні тоді ліки. Мода навіть у медицині! Це манія, звичайна для Парижа!

Сум Сент-Ів ще більше за лікаря допомагав тому, що хвороба ставала все небезпечнішою. Душа її вбивала тіло. Сила думок, що хвилювали її, вносила в жили її отруту, небезпечнішу за найпекучішу лихоманку.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ ПОМИРАЄ. ЩО ПОТІМ СТАЛОСЯ

Покликали іншого лікаря. Цей, замість допомогти природі й дати їй діяти в молодій людині, всі органи якої волають до життя, дбав тільки про те, щоб заперечувати товаришеві. За два дні хвороба стала смертельною: вона однаково люто охопила мозок, який уважають за вмістилище розуміння, і серце, що є, мовляв, вмістилищем пристрастей.

Через яку незрозумілу механіку органи тіла підлягають почуттям і думкам? Як одна тільки скорботна думка порушує кровообіг? І як кров і собі передає свої вади в людське розуміння? Що це за незнаний флюїд, існування якого є безперечне, який швидше й діяльніше за світло вмить облітає всіма каналами життя, викликає враження, спогади, сум чи радість, розум чи нестяму, з жалем викликає те, що хотілося б забути, і з тварини, що мислить, робить або об'єкт зачудування, або об'єкт жалю і сліз?

Отак думав добрий Гордон, і це, таке природне міркування, якого рідко доходять люди, нічого не зменшило в його смуткові, бо він не був із тих нещасних філософів, що намагаються бути нечутливими. Він хвилювався за долю цієї молоді дівчини, неначе батько, що бачить, як повільно вмирає його кохана дитина. Абат де Сент-Ів був у розпачі, пріор із сестрою лили потоки сліз. Але хто може змалювати горе її коханого? Жодна мова не має слів, що відповідали б цьому апогеєві скорботи.

Тітка, майже нежива, тримала голову вмираючої в своїх безсилах руках, брат її стояв навколішках перед ліжком; коханий стискав її руку, обливаючи її сльозами, і прохоплювався риданнями; він називав її своєю добродійницею, своєю надією, життям своїм, половиною себе самого, своєю коханою, дружиною своєю. На це слово «дружина» вона зітхнула, поглянула на нього з невимовною ніжністю й раптом скрикнула від жаху; потім в одну з тих хвилин, коли пригнічені почуття чи страждання, спадаючи, лишають душі її силу й волю, вона вигукнула:

— Мені бути вам дружиною? Ах, любий, коханий, це ім'я, це щастя, ця винагорода не для мене; я помираю, і я варта цього! Ангеле мого серця! Ти, якого я віддала для пекельних демонів! Усе скінчене, мене покарано, живіть щасливо...

Цих страшних і пристрасних слів ніхто не міг зрозуміти, але вони сповнили всі серця страхом і смутком. Вона мала мужність розповісти все. За кожним словом усі присутні тремтіли від здивування, суму, жалю; усі з'єдналися в зневазі до могутнього чоловіка, що виправив несправедливість тільки злочином, змусивши найчеснішу невинність стати собі за співучасницю.

— Що! Ти винна? — сказав їй коханий. — Ні, ти невинна! Злочин може бути тільки в серці: твоє належить чесноті й мені.

Він ствердив це почуття словами, що, здавалося, повернули життя прекрасній Сент-Ів: вона заспокоїлася й була здивована, що її ще люблять. Старий Гордон засудив би її за тих часів, коли був тільки янсеністом, але, ставши мудрецем, він поважав її, він плакав.

Серед усіх цих сліз і страхів, коли загроза втратити дорогу дівчину сповняла всі серця, коли всі були засмучені, доповіли про кур'єра від двора. Кур'єр? До кого? Чого? Це було послання королівського сповідника до пріора Гори. То не отець де Ла Шез писав його, а брат Вадблед, його лакей, людина дуже значна в ту пору, той,

хто сповіщав архієпископів про волю превелебного отця, той, хто давав аудієнції, той, хто роздавав прибуткові посади, той, хто міг інколи підготувати наказ про арешт. Він писав абатові Гори, що його велебність дізналася про пригоду з його небожем, що його ув'язнення було тільки помилкою, що такі невеличкі неласки трапляються часто, що на них не треба звертати уваги, що, нарешті, він згоден, щоб він, пріор, відрекомендував завтра йому свого небожа, що він повинен привести із собою і добродія Гордона, що він, брат Вадблед, проведе їх до його превелебності й до пана Лувуа, який замовить до них слово в своєму передпокої.

Він додав, що історію про Простака й про його бійку з англійцями розповіли королеві, що король напевне призволить помітити його, коли пройдётиме через галерею, і, може, навіть хитне йому головою. Лист закінчувався надією, якою тішили себе, що всі двірські дами поквапляться запросити його небожа до себе під час туалету, що чимало з них скажуть йому: «Добридень, пане Простаче» — і що, безперечно, розмовлятимуть про нього на королівській вечері. Лист був підписаний так: «Прихильний до вас Вадблед, брат-езуїт».

Коли пріор прочитав листа вголос, його розлючений небіж, перемагаючи на хвилину свій гнів, нічого не сказав носієві, але, звернувшись до свого товариша в біді, спитав, що він думає про це. Гордон відповів йому:

— Це значить, що з людьми поводяться як з мавпами: їх б'ють і змушують танцювати.

Простак, до якого під час великих душевних зворушень поверталася його природна вдача, розірвав листа на шматки й кинув їх кур'єрові у вічі:

— Ось моя відповідь!

Його наляканий дядько думав, що вже блискавка й двадцять наказів про арешт упадуть на нього; він швиденько побіг писати, він перепрошував як міг про те, що вважав за молоду запальність і що було поривом великої душі.

Та сумніші турботи захопили всі серця. Прекрасна й знедолена Сент-Ів відчувала вже, що надходить кінець; вона була спокійна, але тим жахливим спокоєм знесиленої природи, що більш не має сил змагатися.

— О, любий мій коханцю, — сказала вона завмерлим голосом, — смерть покарала мене за мою нестійкість; але я помираю заспокоєна, бо знаю, що ви вільні; я кохала вас, зраджуючи, й кохаю вас, кажучи вам вічне — прощай.

Вона не пишалася марною мужністю, вона не хотіла тієї нещасної слави, щоб кілька сусідок сказали: «Вона померла мужньо». Хто в двадцять років може втратити коханого, життя й те, що зветься «честю», без жалю й глибокого смутку? Вона відчувала весь жах свого становища і давала зрозуміти це тими словами й поглядами вмирущої, що промовляють так владно. Вона плакала, як і ті, що були біля неї, коли мала силу плакати.

Нехай інші намагаються вихвалити чванькувату смерть тих, що спокійно переходять у небуття; це доля всіх тварин. Ми вмираємо, як вони, байдуже, тільки тоді, коли наш вік або хвороба, скувавши наші органи, зроблять нас схожими на тварин. У кого велика втрата — великий і жаль; і коли хто приглушує його, то він, значить, доніс пиху аж в обійми смерті.

Коли настала фатальна хвилина, у всіх присутніх вихопилися сльози й стогони. Простак не панував над своїм розумом. У міцних духом почуття куди дужчі, ніж у душ ніжних. Добрий Гордон досить знав його, щоб боятися, як би, отямившись, він не вкоротив собі віку. Поховали всю зброю. Нещасливий молодик помітив це і сказав родичам та Гордонові, не плачучи, не зітхаючи, не зворушуючись:

— То ви гадаєте, що на землі є хтось, хто має право й змогу завадити мені заповідати собі смерть?

Гордон як міг обминав ті нудні, загальні ліки, якіми силкуються довести, що не можна самовільно по-

збавляти себе життя, хоч би яке лихе воно було, що не треба виходити зі свого дому, коли несила там жити; що людина на землі — неначе воїн на варті. Немов для істоти істот важить, чи буде якась частинка матерії зібрана в одному місці, чи в іншому! Безсилі докази, що їх дужий і свідомий розпач вислухує зневажливо і що на них Катон відповів тільки ударом кинджала⁸⁶.

Похмуре й страшне Простакове мовчання, тьмяні очі, бліді уста, що аж тіпалися, тремтіння цілого тіла викликали в душі тих, хто дивився на нього, ту суміш співчуття й страху, яка поневолює всі сили душі, спляє всі розмови й виявляється тільки уриваними словами. Прибігла господиня і її родина, всі боялися його розпачу, не спускали його з ока, стежили за кожним його рухом. Уже крижане тіло прекрасної Сент-Ів перенесли до нижньої зали, далі від очей її коханого, а він, здавалось, іще шукав її, хоч був у тому стані, коли нічого не бачиш.

Посеред цієї вистави смерті, коли тіло поставили біля дверей дому, коли два панотці поруч кропильниці неухважно вчитували молитви, коли перехожі знічев'я бризкали кілька краплин свяченої води на труну, коли інші байдуже йшли своєю дорогою, рідні плакали, а коханий ладен був позбавити себе життя, з'явився Сен-Пуанж з версальською приятелькою.

Його хвилинна пристрасть, тільки раз задоволена, перейшла в кохання: його вколело те, що від його добродіянь відмовилися. Отець де Ла Шез ніколи й не подумав би приїхати до цього дому, але Сен-Пуанж, увесь час перед очима образ прекрасної Сент-Ів маючи, прагнучи задовольнити пристрасть, яка під час єдиного володіння встромила йому в серце жало бажань, не вагався приїхати сам до тієї, яку, може, захотів би бачити не більш як тричі, коли б вона була сама прийшла до нього.

Він вийшов із карети і перше, що побачив, — це труну. Він відвів очі з тою огидою звиклого до насоло-

ди чоловіка, який уважає, що його повинні берегти від видовища людського нещастя. Він хотів зійти сходами. Дама з Версаля з цікавості запитала, кого мають ховати; їй назвали ім'я панни де Сент-Ів. Від цього імені вона зблідла й скрикнула. Сен-Пуанж озирнувся; здивування й смуток сповнили його душу. Гордон був там з повними сліз очима; він припинив свої сумні молитви, щоб розповісти царедворцеві всю цю жахливу катастрофу; він говорив з тією владністю, яку надають людині сум і чеснота. Сен-Пуанж від природи не був злий; потік справ і розваг підхопив його душу, яка ще не пізнала себе. Він не зазнав ще старості, від якої зазвичай черствіють серця міністрів. Опустивши очі, слухав він Гордона, витер з них кілька сльозинок і здивувався, що пролив їх: він пережив каяття.

— Я неодмінно хочу бачити, — сказав він, — того незвичайного чоловіка, про якого ви мені говорите; він зворушує мене мало не так само, як ця невинна жертва, причиною смерті якої я став.

Гордон провів його до кімнати, де пріор, м-ль де Керкабон, абат де Сент-Ів і кілька сусідів повертали до життя молодика, що знепритомнів.

— Я причина вашого лиха, — сказав йому помічник міністра, — я віддам своє життя, щоб виправити це.

Перше, що спало Простакові на думку, було убити його і потім убити себе. Йому нічого іншого не лишалось, але він не мав зброї і за ним пильно стежили.

Сен-Пуанж не падав духом від відмов, за якими йшли докори, зневага, огида, що на них він цілком заслуговував і яких для нього не жалкували.

Час зм'якшує все. Пан де Лувуа, нарешті, зробив-таки із Простака прекрасного офіцера, який з'явився в Парижі й у війську під іншим ім'ям; його похваляли всі чесні люди, він незмінно був як хоробрим військовим, так і філософом.

Він говорив про минуле глибоко сумуючи, проте йому за розраду було говорити про нього; він ніжно

шанував пам'ять про любу Сент-Ів аж до останньої хвилини свого життя. Абат де Сент-Ів і пріор мали кожен прибуткові посади; добрій м-ль де Керкабон більш подобалося бачити свого небожа у військовому ранзі, ніж у дяках. Версальська побожниця зберегла діамантові сережки й ще одержала гарний подарунок. Отець Тут-і-Там отримав багато коробок шоколаду, каву, грудковий цукор, цукати, разом з «Роздумами» преподобного отця Круазе⁸⁷ й «Квітами святості»⁸⁸, у сап'янових палітурках. Добрий Гордон до самої смерті якнайніжніше приятелював з Простаком; він теж посідав добру посаду й забув назавжди спокутливую благодать⁸⁹. За девіз він узяв собі: «Нещастя інколи йде на добре», а скільки чесних людей на світі можуть сказати: «У нещасті нема нічого доброго!»



ВАВИЛОНСЬКА ЦАРІВНА



I

Старий Бел¹, володар Вавилона, вважав себе першою людиною на землі, бо всі двірські підлесники так говорили йому, а всі історики його в цьому запевняли. Таку пиху могло виправдати хіба те, що його попередники справді тридцять тисяч років тому збудували Вавилон, а він його прикрасив. Відомо, що його палац і парк, які містилися за кілька парасангів² од Вавилона, лежали між Тігром і Євфратом, що обмивали ці чарівні береги. Його просторий будинок, на три милі вздовж фасаду, височів аж до хмар. Навколо даху йшла мармурова балюстрада в п'ятдесят футів заввишки, на ній стояли величезні статуї всіх царів і великих людей. Цей дах, утворений з двох рядів цегли, був укритий із краю до краю широким шаром олова, на якому лежало на дванадцять футів землі; а на цій землі були посаджені цілі гаї оливкових, апельсинових, лимонних, фінікових, кокосових, гвоздичних і коричних дерев, що утворювали алеї, крізь які не проходило сонячне проміння.

Води Євфрату нагнічувалися помпами в сто порожнистих колон, а звідти текли до цих гаїв, сповнюючи собою просторі мармурові водойми, і потім, спадаючи іншими каналами, утворювали в парку каскади в шість тисяч футів і сотню тисяч фонтанів, які били так високо, що ледве можна було побачити краї їх струменів; згодом води знову поверталися до Євфрату. Висячі сади Семираміди³, що багато століть пізніше дивували Азію, були тільки безсилим наслідуванням цих стародавніх див, бо в епоху Семираміди все почало вироджуватися — і чоловіки, і жінки.

Але що було найчарівніше у Вавилоні, що затьмарювало все інше, — так це єдина володарева дочка, Формозанта⁴ на ймення. Це з її портретів і статуй різьбив кілька століть пізніше Пракситель свою Афродіту⁵ — ту, яку називають Венерою Калліпіга⁶. Яка різниця, о небо, між оригіналом і копією! Отже й Бел пишався більше дочкою, ніж царством. Їй було вісімнадцять років, їй треба було гідного чоловіка. Але де його взяти? Старий оракул пророкував, що Формозанта належатиме тільки тому, хто натягне лук Немврода⁷. Цей Немврод, великий ловець перед Господом, залишив після себе лука на сім вавилонських футів завбільшки, з ебенового дерева, твердішого за залізо з Кавказьких гір, яке кують у кузнях Дербента. Після Немврода жоден смертний не міг натягти цього чарівного лука.

Ще було сказано, що рука, яка зігне цього лука, уб'є найстрашнішого і найлютішого з левів, яких тільки бачили у вавилонському цирку. Та це ще було не все: зігнувши лука, переможець лева повинен був подолати всіх своїх суперників, але, головне, мав бути дуже розумним, могутнім і чесним чоловіком, і повинен був володіти найрідкіснішим скарбом, який тільки є в цьому світі.

Три володарі зважилися домагатися руки Формозанти: фараон єгипетський, шах індійський і великий хан скіфський. Бел призначив день і місце для змагання в

кінці свого парку, на широких просторі, який омивали води Тігру і Євфрату, що зливалися тут. Навколо ристалища спорудили мармуровий амфітеатр, де вміщалося п'ятсот тисяч глядачів. Навпроти амфітеатру був трон царя, що мав з'явитися з Формозантою в супроводі свого двору, а праворуч і ліворуч, між троном і амфітеатром, були місця для трьох суперників і для всіх інших володарів, що поцікавилися б приїхати подивитись на цю врочисту церемонію.

Першим приїхав єгипетський фараон. Він сидів на біку Апісі⁸ і тримав у руці сестр Ізиди⁹. За ним ішли дві тисячі жерців, одягнених у біліше за сніг полотняне вбрання, дві тисячі євнухів, дві тисячі магів і дві тисячі воїнів.

Слідом за ним незабаром приїхав цар індійський на колісниці, в яку запряжені були дванадцять слонів. Почет його був ще численніший і блискучіший, ніж у єгипетського фараона.

Останнім з'явився цар скіфський. За ним ішли тільки вибрані воїни, озброєні луками і стрілами. За коня йому був чудовий тигр, якого він сам приборкав і який заввишки був такий, як найкращий персидський кінь. Велична й імпазантна постава цього державця затьмарила його супротивників; його білі оголені м'язисті руки, здавалося, згинали вже лук Немврода.

Спочатку троє володарів простерлись ниць перед Белом і Формозантою. Єгипетський фараон подарував царівні двох найкращих нільських крокодилів, двох гіпопотамів, двох зебр, двох єгипетських щурів і дві мумії та книги великого Гермеса¹⁰, які вважав за найрідкісніший скарб на землі.

Цар індійський подарував їй сто слонів, на кожному з яких була визолочена башта, і поклав їй до ніг «Веди»¹¹, писані рукою самого Ксакі¹².

Цар скіфський, що не вмів ні читати, ні писати, подарував їй сто бойових коней, укритих чапраками із шкур чорнобурих лисиць.

Царівна спустила очі перед своїми поклонниками і граціозно й гідно уклонила їм.

Бел звелів одвести цих державців до призначених для них тронів.

— Чом не маю я трьох дочок? — сказав він їм. — Я зробив би сьогодні щасливими шість осіб.

Потім він звелів тягти жереб, кому першому випробувати лук Немврода. У золотий шолом укинули імена трьох претендентів. Першим вийшло ім'я єгипетського фараона, потім ім'я індійського царя. Цар скіфський, глянувши на лука й на суперників, не шкодував, що буде третім.

Поки лагодилися до цієї врочистої спроби, двадцять тисяч пажів і двадцять тисяч молодих дівчат розносили прохолодні напої поміж лавами глядачів. Увесь світ визнавав тоді, що боги створили царів тільки на те, щоб вони повсякчас влаштовували учти, аби лиш учти ті були різноманітні; що життя людське надто коротке, щоб його якось інакше використовувати; що судові процеси, інтриги, війни, суперечки жерців, які виснажують людське життя, є речі безглузді й жахливі; що людина народжується тільки для радості; що вона не кохалася б так пристрасно й стало в розвагах, коли б не була створена для них, що суть людської натури полягає в тому, щоб звеселяти себе, і що все інше є божевілля. Цю чудесну мораль заперечували завжди тільки факти.

Коли мав розпочатися цей іспит, що мусив вирішити долю Формозанти, перед бар'єром з'явився невідомий юнак, сидючи верхи на однорозі, в супроводі челядника, що їхав теж однорогом і тримав на кулаці великого птаха. Сторожа була вражена, побачивши на такому коні постать, що мала вигляд божества. То було, як говорили потім, обличчя Адоніса на Геркулесовім тілі¹³, то була велич укупі з грацією, його чорні брови й довге русяве волосся — незнане у Вавилоні сполучення краси — зачарували присутніх; весь амфітеатр підвівся,

щоб краще його бачити, усі двірські жінки втупили в нього здивовані погляди. Сама Формозанта, що спустила очі долі, підвела їх і почервоніла; троє королів зблідли. Всі глядачі, порівнюючи Формозанту з невідомим, вигукнули:

— В цілому світі тільки цей юнак такий самий вродливий, як і царівна!

Здивовані воротарі спитали в нього, чи він теж володар. Чужинець відповів, що не має честі бути ним, а приїхав здалеку, цікавлячись побачити, чи є володарі, що гідні були б Формозанти. Його челядника, однорогів і птаха відвели до першого ряду; він низько вклонився Белові, його дочці, трьом королям і всім присутнім, потім, червоніючи, сів на своє місце. Двоє однорогів лягли йому біля ніг, птах сів йому на плече, а челядник, що ніс невеличку торбину, сів поруч нього.

Розпочалося змагання. Із золотого сагайдака витягли лук Немврода. Головний церемоніймейстер, що позад нього йшло п'ятдесят пажів, а попереду двадцяттеро сурмачів, підніс його єгипетському фараонові, що, давши поблагословити його жерцям і поклавши на голову бикові Апісу, не мав сумніву, що матиме перемогу. Він зійшов на середину арени, зробив першу спробу, доклав усіх сил, викривляючись так, що весь амфітеатр зареготав, а сама Формозанта усміхнулася. Його первосвященик підійшов до нього.

— Нехай ваша величність, — сказав він йому, — одмовиться від цієї марної честі. Ви, без сумніву, переможете в іншому і подолаєте лева, бо маєте шаблю Озіріса. Вавилонська царівна повинна належати володареві, що має найбільше розуму, — а ви відгадаєте всі загадки. Вона повинна одружитися з найчесотнішим, — а ви такий і є, бо вас виховали єгипетські жерці; її має взяти найщедріший, — а ви подарували їй двох кращих крокодилів і двох найкращих щурів, які були в Дельті¹⁴; ви маєте бика Апіса й книжки Гермеса, ці найрідкісніші

в світі речі; ніхто не зможе сперечатися з вами за Формозанту.

— Маєте рацію, — сказав єгипетський король і повернувся до свого трону.

Подали лук до рук індійського володаря, та він натер собі такі пухирі, що цілих п'ятнадцять днів не проходили, і він потішав себе тим, що цар скіфський буде не щасливіший за нього.

Та ось узяв лука й скіф; сила в ньому єдналася зі спритністю; в його руках лук, здавалося, став трохи гнучкіший, він навіть трохи зігнув його, але ніяк не міг його натягти.

Глядачі, в яких добре обличчя цього царя викликало прихильність, зітхали з цих малих успіхів і вирішили, що прекрасна царівна ніколи не вийде заміж.

Тоді невідомий юнак одним стрибком перескочив на арену й, удаючись до скіфського царя, сказав йому:

— Не дивуйтеся, ваша величність, що не цілком досягли мети. Ці ебенові луки роблять у моїй країні, їх треба вміти повернути певним способом. Ви маєте більше заслуги, зігнувши його, ніж я, напнувши.

Тут він узяв стрілу з сагайдака, наклав на тятину, напнувши її й спустив стрілу геть далеко за бар'єр. Мільйони рук заплескали на це диво; весь Вавилон здригнувся від вигуків, і всі прекрасні дами заговорили:

— Яке щастя, що такий вродливий хлопець має таку силу!

Потім він витяг із кишені невеличку бронзову платівку, написав на ній щось золотим вістрям, прив'язав її до лука й подав усе це царівні з грацією, що захопила всіх присутніх; потім скромно повернувся на своє місце поміж птахом і челядником. Вавилон був вражений, троє королів засмучені, а невідомий, здавалося, нічого не помічав.

Формозанта ще дужче здивувалася, прочитавши на прив'язаній до лука бронзовій платівці невеличкий вірш, писаний доброю халдейською мовою:

Немвродів лук тугий — бійців несхибна зброя,
Амура дивний лук вражає серце нам.
У ваших він руках. Любов'ю неземною
Проймаєте на смерть ви груди юнакам.
Могутні три царі прийшли на це змагання,
Щоб усміх ваш ясний здобути у бою.
Не знаю я, кого жде вічне раювання,
Та кожен без вагань зустріне смерть свою!

Цей маленький мадригал не розгнівив царівни. Кілька панів старого двору критикували його, кажучи, що раніше, за добрих давніх часів, Бела порівняли б до сонця, Формозанту до місяця, шию її до башти, груди до четверика пшениці¹⁵, — вони говорили, що чужинець не має фантазії і що він ухиляється від правил справжньої поезії, — але всі дами вважали, що вірші дуже гречні; вони були зачудовані, що людина, яка так добре натягає лука, має такий розум. Фрейліна сказала царівні:

— Ваша величність, от змарновані таланти; до чого прислужатся цьому юнакові його розум і лук Немврода?

— Щоб чарувати, — відповіла Формозанта.

— Ах! — сказала фрейліна крізь зуби. — Ще один мадригал, і дуже можливо, що його покохають.

Тим часом Бел, порадившись з магами, заявив, що хоч жоден із трьох царів не натягнув лука Немврода, та все ж його дочка має вийти заміж, і вона належатиме тому, хто подолає великого лева, навмисне для цього відгодованого в його звіринці. Єгипетський фараон, вихований за мудрими звичаями своєї країни, зауважив, що дуже смішно, щоб одружити царя, наражати його на небезпеку від звіра. Він визнавав, що володіти Формозантою — це велика нагорода, але гадав, що коли лев задушить його, він ніколи не зможе одружитися з цією прекрасною вавилонянкою. Цар індійський погоджувався з єгиптянином. Вони вирішили, що володар Вавилону глузує з них; що треба викликати військо й покарати його; що в них є багато людей, які матимуть

за велику честь померти з наказу своїх володарів, і тоді не спаде й волосинки з їхніх святих голів; що вони легко скинуть з престолу вавилонського царя, а потім тягтимуть жереб, кому з них володіти прекрасною Формозантою.

По цій угоді обидва царі, не гаючись, вислали кожен до своєї країни гінців з наказом зібрати армію в триста тисяч чоловік, щоб добути Формозанту.

Тим часом скіфський цар сам вийшов на арену з шаблею в руці. Він не був до нестями закоханий у чари Формозанти; слава була його єдиною пристрасстю, вона й привела його до Вавилону. Він хотів довести, що коли індійський і єгипетський володарі надто обережні, щоб погодитися на зустріч з левом, то сам він досить відважний, щоб піти в бій і підтримати честь царського вінця, його незвичайна відвага не дозволила йому навіть узяти до послуг свого тигра. Він вийшов сам, легко озброєний, у крицевому, прикрашеному золотом шоломі, над яким розвівалися три біліші за сніг кінські хвости.

Проти нього випустили найбільшого з левів, що будь-коли зростали в горах Лівану¹⁶; страшні його кігті могли, здавалося, розірвати разом трьох царів, а величезна паща пожерти їх. Страшне рикання розляглося по амфітеатру. Два хоробрі бійці стрімголов кинулися один на одного; відважний скіф устроїв свою шаблю в пельку левові, але вістря її, наткнувшись на один з тих міцних зубів, яких ніщо не могло зламати, розлетілося на скалки, і страховище лісів, розлючене раною, вже запустило свої скривавлені кігті в тіло царя.

Невідомий юнак, зворушений небезпекою, що загрожувала мужньому цареві, наче блискавка кинувся на арену; він одрубав левові голову так легко, як тепер на наших каруселях молоді кавалери збивають голови у маврів або перснів.

Потім, витягнувши невеличку коробку, він подав її скіфові з такими словами:

— У цій коробочці, ваша величність, чистий *ясе-нець*, у який вірять у моїй країні; ваші славні рани загояться від нього в одну хвилину. Тільки випадково не змогли ви подолати лева, та, незважаючи на це, ваша мужність усіх нас захоплює.

Скіфський цар, більше схильний до вдячності, ніж до заздрості, подякував своєму визволителеві й, ніжно обнявши його, пішов до свого покою, щоб прикласти *ясенець* до ран.

Невідомий дав левову голову своєму челядникові, який вимив її у водоймищі, що було під амфітеатром, і, випустивши з неї всю кров, витяг зі своєї торбинки кліщі, висмикнув ними з пащі лева сорок зубів і вставив на їх місце сорок таких самих завбільшки діамантів.

Його господар зі звичайною своєю скромністю повернувся на своє місце. Він дав голову лева своєму птахові.

— Любий пташе, — сказав він, — однеси до ніг Формозанти цей невеличкий знак пошани.

Птах полетів, тримаючи в кігтях страшний трофей. Він приніс його до ніг царівни, схиливши шанобливо шию й згинаючись перед нею. Сорок діамантів засліпили всім очі. У пишному Вавилоні ще не бачили таких самоцвітів: на смарагди, топази, сапфіри і карбункули тоді дивилися там як на найдорогоцінніші окраси. Бел і весь двір були в захваті. Ще більше вражав їх птах, що приніс цей подарунок. Він був завбільшки з орла, але очі в нього були ніжні й лагідні, в орла ж вони горді й грізні. Дзьоб у нього був рожевий і, здавалося, чимось нагадував чарівні уста Формозанти. Шия його мінилася фарбами веселки, але яскравішими і осяйнішими. Золото всіх відтінків виблискувало в його пір'ї. Лапи в нього були наче суміш срібла з пурпуром, а хвост найкращих із птахів, яких пізніше запрягали в колісницю Юнони¹⁷, меркли перед його хвостом.

Увагу, цікавість, здивування, захват усього двору привертала то сорок діамантів, то цей чарівний птах.

Він сів на балюстраді між Белом і його дочкою. Формозанта гладила його, пестила і цілувала. Він, здавалося, приймав ці пестоші з насолодою, до якої примішувалася пошана. Коли царівна давала йому поцілунок, він повертав його і потім, зворушений, дивився на неї. Вона дала йому тістечок і фісташок, які він брав своєю пурпурно-сріблястою лапою і з невимовною грацією вкидав у дзьоб.

Бел, уважно розглянувши діаманти, вирішив, що ціла його провінція ледве чи може викупити такий багатий подарунок. Він наказав, щоб для невідомого виготовляли дари ще розкішніші, ніж ті, що приділені були для трьох державців.

— Цей юнак, — сказав він, — є, безперечно, син або китайського імператора, або короля тої частини світу, про яку я чув і яку називають Європою, або він син африканського царя, володіння якого, кажуть, межують з Єгиптом.

Він одразу ж послав свого обершталмейстера привітати невідомого юнака і спитати, чи не є він державець якоїсь із цих імперій і чому, маючи такі незвичайні скарби, приїхав він з одним слугою і невеличкою торбинкою.

Поки обершталмейстер підходив до амфітеатру, щоб виконати це доручення, приїхав верхи на однорозі другий слуга. Він, звертаючись до юнака, сказав йому:

— Життю Ормара, вашого батька, надходить кінець, я приїхав сповістити вас про це.

Невідомий звів очі до неба, заплакав і відповів одним словом:

— Ідьмо.

Обершталмейстер, переказавши привітання Бела тому, хто переміг лева, подарував сорок діамантів і володів прекрасним птахом, спитав у слуги, яким же царством править батько цього юного героя. Слуга відповів:

— Батько його — старий пастух, якого дуже люблять в окрузі.

Поки тривала ця коротка розмова, невідомий сів на свого однорога і сказав обершталмейстерові:

— Пане, дозвольте передати Белові і його дочці мое щедre шанування і скажіть царівні, що я прошу добре дбати за птаха, якого я лишаю їй; він єдиний на весь світ, і цим він подібний до неї.

Сказавши це, він виїхав, як блискавка. Обидва слуги виїхали за ним і зникли з очей.

Формозанта не могла втриматися й голосно зойкнула. Птах, обернувшись до амфітеатру, де раніше сидів його господар, здавалося, дуже засмутився, не бачачи його, потім, пильно глянувши на царівну й тихенько потершися дзьобом об її прекрасну руку, він неначе віддавав себе їй до послуг.

Бел, дізнавшись, що цей незвичайний юнак — син пастуха, здивувався, як ніколи раніш, і не міг тому повірити. Він послав навздогін за ним, але швидко йому доповіли, що однорогів, на яких виїхали три вершники, не можна наздогнати і що, їдучи чвалом, вони, мабуть, роблять по сто миль за день.

II

Усі обмірковували цю дивовижну подію і марно силкувалися довідатись, як пастухів син міг подарувати сорок великих діамантів і чому він приїхав однорогом. Усі розгубилися, а прекрасна Формозанта, пестячи свого птаха, була в глибокій задумі.

Княжна Альдея, її двоюрідна сестра, яка була струнка і майже така сама вродлива, як Формозанта, сказала їй:

— Сестро моя, не знаю, чи цей молодий напівбог є пастухів син, чи ні, але мені здається, що він виконав усі умови, зв'язані з вашим шлюбом: він натягнув лук Немврода, він перемиг лева, він дуже розумний, бо на-

писав для вас досить гарний експромт. Після того як він дав вам сорок величезних діамантів, ви не можете заперечувати, що він найщедріший з людей; він володіє птахом, якого не знайти більше в світі. Його добродішність не має меж, адже, замість того щоб лишитися біля вас, він не вагаючись виїхав, як тільки дізнався, що батько його хворий. Усі вимоги оракула він виконав, окрім однієї — перемогти своїх суперників, але він зробив більше: він урятував життя єдиному суперникові, якого міг боятися, а коли б він захотів битися з двома іншими, то, гадаю, немає сумніву, що він легко перемиг би їх.

— Усе, що ви кажете, — правда, але чи можливо, щоб найбільший з людей і, може, найлюб'язніший, був сином пастуха? — відповіла Формозанта.

Статс-дама, яка втрутилася до розмови, сказала, що дуже часто слово «пастир» застосовують до царів. Їх називають пастирями, бо вони стрижуть свої отари, і що це, безперечно, поганий жарг слуги, що молодий герой приїхав з таким невеличким почтом тільки для того, щоб показати, що його власні заслуги вищі за королівську пишноту і що тільки він сам домігся Формозанти. У відповідь на це царівна тільки осипала птаха тисячею поцілунків.

Тим часом справили величезний бенкет для трьох царів і для інших володарів, що приїхали на свято. Царева дочка і небога мусили приймати гостей. Царям принесли подарунки, гідні вавилонської пишноти. Чекаючи трапези, Бел скликав раду, щоб вирішити справу зі шлюбом Формозанти. Бувши тонким політиком, він сказав:

— Я старий, не знаю, що мені робити й кому віддати мою дочку. Той, хто заслужив її, — тільки простий пастух; царі єгипетський і індійський — боягузи; мені подобається цар скіфський, але він не виконав жодної умови. Я маю ще порадитися з оракулом. Міркуйте тим часом, і ми постановимо так, як скаже оракул, бо цар

повинен поводитися тільки згідно з волею безсмертних богів.

Тут він пішов до своєї молитовні; оракул, як звичайно, відповів йому дуже коротко: «Твоя дочка одружитья тільки тоді, як попоїздить світом». Здивований Бел повернувся до радників і переказав відповідь оракула.

Усі міністри дуже шанували оракулів, усі погоджувалися чи удавали, ніби погоджуються, що оракули є основа релігії, що розум повинен мовчати перед ними, що це через них царі правлять народами, а маги царями; що без оракулів на землі не було б ні чесноти, ні відпочинку. Потім, засвідчивши найглибшу до них пошану, мало не всі зважили, що цей оракул надто зухвалий, що йому не треба скорятися, що нема нічого непристойнішого для дівчини, а тим більше для дочки великого вавилонського царя, як їхати невідомо куди; що це добрий спосіб зовсім не одружитися чи одружитися потай, негідно й непристойно, що, одне слово, оракул не має й найменшого здорового глузду.

Наймолодший з міністрів, на ім'я Онадаз, найрозумніший з них, сказав, що оракул, очевидно, мав на увазі богемілля чи прощу і що він пропонує себе в проводирі царівні. Рада погодилася з його думкою, але кожен хотів бути за проводиря. Цар вирішив, що царівна може поїхати в храм, парасангів за триста від міста, по дорозі в Аравію, щоб поклонитися святому, який нібито влаштовував щасливі шлюби дівчатам, і що поїде з нею старшина ради. Після цієї постанови пішли вечеряти.

III

Посеред садів, між двох водоспадів, підносився овальний салон на триста футів у діаметрі, його блакитне склепіння, усипане золотими зірками, відбивало дійсне роз-

міщення сузір'їв і планет. Склепіння це оберталосся, як і небо, за допомогою машин, так само невидимих, як і ті, що керують небесним рухом. Сто тисяч світильників, у циліндрах гірського кришталю, освітлювали зокола й зсередини ідальню; у буфеті, який мав вигляд амфітеатру, було двадцять тисяч ваз і золотих блюд, а проти буфету сиділи музиканти. У двох інших амфітеатрах були: в одному — овочі всіх сезонів, у другому — кришталеві амфори, в яких вилискували вина, які тільки бувають у світі.

Гості посідали навколо столу, вкритого візерунками квітів і фруктів з дорогоцінного каміння. Прекрасна Формозанта сиділа між царем індійським і фараоном єгипетським, прекрасна Альдея — біля скіфського царя. Було ще тридцять інших володарів, і біля кожного сиділа одна з краших двірських дам. Посередині, проти своєї дочки, сидів цар вавилонський. Здавалося, він сумував, що не знайшов їй гідного мужа, і разом з тим радів, що вона ще біля нього. Формозанта попрохала в нього дозволу посадити свого птаха біля себе на столі; цар охоче погодився.

Під звуки музики кожен володар міг вільно розмовляти зі своєю сусідкою. Бенкет був приємний і пишний. Перед Формозантою поставили рагу, яке дуже любив її батько. Царівна сказала, що цю страву треба було б подати його величності, і відразу ж птах, на диво спритно, вхопив блюдо і подав його цареві. Ще ніколи так не дивувалися за вечерею. Бел так само, як і дочка його, пестив птаха. Раптом птах полетів назад до Формозанти. Летячи, він розгорнув такий прекрасний хвіст, його розкриті крила були таких блискучих кольорів, золоте пір'я так сліпуче виблискувало, що всі дивилися тільки на нього, а музики припинили грати і стояли непорушні. Ніхто не їв, ніхто не розмовляв, чути було тільки захоплене шепотіння. Протягом вечері вавилонська царівна цілувала його, забувши про всіх володарів на світі. А царі індійський та єгипетський відчували, як зростає їх досада й обурення, і кожен з них дав собі

слово прискорити прихід своїх трьохсоттисячних армій, щоб помститися.

Щодо скіфського царя, то він захопився розмовою з прекрасною Альдеєю. Його горде серце ніби не помічало неухважності Формозанти і було до неї швидше байдуже, ніж гнівне.

— Вона прекрасна, — говорив він, — визнаю це, але вона, здається мені, належить до тих жінок, які цікавляться тільки власною вродою і які гадають, що людський рід повинен їм бути дуже вдячний уже за те, що вони дозволяють показувати себе привселюдно. У моїй країні не обожують ідолів; мені більше подобається весела й уважна погануля, ніж ця прекрасна статуя. Ви, пані, такі самі чарівні, як вона, а ви дозволяєте собі принаймні хоч розмовляти з чужинцями. Зі скіфською ширістю признаюсь вам, що я віддаю вам перевагу перед вашою сестрою.

Проте він помилявся щодо владі Формозанти; вона не була така пихата, як здавалося. Але Альдеї дуже сподобався його комплімент. Розмова їхня стала дуже цікава: поки вийшли з-за столу, і він і вона порозумілися й були дуже задоволені.

Після вечері вийшли прогулятися в парку. Цар скіфський і Альдея не забули відшукати затишний куточок. Альдея, що була щира на вдачу, сказала цареві:

— Я ненавиджу мою двоюрідну сестру, хоч вона й краща за мене і її чекає вавилонський трон. Честь сподобатися вам для мене привабливіша. Я волію краще Скіфію з вами, ніж вавилонську корону без вас, але ця корона належить мені за правом, коли є права на світі, бо я походжу від старшого Немвродового коліна, а Формозанта тільки від молодшого. Її дід скинув з царства мого діда і вбив його.

— То от яке кривне право у вавилонських царів! — сказав скіф. — Як звали вашого діда?

— Його звали Альдей, як і мене, батько мав таке саме ім'я; його з матір'ю заслали були в глибину імпе-

рії, а по їхній смерті Бел, не боячись мене, побажав виховати мене разом зі своєю дочкою, але він вирішив, що я ніколи не вийду заміж.

— Я помщуся за вашого діда, вашого батька й за вас, — сказав цар скіфський, — я відповідаю за те, що ви вийдете заміж, я заберу вас позавтрьому рано-вранці, бо завтра мушу обідати з вавилонським царем, і щоб підтримати ваші права, я приведу армію в триста тисяч!

— Я згодна, — відповіла прекрасна Альдея, і, давши одне одному слово честі, вони розійшлися.

Незрівнянна Формозанта вже давно пішла спати. Вона звеліла поставити біля свого ліжка срібний ящик, а в ньому апельсинове дерево, на якому б опочивав її птах. Запона над ліжком була спущена, але Формозанті не хотілося спати, — серце й уява її надто були збуджені. Прекрасний невідомий стояв їй перед очима, вона бачила, як він пускав стрілу з лука Немврода, вона стежила, як він рубав голову левові, вона знову читала його мадригал, нарешті, вона бачила, як він вихопився з натовпу й сів на свого однорога. Тоді вона вибухнула риданнями й вигукнула крізь сльози:

— То я його вже не побачу, він не прийде знов!

— Він вернеться, пані, — відповів їй птах з височини свого апельсинового деревця. — Хіба можна побачити вас і не бачити знову?

— О небо! о вічні сили! Мій птах розмовляє чистою халдейською мовою! — Говорячи так, вона одсунула запону, стала навколішки на ліжкові й простягла до нього руки. — Чи ви часом не бог, що зійшов на землю? Чи ви не великий Оромазд¹⁸, що сховався під цим чудовим пір'ям? Коли ви бог, поверніть мені цього прекрасного юнака!

— Я тільки птах, — обіззався той, — але я народився за тих часів, коли всі тварини ще розмовляли і коли птахи, змії, осли, коні, грифи вміли розмовляти з людьми. Я не хотів говорити привселюдно, боячись, щоб

ваші двірські дами не прийняли мене за чаклуна. Я признаюсь у цьому тільки вам.

Здивована, спантеличена, нестямна від такого чуда, Формозанта, хвилюючись і кваплячись запитати про сто речей одразу, спитала його спочатку, якого він віку.

— Двадцять сім тисяч дев'ятсот років і шість місяців, пані. Мені минуло стільки, скільки треба планеті, щоб пройти свій шлях по орбіті, що ваші маги називають рівноденням і що тягнеться близько двадцяти восьми тисяч ваших років. Є планети, що обертаються й довше, отже, є й істоти, далеко старіші за мене. Вже двадцять дві тисячі років, як я навчився халдейської мови під час однієї мандрівки, і в мене завжди зберігалася любов до халдейської мови. Але мої брати, інші тварини, не хочуть розмовляти у ваших краях.

— А чому, мій божественний пташе?

— Ох! Це тому, що люди взяли за звичай їсти нас, замість того щоб розмовляти з нами й учитися в нас. Варвари! Хіба не мусили б вони переконатися, що, маючи ті самі органи, що й вони, ті самі почуття, ті самі потреби, ті самі бажання, ми маємо те, що зветься душею, що ми брати їхні й що варити і їсти треба тільки злих тварин? Ми такі рідні вам, що великий Творець, безсмертний Сотворитель усього, складаючи з людиною договір, заборонив вам споживати нашу кров, а нам смоктати вашу.

Байки вашого стародавнього Локмана¹⁹, перекладені стількома мовами, будуть вічним свідоцтвом щасливих стосунків, які колись були між нами й вами. Усі вони починаються так: «За часів, коли тварини розмовляли». Правда, поміж вас є багато жінок, що розмовляють зі своїми собаками, але ті постановили не відповідати, бо їх батогами силують іти на полювання і бути співучасниками вбивства наших старих спільних друзів — оленів, ланей, зайців і перепілок.

У вас і тепер є старовинні поеми, в яких коні розмовляють, а ваші візники повсякчас звертаються до

них, але так нечемно й такими бридкими словами, що коні, які колись любили вас, тепер вас зневажають.

Країна, де живе ваш прекрасний невідомий, найдовшеніший із чоловіків, лишилася єдиною, де ваша порода вміє ще любити нашу й розмовляти з нами, і це єдиний закуток на землі, де люди справедливі.

— А де вона, ця країна мого дорогого невідомого? Як ім'я цього героя? Як зветься його держава? Я ніколи не повірю, що він пастух, як не повірю, що ви — кажан.

— Його країна, пані, є країна гангаридів²⁰, народу чесного й непереможного, що живе на східному березі Гангу. Ім'я мого друга — Амазан. Він не цар, і я навіть не знаю, чи захотів би він принизитися до того, щоб стати ним. Він надто любить земляків; він пастух, як і вони. Але не думайте, що ці пастухи схожі на ваших, які, ледве вкриті дрантливим лахміттям, стережуть баранів, незрівнянно краще вдягнених, ніж вони, що стогнуть під гнітом злиднів і платять збирачеві податків половину мізерної платні, яку одержують від хазяїв. Гангаридські пастухи від народження всі рівні, вони самі володіють незчисленими отарами, що вкривають їхні вічно уквітчані луки. Їх ніколи не вбивають; убити й з'їсти собі подібного — це на Гангу жахливий злочин. Їхня вовна, тонша й блискучіша за найкращий шовк, становить найвидатніший предмет торгівлі на Сході. До того ж на гангаридській землі є все, чого може забажати людина; оті великі діаманти, які Азаман мав честь вам подарувати, взято з копальні, що належить йому; отой одноріг, що ним, як ви бачили, він приїхав, є звичайна тварина для їзди в гангаридів; то найкраща, найгордіша, найстрашніша й найдобріша тварина, яка прикрашає землю. Досить сотні гангаридів і сотні однорогів, щоб створити незчисленну армію. Близько двох століть тому один індійський цар був такий безумний, що захотів завоювати цю країну; він з'явився в супроводі десятих тисяч слонів і мільйона вояків. Одрогоги пробивали слонів, наче по-

льових жайворонків, яких я бачив на вашому столі низаними на золотому рожні. Вояки падали під гангаридськими шаблями, як у жнива рис, підрізаний руками східних народів. Тоді взяли в полон царя і шістсот тисяч вояків; царя викупали в цілющих водах Гангу й призначили йому місцевий режим, який полягав у тому, щоб їсти тільки рослини, від природи призначені для годівлі тих, хто дихає. Люди, що їдять м'ясо і п'ють міцні напої, мають кров запалену й затруєну, від якої божеволіють стома різними способами. Головне безумство цих людей — люте бажання проливати кров своїх братів і руйнувати плідні простори, щоб потім панувати над цвинтарями. Було витрачено цілих шість місяців на те, щоб вилікувати індійського царя від його хвороби. Коли на решті лікарі помітили, що пульс його став спокійніший і стриманіший, вони видали свідоцтво про це раді гангаридів. Ця рада, погодившись також із думкою однорогів, людяно відіслала індійського царя, дурний його двір і недоумкуватих вояків у їхню країну. З того часу вони стали мудріші, й відтоді індуси поважають гангаридів, як неuki, що хочуть навчитися, поважають у вас халдейських філософів, до яких не можуть дорівнятися.

— До речі, мій любий пташе, — сказала царівна, — чи є якась релігія у гангаридів?

— Чи є там релігія, пані! В ті дні, коли на небі повний місяць, ми збираємося дякувати Богові, чоловіки в одному великому кедровому храмі, жінки в іншому, щоб не розважатися; птахи в гайку, чотириногі на чудовому лузі. Ми дякуємо Богові за все добро, яке він зробив нам; особливо папуги вміють у нас чудесно виголошувати казання. Така батьківщина мого дорогого Амазана, там живу і я. Я так з ним приятелюю, як ви його кохаєте. Коли ви вірите мені, поїдемо разом зі мною, віддасте йому візит.

— По правді, мій пташе, ви обрали собі гарне ремесло, — відповіла всміхаючись принцеса, що мріяла помандрувати й не зважувалась сказати це.

— Я служу моєму другові, — сказав птах, — а після щастя вас кохати найбільше щастя є сприяти вашому коханню.

Формозанта вже не знала, де вона; їй здавалось, що вона ширяє над землею. Усе, що вона побачила за цей день, усе, що тепер бачила й чула, і, головне, те, що відчувала у своєму серці, викликало в ній блаженство, далеко більше за те, яке відчувають нині мусульманські щасливці, коли, визволившись від земних пут, вони бачать себе на дев'ятому небі, в обіймах гурій²¹, овіяні й пройняті небесною славою та раюванням.

IV

Уся ніч минула в розмовах про Амазана, якого вона називала тепер своїм пастушком. І з того часу в багатьох народів вживають слова «пастушок» і «коханець» одне замість одного. То вона питала в птаха, чи мав Амазан інших коханих; той відповідав, що ні, і Формозанта не тямилася з радощів. То вона хотіла знати, як він живе, і з захопленням дізналася, що він витрачає свій час на те, щоб робити добро, розвивати мистецтво, доходити таємниць природи, вдосконалювати себе. То вона хотіла знати, чи душа її птаха тієї самої породи, що й душа коханого, і чому він живе двадцять вісім тисяч років, тимчасом як коханий має тільки двадцять дев'ять. Вона ставила сотню подібних питань, на які птах відповідав обережно, і це викликало ще більшу цікавість. Нарешті сон склепив їм очі й овіяв царівну солодкою облудою насланих богами снів, які інколи перевершують дійсність і пояснити які було б надто важко навіть халдейській філософії.

Формозанта прокинулася, як на неї, пізно. Ще був ранок, коли її батько ввійшов до світлиці. Птах шанобливо й чемно зустрів царя, злетів до нього, стрепе-

нув крилами, витягнув шию й сів знову на своє апельсинове дерево. Цар сів на ліжко до дочки, яка від своїх мрій ще більше покращала, його велика борода схилилася до її прекрасного обличчя, й, двічі поцілувавши її, він сказав:

— Люба моя дочко, вчора ви не могли вибрати собі чоловіка, як я сподівався, та, проте, вам треба його мати: того вимагає благо моєї імперії. Я порадився з оракулом, що, як ви знаєте, ніколи не бреше і керує всіма моїми вчинками; він наказав мені послати вас у мандрівку. Отже, вам треба зробити подорож.

— Ах, звичайно, до гангаридів! — сказала царівна і, прохопившись цими словами, ясно відчула, що сказала дурницю. Цар, що не знав і слова з географії, спитав, що вона розуміє під гангаридами, та вона легко викрутилася. Цар сказав їй, що вона має піти на прощу, і він призначив уже осіб для поchtу: голову державної ради, первосвященника, двірську даму, лікаря, аптекаря і птаха з усією потрібною челяддю.

Формозанта ніколи не виходила з царського палацу і до свята на честь трьох царів та Амазана провадила дуже безбарвне життя серед пишноти двірського етикету і марних розваг, а тому була в захваті, що піде на прощу. «Хто знає, — гадала вона, — чи не навіють боги моємулюбому гангаридові бажання піти в той самий храм і чи не матиму я щастя побачити його серед прочан». Вона ніжно подякувала батькові й сказала, що завжди потай шанувала святого, до якого він її виряджав.

Бел почаствував гостей прекрасним обідом, на якому були тільки чоловіки. Гостей добрали невдало: царі, князі, міністри, первосвященники — усі заздрили один одному, усі зважували свої слова, усі хвилювали один одного й самих себе. Обід був сумний, хоч і багато пили. Обидві царівни лишилися в своїх покоях, готуючись до свого від'їзду. Вони обідали скромно. Потім Формозанта пішла в сад прогулятися зі своїм дорогим птахом,

який, щоб розважити її, перелітав з дерева на дерево, розпустивши пишний хвіст і чудове пір'я.

Єгипетський фараон, бувши напідпитку, щоб не сказати п'яний, взяв у пажа свого лука й стріли. Цей державець, по правді, був найнезугарнішим із стрільців своєї країни; коли він стріляв у ціль, найнебезпечніше місце було те, куди він цілив. Але прекрасний птах, летячи швидко, як і стріла, сам підставив себе під удар і, весь скривавлений, упав в обійми Формозанти. Сміючись, як дурень, єгиптянин повернувся до своїх покоїв. Царівна голосно зойкнула, ллючи сльози та роздираючи шоки та груди. Вмираючи, птах шепнув їй:

— Спалить мене й не забудьте віднести попіл до щасливої Аравії, на схід од старовинного міста Адема, чи Едема, і покласти на сонці на невеличке вогнище з гвоздичного й коричневого дерева. — Промовивши це, він сконав.

Формозанта була довго непритомна й отямилася тільки на те, щоб вибухнути новими риданнями. Батько, поділяючи її сум і клянучи єгипетського фараона, був певний, що ця подія провіщає сумне прийдешнє. Він швиденько пішов порадитися з оракулом. Оракул відповів: «Усе сплітається — життя й смерть, зрада і вірність, втрата і здобич, недоля й щастя». Ні цар, ні його рада не могли нічого тут добрати, але кінець кінцем, він був задоволений, бо виконав свій релігійний обов'язок.

Поки він радився з оракулом, його заплакана дочка звеліла віддати птахові сумні почесті, як він наказав, і вирішила одвезти його до Аравії, хоч би й з небезпекою для життя. Його спалили в неспалимім полотні²², на якому він звичайно спав. Формозанта зібрала попіл у маленьку золоту вазу, всю оздоблену карбункулами й діамантами, які повитягала з лєвової пащі. Чом не могла вона, замість того щоб виконувати цей сумний обов'язок, спалити живим мерзенного єгипетського фараона! То було єдине її бажання. В досаді вона звеліла

вбити його двох крокодилів, двох його гіпопотамів, двох зебр, двох шурів, а обидві мумії наказала викинути в Євфрат. Коли б вона дістала його бика Апіса, вона не помилювала б і його.

Єгипетський фараон, ображений такою наругою, одразу ж виїхав з тим, щоб наказати виступити своїм трьомстам тисячам людей. Бачачи, що його спільник од'їхав, індійський цар того ж дня повернувся до себе, твердо намірившись приєднати свої триста тисяч індусів до єгипетського війська. Цар скіфський вирушив уночі разом з Альдеєю, твердо вирішивши змагатися за неї на чолі трьохсот тисяч скіфів і повернути вавилонську спадщину, яка належала їй, бо вона походила від старшого коліна.

Прекрасна Формозанта і собі зі своїм почтом вирушила в дорогу о третій годині ранку, гадаючи, що прибуде в Аравію, щоб виконати останнє бажання свого птаха, і що невмирущі боги повернуть їй її любимого Амазана, без якого вона не може жити.

Отже, прокинувшись, цар вавилонський не знайшов нікого.

— Он як кінчаються великі свята! — сказав він. — І яку дивну порожнечу лишають вони в душі, коли ми не той гармидер.

Але його охопив справжній царський гнів, коли він довідався, що викрадено Альдею. Він наказав розбудити всіх міністрів і скликати на нараду. Чекаючи, поки вони прийдуть, він не забув порадитися зі своїм оракулом, але ніяк не міг добитися нічого, крім цих, уславлених з того часу слів: «Коли дівчат не віддають, вони віддаються самі».

Відразу наказано було вислати триста тисяч чоловік проти скіфського царя. І от запалала найжахливіша війна, що виникла внаслідок найблискулішого свята, яке тільки було на землі. Азію мали зруйнувати чотири армії по триста тисяч бійців у кожній. Ясно, що Троянська війна, яка кілька століть по цьому здивувала світ,

була тільки дитячою забавкою, але треба зважити на те, що в троянській суперечці йшлося про стару, досить розпусну жінку, яку двічі викрадали²³, тимчасом як тут йшлося про двох дівчат і птаха.

Індійський цар чекав своєї армії на великім чудеснім шляху, що вів тоді навпростець від Вавилону до Кашміру. Скіфський цар з Альдеєю їхали прекрасною дорогою, що вела до гори Іммаус²⁴. Усі ці шляхи потім занепали від поганого догляду. Єгипетський фараон рушив на захід і наближався до невеличкого Середземного моря, яке неуди-євреї назвали потім Великим морем.

Щодо прекрасної Формозанти, то вона їхала по бассорській дорозі, обсаженій високими пальмами, які давали вічний холодок і овочі о всякій порі року. Храм, до якого вона йшла на прощу, був у самій Бассорі²⁵. Святий, на честь якого був поставлений цей храм, був схожий на того святого, якого пізніше обожували в Лампсаку²⁶. Він не тільки постачав дівчатам чоловіків, але часто й сам заступав місце чоловіка. То був найбільш шанований в Азії святий.

Формозанту не цікавив бассорський святий; вона думала тільки про свого любого гангаридського пастуха, про свого милого Амазана. Вона гадала сісти на корабель у Бассорі й поїхати до щасливої Аравії, щоб зробити все, як наказав убитий птах.

Тричі вже заходило сонце, коли Формозанта, увійшовши до готелю, де її гоффур'ери все наготували для неї, дізналася, що туди приїхав і єгипетський фараон. Довідавшись від своїх шпигунів про шлях царівни, він одразу змінив свій маршрут разом зі своїм численним почтом. Він поставив біля всіх дверей вартових, увійшов до світлиці прекрасної Формозанти і сказав їй:

— Ваша величність, саме вас я й шукаю. Ви дуже мало зважали на мене, коли я був у Вавилоні, а карати зневажливих і примхливих — це справедлива річ. Сьогодні ви, будь ласка, повечеряйте зі мною; у вас не буде

іншого ліжка, крім мого, і я поводитимуся з вами за- лежно від того, наскільки буду задоволений вами.

Формозанта бачила, що несила їй; вона знала, що розум полягає в тому, щоб пристосуватися до обставин, і вирішила визволитися від єгипетського фараона через невинну хитрість. Вона глянула на нього скоса, що через багато століть по цьому стало називатись «поводити очима», і заговорила до нього так скромно, мило, ласкаво і так чарівливо, що наймудріший з чоловіків утратив би розум, а найвидючіший був би осліп від цих слів:

— Признаюся вам, пане, що я ні разу не насмілялася глянути на вас, коли ви зробили цареві, моєму батькові, честь, завітавши до нього; я боялася свого серця, боялася своєї наївної простоти, я тремтіла від страху, щоб мій батько й ваші суперники не помітили переваги, яку я вам віддавала і якої ви так заслуговуєте. Тепер я можу одкритися в своїх почуттях. Присягаюся биком Апісом, якого, після вас, поважаю найбільше на світі, що я в захопленні від ваших пропозицій. Я вже вечеряла з вами у мого батька, я охоче вечерятиму з вами тут, хоч батька й не буде; я проситиму вас тільки, щоб із нами пив ваш великий первосвященик. У Вавилоні здалося мені, що він дуже приємний гість. Щодо вашої другої пропозиції, то вона дуже принадна, але вельможній дівчині не личить про це говорити. Досить з вас знати, що я вважаю вас за найбільшого з володарів і найприємнішого з чоловіків.

Від цих слів єгипетському фараонові голова пішла обертом, і він охоче погодився, щоб первосвященик був третім.

— Прошу у вас іще ласки, — сказала царівна, — дозвольте моєму аптекареві прийти до мене; у дівчат завжди трапляються або перебої в серці, або кольки чи задишка, і вони потребують певного догляду, певного режиму. Одне слово, мені конче потрібен мій аптекар, і я сподіваюся, що ви не відмовите мені в цім невеличкім доказі кохання.

— Ваша величність, — відповів їй єгиптянин, — хоч аптекар має погляди, протилежні моїм, і хоч його містецтво суперечить моєму, я надто добре знаю життя, щоб одмовити вам у такім справедливім проханні. Я накажу, щоб він прийшов до вас перед вечерею. Я визнаю, що ви маєте бути трохи втомлені з дороги, вам, мабуть, потрібна також і покоївка; ви можете покликати ту, котра вам найбільше подобається. Я чекатиму далі ваших наказів і пильнуватиму ваших вигод.

Він вийшов. Прийшли аптекар і покоївка на ім'я Ірля, на яку царівна цілком звирялася. Вона наказала їй на вечерю подати шість пляшок шіразького вина і напоїти цим вином усіх вартових офіцерів; потім порадила аптекареві кинути в ті пляшки дещо зі своїх ліків, од яких люди засинають на двадцять чотири години і які завжди були в нього наготові. Її наказ виконали точно. За півгодини прийшов фараон з первосвящеником. Вечеря була дуже весела; фараон із жерцем вихилили всі шість пляшок і призналися, що ніколи в Єгипті не пили такого доброго вина; покоївка подбала напоїти слуг, що прислужували за вечерею. Щодо царівни, то вона дуже пильнувала нічого не випити й посилалася на те, що аптекар наказав їй дотримуватися дієти. Незабаром усі поснули. У первосвященика єгипетського фараона була найкраща борода, яка тільки буває в людей його сану. Формозанта дуже спритно обрізала її, потім, пришивши до невеличкої стрічки, підв'язала її собі до підборіддя. Сама вона загорнулася в жерцeve вбрання з усіма ознаками його сану, а покоївку одягли ніби прислужника богині Ізиди. Нарешті, захопивши свою урну й самоцвіти, вона вийшла з готелю поміж вартових, що спали, як і їхній пан. Супутниця її подбала про те, щоб перед дверима було двоє добрих коней. Царівна не могла взяти із собою жодного з офіцерів свого почту, бо їх заарештувала б головна варта.

Формозанта та Ірля проїхали крізь лави вояків, які, вважаючи царівну за жерця, називали її «превелебним

святим отцем»²⁷ і просили в неї благословення. Дві вті-
качки приїхали до Бассори за двадцять чотири години,
раніше, ніж фараон прокинувся; тут вони скинули своє
вбрання, яке могло викликати підозру. Якнайшвидше
найняли вони корабель, і він перевіз їх через Ормуздо-
ву протоку до прекрасних едемських берегів²⁸, у щасли-
ву Аравію. Це був той самий Едем, сади якого вслави-
лися так, що стали потім оселею праведних. Вони стали
прообразом для Єлісейських полів²⁹, для садів Гаспе-
рид³⁰, садів Острова Щасливих³¹, бо в цім гарячім під-
сонні люди не можуть уявити більшого блаженства, як
холодок і дзюркотіння води. Вічно жити в небесах з
найвищою істотою чи прогулюватися райськими сада-
ми було рівнозначне для людей, що розмовляють, самі
себе не розуміючи, і не можуть ще мати ні ясних ідей,
ані точних висловів.

Щойно царівна опинилася на цій землі, вона зра-
зу ж подбала про те, щоб віддати любому птахові ті
жалобні почесті, яких він вимагав од неї. Прекрасними
руками своїми склала вона з гвоздичного й коричнеого
гілля невеличке багаття. Яке ж було її здивування, коли,
висипавши на це багаття попіл від птаха, вона побачи-
ла, як він сам собою запалав. Швидко вогонь поже-
р усе, та замість попелу з'явилося величезне яйце, з яко-
го вийшов птах, ще кращий, ніж будь-коли перед тим.
То були найкращі хвилини, які царівна переживала за
все своє життя: тільки одна хвилина могла б бути краща
за це, і вона бажала її, хоч і не сподівалася.

— Тепер я бачу, — сказала вона птахові, — що ви
той фенікс³², про якого я чула. Я мало не помираю від
здивування й радості. Я не вірила в воскресіння мерт-
вих, але моє щастя переконує мене в цьому.

— Ваша величність, воскресіння є найпростіша в сві-
ті річ, — сказав їй фенікс, — не дивніше народитися
двічі, ніж один раз. У цьому світі все воскресає; гусінь
воскресає в метеликах, покладена в землю кісточка вос-
кресає в дереві, усі поховані в землі тварини воскресають

у травах, рослинах і годують інших тварин, становлячи
частку їхньої істоти. Всі частини, з яких складаються
тіла, утворені з інших істот. Правда, я єдиний, якому
могутність Ормузда дарувала ласку воскресати в своїм
власнім вигляді.

Формозанта, що повсякчас дивувалася, відколи впер-
ше побачила Амазана й фенікса, сказала йому:

— Я розумію, що велике божество могло створити
з попелу фенікса, трохи схожого на вас, але, призна-
тись, я не можу ясно збагнути, що ви та сама істота з
тією самою душею. Що сталося з вашою душею, поки
я носила вас у кишені по вашій смерті?

— Боже мій, пані, хіба для великого Ормузда не
однаково легко чинити акт творіння з маленькою іск-
рою мене самого чи починати цю справу наново? Раніш
він дав мені почуття, пам'ять, думки, і він дав мені їх
знову. А чи цю ласку дано атомові первісного вогню,
захованому в мені, чи сукупності моїх органів, це, по
суті, нічого не значить: люди й фенікси ніколи не зна-
тимуть, як відбуваються такі речі. Але найбільша ласка,
яку дарувало мені вище божество, — це те, що я відро-
дився для вас. Чом не можу я провести з вами й Ама-
заном усі двадцять вісім тисяч років, які маю ще про-
жити до свого наступного воскресіння?

— Феніксе мій, — обізвалася царівна, — згадайте,
що перші слова, сказані мені у Вавилоні, — їх я ні-
коли не забуду, — тишили мене надією знову побачи-
ти мого любимого пастуха, якого я ревно кохаю. Нам
обом конче треба їхати до гангаридів і привезти його
до Вавилону.

— Саме цього хочу й я, — сказав фенікс, — не мож-
на втрачати й хвилини; по Амазана треба їхати найко-
ротшим шляхом, тобто повітрям. У щасливій Аравії є
два грифи, мої близькі друзі, які живуть тільки за пів-
тора ста тисяч миль звідси; я пошлю їм листа голубиною
поштою, і вони прилетять надвечір. Ми матимемо час
зробити для вас невеличкий диван з шухлядами, куди

покладемо харчів для вас. У цій своєрідній кареті вам із вашою служницею буде дуже добре. Грифи ці найсильнішої породи, кожен з них триматиме за один із поручнів. Але, повторюю, кожна хвилина дорога.

Тої ж миті фенікс пішов з Формозантою замовити диван одному знайомому мебляреві. За чотири години його закінчили. У шухляди поклали невеличкі хлібці, бісквіти, краші за вавилонські, лимони, ананаси, фісташки, кокоси й едемське вино, настільки краше за шіразьке, наскільки шіразьке вино вище за сюреньське³³.

Диван був легкий, міцний і вигідний. О призначеній годині до Едему прилетіли два грифи. Формозанта та Ірля сіли в карету-диван. Два грифи підняли її, як пір'їну. Фенікс то летів позаду, то сідав на спинці. Два грифи мчали до Гангу, як стріла, що розтинає повітря. Відпочивали лише кілька хвилин уночі, щоб попоїсти і дати випити двом возіям.

Нарешті дісталися до гангаридів. Серце в царівни билося від надії, кохання й радості. Фенікс наказав грифам спинитися біля Амазана, але йому відповіли, що вже три години, як той виїхав, і ніхто не знає куди. У мові, навіть у гангаридській, нема слів, що могли б відтворити розпач, який охопив Формозанту.

— Леле! Ось чого я боявся, — сказав фенікс. — Три години, які ви були з тим злощасним єгипетським фараоном у притулку на бассорським шляху, відняли, може, назавжди щастя вашого життя; я дуже побоююся, що ми безповоротно втратили Амазана!

Тоді він спитав у слуг, чи можна завітати до матері Амазана. Вони відповіли, що позавчора помер її чоловік і вона нікого не приймає. Маючи в домі деякий вплив, фенікс наказав одвести вавилонську царівну до покою, стіни якого були оббиті апельсиновим деревом зі смужками слонової кістки. Підпаски в довгих білих убраннях, попідперезуваних злотоцвітними стьожками, поставили їй у сотнях порцелянових ваз сотні тонких страв, між якими зовсім не видно було убоїни; був тіль-

ки рис, сага, манна, локшина, макарони, пряження й ячня, вершковий сир, тістечка різних сортів, городина й овочі, такі пахучі та смачні, що в інших краях про них і уявлення не мають; там була сила прохолодних напоїв, смачніших за найкращі вина.

Поки царівна їла, лежачи на постелі з троянд, четверо павичів, на щастя німих, обвівали її своїми пишними крилами. Двісті пташок, сто пастухів і сто пастушок давали їй концерт. Солов'ї, чижики, очеретянки, зяблівки співали з пастушками на перший голос, пастухи співали альтами і басами, і все це було прекрасно, як проста природа. Царівна визнала, що коли у Вавилоні більше пишноти, то природа в гангаридів у стократ приємніша. Але поки лилася ця заспокійлива й пристрасна музика, вона проливалася сльози й говорила своїй товаришці, молодій Ірлі:

— Пастухи й пастушки, солов'ї і чижики — усі вони кохаються, а я не бачу гангариди-героя, гідного моїх найніжніших і найпалкіших бажань.

Поки вона так вечеряла, захоплювалася й плакала, фенікс говорив матері Амазана:

— Пані, вам не можна відмовлятися побачитись з вавилонською царівною, ви знаєте...

— Я знаю все, — сказала та, — аж до її пригоди в готелі на бассорським шляху; сьогодні вранці мені все розповів чорний дрізд, і цей лихий дрізд спричинився до того, що мій син мало не збожеволів од розпачу й покинув батьківську оселю.

— То ви не знали, — обізвася фенікс, — що царівна воскресила мене?

— Ні, люба моя дитино, я дізналася від дрозда, що ви померли, і була невтішна; мене так вразила ця втрата, чоловікова смерть і раптовий від'їзд сина, що я зачинила для всіх свої двері, але раз вавилонська царівна зробила мені честь, завітавши до мене, то швиденько приведіть її; я маю їй сказати дещо дуже важливе й хочу, щоб ви були тут.

І вона відразу ж вийшла в другий покій, назустріч царівні.

Їй не легко було ходити, бо цій жінці було близько трьохсот років, але в ній збереглися ще рештки вроди й видно було, що близько двохсот тридцяти — двохсот сорока років тому вона була чарівна.

Вона привітала Формозанту з благородною пошаною, змішаною з цікавістю й сумом, що дуже вразило царівну.

Спочатку Формозанта висловила їй своє співчуття з приводу чоловікової смерті.

— Леле! — сказала вдова. — Ця втрата мусить обходити вас дужче, ніж ви гадаєте.

— Звичайно, це мене дуже смутить, — сказала Формозанта, — він був батько того...

Сказавши це, вона заплакала.

— Через багато небезпек приїхала я сюди тільки для нього. Я покинула для нього батька й найпишніший на світі двір. Мене полонив єгипетський фараон, якого я зневажаю; визволившись од грабіжника, я прилетіла сюди, щоб побачити того, кого кохаю, і ось він утік од мене. — Сльози й ридання не дали їй змоги говорити далі.

Тоді мати сказала їй:

— Ваша величність, не пам'ятаєте ви, коли вас полонив єгипетський фараон, коли ви вечеряли з ним у готелі на бассорськім шляху, коли своїми прекрасними руками наливали ви йому шіразького вина, чи не літав у тій кімнаті дрізд?

— Справді, ви оце нагадали мені, тоді я не звернула уваги, але, зібравшись тепер з думками, я дуже ясно пригадую, що коли єгипетський фараон підвівся з-за столу, щоб поцілувати мене, дрізд, гостро зойкнувши, вилетів у вікно й уже не повертався.

— Леле, пані, — сказала мати Амазана, — ось хто головна причина нашого лиха; мій син вирядив цього дрозда довідатися про ваше здоров'я і про все, що від-

бувається у Вавилоні. Він гадав швидко повернутися, кинутись до ваших ніг і присвятити вам усе своє життя; ви не знаєте, як надмірно й ревно кохає він вас. Усі гангариди вміють кохати й бути вірними, але мій син найпристрасніший і найвірніший з усіх. Дрізд натрапив на вас у готелі, ви весело пили з єгипетським фараоном і бридким жерцем; він бачив, як ви ніжно поцілували того державця, що вбив фенікса, а мій син почував до того царя неймовірну огиду. Дрізд, охоплений справедливим гнівом, вилетів, проклинаючи ваше згубне кохання, повернувся сьогодні й усе розповів. Але в яку хвилину, о праведне небо! — саме тоді, коли мій син оплакував зі мною смерть свого батька й фенікса, саме тоді, як він дізнався від мене, що він ваш двоюрідний брат.

— О небо! Мій двоюрідний брат! Чи це можливо, пані? Яким чином? О, яка я щаслива і разом така нещасна, бо образила його!

— Мій син — ваш двоюрідний брат, кажу я вам, — сказала мати, — і зараз я вам це доведу. Але ставши мені родичкою, ви відняли в мене сина. Він не міг пережити горя від того, що ви поцілували єгипетського фараона.

— Ах! Тіточко! — вигукнула прекрасна царівна. — Присягаюся ним і могутнім Ормуздом, що цей згубний, а не злочинний поцілунок був найбільшим доказом кохання, який я тільки могла дати вашому синові! Я їхала до нього від Євфрату до Гангу, і, потрапивши до рук єгипетського фараона, я могла втекти, тільки одуривши його. Хай будуть свідками цього прах і душа фенікса, що були тоді у мене в кишені. Він може виправдати мене. Але як же ваш син, народившись на берегах Гангу, може бути двоюрідним братом мені, чий рід править стільки віків на берегах Євфрату?

— Чи знаєте ви, — сказала їй поважна гангаридка, — що вашого троюрідного дядька Альдея скинув з царства батько Бела?

— Так, пані.

— Ви знаєте, що в його сина Альдея була дочка, царівна Альдея, вихована при вашому дворі. Переслідуваний вашим батьком, цей цар заховався під іншим ім'ям у нашій благословенній країні; він одружився зі мною, і в мене народився син — Амазан, найкращий, найдужчий, найодважніший, найчесніший із смертних, а тепер ще й найбожевільніший. Наслухавшись про вашу вроду, він поїхав на свято до Вавилону; відтоді він ревно кохає вас, і я, може, більше не побачу свого любого сина.

Тут вона наказала розкласти перед царівною всі документи Альдейового роду, але та на них ледве глянула.

— Ах, пані, — сказала вона, — хіба перевіряють те, чого бажають? Мое серце вірить вам! Але де ж Альдей-Амазан? Де мій родич, мій коханий, мій цар, де мое життя? Якою дорогою поїхав він? Я шукатиму його по всій земній кулі, яку створив Вічний і найбільшою окрасою якої є Амазан. Я шукатиму його на зірках Канопи, Шіти, Альдебарану; я мушу переконати його в своїм коханні й своїй невинності.

Фенікс ствердив, що царівна не вчинила злочину, в якому винуватив її дрізд, — ніби вона, кохаючи, поцілувала єгипетського фараона. Але треба було скинути облуду ще й з очей Амазана і повернути його. Фенікс вирядив пташок на всі дороги, туди ж спровадив і гурт однорогів; нарешті йому доповіли, що Амазан рушив шляхом на Китай.

— Гаразд! Їдьмо до Китаю, — сказала царівна. — Подорож не триватиме довго; я сподіваюся, що найпізніш як за два тижні я поверну вам вашого сина.

Скільки сліз пролилося від цих слів у матері гангариди й вавилонської царівни! Які були обійми! Які сердечні зізнання!

Фенікс одразу ж замовив коляску з шістьма однорогами. Мати вирядила двісті верхівців і подарува-

ла царівні, своїй небозі, кілька тисяч найкращих на всю країну діамантів. Вражений лихом, якого накоїв нескромний дрізд, фенікс наказав усім дроздам покинути країну, і з того часу на берегах Гангу немає дроздів.

V

Менше ніж за тиждень однороги приставили Формозанту, Ірлю й фенікса до Камбали³⁴, китайської столиці. То було місто, більше за Вавилон і зовсім іншого вигляду. Нові місця, нові звичаї були б розважили Формозанту, коли б могла вона думати про щось інше, крім Амазана.

Щойно китайський імператор дізнався, що перед міською брамою стоїть вавилонська царівна, він вислав чотири тисячі мандаринів. Усі вони впали ниць перед нею, і кожен підніс їй привітання, написане золотом на аркушикові пурпурового шовку. Формозанта сказала їм, що коли б мала чотири тисячі язиків, то окремо відповіла б кожному мандаринові, але, маючи тільки один, вона просить їх прихильно поставитися до того, що вона подякує їм усім разом. Вони шанобливо підвели її до імператора. Це був найсправедливіший, найчемніший і найрозумніший монарх на землі. Це він перший власними руками обробив невеличке поле, щоб зробити хліборобство почесним для свого народу. Він перший встановив нагороду за чесність, а скрізь по інших країнах закони ганебно обмежувались тим, що карали за злочин. Цей імператор вигнав із держави банду чужоземних бонз³⁵, що прийшли із Заходу з безглуздою надією примусити весь Китай думати як вони, і під тим приводом, що провіщають істину, набули вже багатства й шани. Виганяючи їх, він сказав їм слова, записані в літописах імперії:

— Ви могли б накоїти тут стільки ж лиха, скільки накоїли в інших краях; ви прийшли проповідувати нетерпимість до найтерпимішої на землі нації. Я одсилаю вас, щоб не довелося вас карати. Вас з пошаною відведуть до моїх кордонів, вам дадуть усе, щоб ви могли повернутися до берегів тієї півкулі, звідки ви прибули. Ідіть з миром, коли тільки можете бути мирні, і не повертайтеся.

Вавилонська царівна з радістю дізналась про цей його присуд і славу. Вона певна була, що її добре приймуть у імператора, бо сама була дуже далека від нетерпимості. Обідаючи з нею наодинці, китайський імператор був такий чемний, що скасував на той раз усю важку церемонію етикету. Вона познайомила його з феніксом; імператор пестив фенікса, який сидів на спинці його крісла. Наприкінці обіду Формозанта, не соромлячись, довірливо сказала імператору про причину своєї подорожі й просила його розшукати в Камбалі прекрасного Амазана, про пригоди якого розповіла, не затаївши й своєї пристрасті до юного героя.

— Хіба ж я не знаю його? — сказав їй китайський імператор. — Він зробив мені радість, з'явившись до мого двору; він зачарував мене, цей милий Амазан. Правда, він був чимось глибоко засмучений, але він від того став ще зворушливішим. Жоден із моїх улюбленців не має такого розуму, жоден із судейських мандаринів не має таких великих знань; жоден з військових мандаринів не має такого геройського й войовничого вигляду, його молодість надає ще більшої цінності його талантові. Коли б мене покинули Тієн³⁶ і Чангті³⁷, коли б я був такий мізерний, що захотів стати завойовником, я прохав би Амазана стати на чолі мого війська і був би певний, що тріумфуватиму над цілим світом. Дуже прикро, що від горя розум його трохи ослаб.

— Ах, ваша величність, — із сумом, захопленням і докором сказала йому Формозанта, спалахнувши, —

чом ви не зробили так, щоб я обідала разом з ним? Ви вбиваєте мене! Пошліть зараз же покликати його.

— Ваша світлість, він виїхав сьогодні вранці і навіть не сказав, у яку країну вирушає.

Формозанта звернулася до фенікса:

— Феніксе, чи ви коли бачили таку нещасливу дівчину, як оце я? Але ж, ваша величність, — вдалася вона знову до імператора, — чому міг він так раптово покинути ваш гостинний двір, де, як на мене, хотілося б прожити ціле життя?

— Ось що сталося, ваша світлість: одна царівна, особа, цілком варта кохання, спалахнула пристрастю до нього й призначила йому опівдні побачення в себе. Він же виїхав на світанку й залишив оцю записку, що коштувала моїй родичці багато сліз:

«Прекрасна китайська принцесо, ви варті серця, яке завжди знало б тільки вас, я ж заприсягався невмирущим богам кохати вічно тільки Формозанту, царівну вавилонську, і показати їй, як можна стримувати свої бажання під час подорожі, — вона мала нещастя піддатися негідному єгипетському фараонові. Я найнещасніший із людей, я втратив батька, фенікса й надію, що мене покохає Формозанта; я покинув засмучену матір і батьківщину, бо не міг і хвилини прожити в тих місцях, де дізнався, що Формозанта кохає іншого, а не мене. Я заприсягся їздити світами й зберігати вірність. Коли я зламаю присягу, боги покарають мене, а ви станете мене зневажати. Знайдіть собі коханого, пані, і будьте такі самі вірні, як я».

— Ах, дайте мені цього чудового листа, — сказала прекрасна Формозанта, — він буде мені за розраду. Я щаслива в своїй недолі: Амазан кохає мене, заради мене зрікся кохання китайської принцеси. На цілій землі тільки він один здатен на таку перемогу. Він дає мені великий приклад, хоч фенікс знає, що я не маю в тому потреби; дуже тяжко втратити коханого через найневинніший поцілунок, даний заради вірності. Та куди,

кінець кінцем, поїхав він? Яким шляхом? Роз'ясніть мені, і я поїду!

Китайський імператор відповів їй, що з донесень, які він має, її коханий, здається, вирушив у країну скіфів.

Зразу ж запрягли однорогів, і після сердечного прощання з імператором царівна з феніксом, покоївкою Ірлею й почтом рушила в дорогу.

Прибувши до Скіфії, вона побачила, як одрізняються й одрізнятимуться люди та управління, аж поки по століттях темряви якийсь освіченіший за інші народ потроху передасть їм нове світло і поки в країні знайдуться героїчні душі, які матимуть досить сили й упертості, щоб із дикунів зробити людей. У Скіфії не було міст, отже не було й мистецтва. Скрізь самі тільки широкі степи й цілі народи по наметах та на возах. Це видовисько нагонило жах. Формозанта запитала, в яким наметі чи на якому возі живе цар. Їй одповіли, що ось уже тиждень, як він на чолі трьохсоттисячної кінноти вирушив назустріч вавилонському цареві, у якого викрав небогу, царівну Альдею.

— Він викрав мою двоюрідну сестру! — вигукнула Формозанта. — Не сподівалася я ще й такої пригоди! Як? Моя двоюрідна сестра, що була щаслива, опинившись при моєму дворі, стала царицею, а я ще й не одружена!

Вона звеліла провести себе без затримки до намету цариці.

Несподівана зустріч у цій далекій країні, дивовижні речі, про які вони довідалися одна від одної, — усе це надало їхньому побаченню певної принадності, й вони забули, що ніколи не любили одна одної. Вони зустрілися з радістю. Замість справжньої ніжності виникла солодка омана; вони обійнялися, плачучи, і між ними утворилася навіть повна сердечність і одвертість, бо побачення відбулося не в палаці.

Альдея впізнала фенікса й служницю Ірлю. Своїй сестрі вона подарувала соболеві хутра, а та їй діаманти.

Говорили про війну, розпочату обома царями; сумували над долею людей, яких володарі заради примхи послали вбивати один одного через суперечку, яку двоє чесних людей могли б погодити в одну годину. Але насамперед говорили про прекрасного переможця левів, автора мадригалів, власника фенікса, що подарував найбільші в світі діаманти і що став найнещасливішим серед людей з вини чорного дрозда.

— Це мій любий брат! — говорила Альдея.

— Це мій коханий! — вигукнула Формозанта. — Ви, безперечно, бачилися з ним; може, він ще й тепер тут, бо, сестро, він знає, що доводиться вам братом. Він не покине вас так раптово, як покинув китайського імператора.

— О боже! Чи бачила я його! — вигукнула Альдея. — Та він цілі чотири дні був зі мною! Ах! Сестрице, яким нещасним став мій брат! Від одного брехливого повідомлення він зовсім збожеволів, він іде світами, не знаючи, чого й куди. Уявіть собі, він так знетямився, що відмовив у коханні найкращій у Скіфії жінці. Він виїхав учора, написавши їй листа, від якого вона впала в розпуку. А він поїхав до кіммерійців^{38!}

— Хвала богам! — гукнула Формозанта. — Ще одне зречення заради мого кохання. Моє щастя перевищило всі мої надії, як моє нещастя перевищує всі мої побоювання. Накажіть, щоб мені віддали цього дивного листа, і я поїду, щоб наздогнати його, маючи на руках докази його вірності. Прощай, сестрице, Амазан у кіммерійців, — я лечу туди!

Альдея вирішила, що царівна, двоюрідна сестра, ще божевільніша, ніж брат Амазан, але, зазнавши й сама нападу цієї пошесті, покинувши сама ради скіфського царя веселий і пишній Вавилон, співчуваючи, як завжди всі жінки, безумствам, до яких спричинилося кохання, — вона відчула до Формозанти справжню ніжність, побажала їй щасливої подорожі й обіцяла сприяти її кохання, якщо колись матиме щастя знову побачити свого брата.

Незабаром вавилонська царівна й фенікс приїхали до Кіммерійської імперії, далеко менше залюдненої, ніж Китай, але вдвоє проти нього більшої, що колись скидалася на Скіфію, а від певного часу процвітала нарівні з державами, що вихвалялися, ніби просвіщають інші держави.

По кількох днях їзди в'їхали вони до дуже великого міста³⁹, яке прикрашала імператриця, що правила тоді⁴⁰. Але її самої не було в місті. Вона об'їздила тоді країну від кордонів Європи й до кордонів Азії, щоб власними очима обізнатися⁴¹ зі своєю державою, щоб побачити хиби й виправити їх, щоб збільшити добробут, щоб поширювати освіту.

Дізнавшись про приїзд вавилонської царівни й фенікса, один із головних вельмож цієї старовинної столиці поспішив засвідчити царівні свою пошану й наказав оддати їй почесні, будши певний, що його владарка, найчемніша й найпишніша з цариць, буде вдоволена, що він зустрів високу особу з такою самою увагою, як зустріла б і вона сама.

Формозанта оселилась у палаці, від якого відігнали докучливу юрбу. На її честь улаштували врочисті розваги. Кіммерійський вельможа, великий знавець природничих наук, довго розмовляв з феніксом, поки царівна перебувала в своїх покоях. Фенікс признався йому, що бував колись у кіммерійців і тепер не впізнає цього краю.

— Як могли за такий короткий час, — говорив він, — статися такі дивні зміни? Ще не минуло триста років, як я бачив тут лише дику природу, а тепер бачу тут мистецтва, блиск, славу й витонченість.

— Чоловік розпочав цю велику роботу⁴², — сказав кіммерієць, — жінка вдосконалила її. Жінка ця була краща законодавиця, ніж Ізіда в Єгипті або Церера в греків. Більшість законодавців мають розум вузький і

деспотичний, що обмежує їх інтереси країною, якою вони правлять. Кожен дивиться на свій народ так, немов він один на землі, чи немов він є ворог усім іншим. Вони утворюють установи тільки для свого народу, встановлюють релігію тільки для нього. От чому єгиптяни, уславлені своїми камінними побудовами⁴³, огрубіли й збезчестили себе дикунськими забобонами. Вони вважають інші нації за неуків, вони не мають стосунків з ними, і, окрім царського двору, що інколи підноситься понад загальні забобони, ви не знайдете єгиптянина, що погодився б їсти з миски, якою користувався вже чужинець. Жерці їхні жорстокі й безглузді. Краще було б зовсім не мати законів і слухатися тільки природи, яка вирізьбила в наших серцях розуміння добра і зла, ніж підлягати таким антисоціальним законам.

Наша імператриця має цілком протилежні наміри. Вона дивиться на свою простору країну, на якій сходяться всі меридіани, як на державу для всіх народів, що живуть під цими різними меридіанами. Перший її закон — терпимість до всіх релігій і до всіх помилок. Її могутній геній зрозумів, що мораль скрізь одна, хоч культу й різні. Цим правилом вона зв'язала свою націю з усіма націями світу, і кіммерійці дивляться на китайців чи скандинавів як на своїх братів. Вона зробила більше; вона хотіла, щоб ця дорогоцінна терпимість, найперший зв'язок людей, була б і в її сусідів⁴⁴. Отже, вона заслужила ймення матері своєї вітчизни й заслужить ім'я добротворниці роду людського, коли стояти-ме на цьому твердо.

До неї чоловіки, що мали, на лихо, владу, послали загони вбивць грабувати незнані народи й зрошувати їхньою кров'ю землі їхніх батьків. Цих убивць звали героями, їх розбій називали славою. Наша володарка має іншу славу: вона посилає армії, щоб підтримувати мир, не дати людям шкодити одне одному, щоб змусити їх терпіти одне одного, і її стяг — стяг загальної згоди.

Захоплений усім, що розповів йому вельможа, фенікс сказав йому:

— Пане, я живу на світі ось уже двадцять сім тисяч дев'ятсот років і сім місяців, і я ще не бачив нічого подібного до того, про що ви розповідаєте.

Він спитав у нього про свого друга Амазана. Кіммерієць розповів йому те саме, що вже чула царівна в Китаї й Скіфії. Амазан тікав од усіх царських дворів, шойно якась двірська дама призначала йому побачення.

Фенікс одразу ж повідомив Формозанту про цей новий знак вірності Амазана, тим дивнішою, що він не міг мати й гадки, чи дізнається колись про це царівна.

Амазан поїхав до Скандинавії. В тих краях вражали очі незнані звичаї. Тут королівська влада і свобода не ворогували між собою, що неможливо було б в іншій державі; землероби брали участь у законодавстві поруч з вельможами, а молодий державець⁴⁵ подавав великі надії, що буде гідний керувати вільним народом. Були там іще дивніші речі: король, що, за формальною угодою зі своїм народом, юридично був найнеобмеженишим з усіх на землі, був разом з тим наймолодший і найсправедливіший із королів⁴⁶.

У сарматів Амазан побачив на троні філософа⁴⁷, його можна було б назвати королем анархії, бо він був головою ста тисяч маленьких королів, з яких кожен одним словом міг скасувати постанови всіх інших⁴⁸. Еолові було менше клопоту стримувати бурхливі вітри, ніж цьому монархові — погоджувати всі незгоди. То був керманіч, що плив серед вічної бурі, а проте корабель не розбивався, бо керманіч на ньому був досвідчений.

Проїжджаючи всі ці країни, такі відмінні від його батьківщини, Амазан уперто уникав усяких спокус, що з'являлися перед ним, весь час пам'ятаючи поцілунок, який дала Формозанта єгипетському фараонові, будучи непохитним у своїм бажанні дати Формозанті приклад єдиної і незламної вірності.

Вавилонська царівна і фенікс їхали скрізь слідом за ним і спізнювалися на один-два дні. Він простував усе далі, а Формозанта не гаяла й хвилини, щоб їхати за ним.

Так проїхали вони всю Німеччину. Вони захоплювалися поступом, який філософія й розум зробили на півночі; усі володарі були освічені люди, усі визнавали свободу думки. Виховувати їх не доручали людям, що могли б обдурити їх чи що самі помилялись; їх виховували в повазі до загальнолюдської моралі й зневазі до забобонів. В усіх цих державах знищили безглуздий звичай⁴⁹, що знесилював і винищував людність у багатьох південних країнах, а саме — ховати за життя у величезних в'язницях⁵⁰ незчисленну кількість людей обох статей, навіки розлучаючи їх і змушуючи присягатися, що вони не стрічатимуться більше. Це страшне божевілля, віками освячене, спустошувало землі, наче найлютіші війни.

Північні володарі зрозуміли нарешті, що, коли хочеш мати кінський завод, не треба відокремлювати найдужчих жеребців від кобил. Вони знищили ще й інші звичаї, не менш чудні й не менш згубні. Одне слово, у цих величезних країнах люди зважувалися бути розумними, тимчасом як в інших уважали, що людьми можна правити тільки тоді, коли вони дурні.

VII

Амазан приїхав до Батавії⁵¹. У засмученім своїм серці відчув він солодку втіху, знайшовши тут якусь подоби до щасливого краю гангаридів: волю, рівність, охайність, чемність, терпимість. Але жінки в цій країні були такі холодні, що жодна не спокушала його, як то було з ним скрізь; йому не було потреби опиратися. Коли б Амазан звернув увагу на цих жінок, він переміг би їх

одну по одній, дарма що жодна не кохала б його, але він був дуже далекий від того, щоб гадати про любовні перемоги.

Формозанта трохи не настигла його в цього дивного народу. Вона спізналася на якусь хвилину.

У батавів Амазанові так хвалили острів Альбіон⁵², що він вирішив сісти зі своїми однорогами на корабель, який за допомогою східного вітру за чотири години доніс його до берегів краю, уславленого більше, ніж Тір⁵³ чи острів Атлантида⁵⁴.

Прекрасна Формозанта, що їхала за ним до берегів Дунаю, Вісли, Ельби і Везеру⁵⁵, приїхала нарешті до гирла Рейну, що котив свої швидкі води в Німецьке море.

Вона дізналася, що її коханець поплив до берегів Альбіону. Їй здалося, що вона бачить його кораблі, і вона закричала від радості, збентеживши тим усіх батавських жінок, які не уявляли, щоб якийсь юнак міг бути причиною такої радості. Щодо фенікса, то вони не дуже дивувалися з нього, бо гадали, що, мабуть, його пір'я не можна продавати так добре, як пір'я качок і гусей з їхнього болота. Вавилонська царівна найняла чи зафрахтувала два кораблі, щоб переїхати з усіма своїми людьми на цей щасливий острів, на якому скоро буде гостем предмет усіх її бажань, душа її життя, кумир її серця.

Тієї хвилини, як вірний і нещасливий Амазан ступив ногою на землю Альбіону, раптом зірвався бурхливий західний вітер. Кораблі вавилонської царівни не могли відчалити. Гіркий сум, глибока скорбота охопили Формозанту; серце їй стислося. З журби вона лягла в ліжко, чекаючи, поки переміниться вітер, але він шалено й люто віяв цілих вісім днів. Протягом тижня, що тягся як вік, Ірля читала вголос романи Формозанті. Це не значить, що батавці вміли їх писати, але оскільки вони були всесвітніми посередниками, то вони продавали розум інших народів так само, як і їхній крам.

Царівна наказала купити у Марка-Мішеля-Рея⁵⁶ всі казки, написані в авзонійців⁵⁷ і вельхів⁵⁸, де поширення цих казок було мудро заборонено, щоб таким чином збагатити Батавію. Царівна сподівалася, що знайде в цих казках якісь пригоди, подібні до її пригод, які б зменшили її сум. Ірля читала, фенікс висловлював свою думку, а царівна ні в «Селянині-підпанку»⁵⁹, ні в «Софі»⁶⁰, ні в «Чотирьох факарденах»⁶¹ не знайшла нічого схожого з її пригодами. Вона шохвилі перебивала читання, щоб запитати, звідки віє вітер.

VIII

Тим часом Амазан був уже на шляху до столиці Альбіону в своїй кареті, запряженій шістьма однорогами, і мріяв про царівну. Він побачив екіпаж, який перекинувся в канаву. Слуги порозбігалися, шукаючи допомоги, а хазяїн спокійнісінько сидів в екіпажі, не виявляючи й найменшої нетерплячки, розважаючи себе тим, що курил, бо тоді люди вже курили. Звали його Mylord What-then, що в перекладі означає приблизно: мілорд «Ну так що ж».

Амазан поспішив допомогти йому. Він сам підняв екіпаж, бо був дужчий за інших людей. Мілорд «Ну так що ж» задовольнився тим, що сказав: «Оце так силач!»

Прибігли сусідні селяни і, розгнівавшись, що їх даремно потурбували, накинулися на чужинця. Вони лаяли його, називали «чужоземним псом» і хотіли бити.

Амазан схопив у кожную руку по два чоловіки і відкинув їх за двадцять кроків. Інші відчували до нього повагу, привітали його й попросили на горілку. Він дав їм грошей більше, ніж вони бачили їх за все життя. Мілорд «Ну так що ж» сказав йому:

— Я поважаю вас. Їдмо пообідаємо зі мною в при-
міському домі, що не більш як за три милі звідси.

Він пересів у карету Амазана, бо його екіпаж від
падиння геть зламався.

По чвертьгодинній мовчанці він глянув на Амазана
й сказав йому:

— How do you do? — що буквально означає: «Як ви
робите?», а в перекладі: «Як ви поживаєте?», що будь-
якою мовою не має жодного сенсу. Потім він додав: —
У вас шестеро гарних однорогів. — І почав знову ку-
рити.

Амазан сказав, що ці однороги завжди до його послуг,
а сам він приїхав з країни гангаридів. Він скористався
з нагоди, щоб розповісти про вавилонську царівну й
фатальний поцілунок, який вона дала єгипетському фа-
раонові. На це мілорд не відповів нічого, дуже мало
турбуючись про те, чи є в світі якийсь єгипетський фа-
раон і якась вавилонська царівна. Знов минуло чверть
години в мовчанні, після чого він перепитав у свого
супутника, «як він робить» і чи їдять *rost-beef* (ростбіф)
у країні гангаридів. Мандрівник із властивою йому чем-
ністю відповів, що на берегах Гангу не їдять своїх братів,
і виклав йому вчення, що через багато століть стало
вченням Піфагора, Порфіра та Ямвліха⁶². У відповідь на
це мілорд задрімав і хропив, аж поки вони приїхали
додому.

Жінка в нього була молода й вродлива. У неї була
жива й чутлива душа, тоді як у її чоловіка була душа,
байдужа до всього. Того дня до неї на обід було запро-
шено чимало вельмож Альбіону. Тут були люди найріз-
номанітніші, бо країною мало не завжди правили тільки
чужинці, і родини тих, хто приїздив з цими володарями,
принесли й свої звичаї. Серед присутніх були й люди
дуже гречні, і люди високого розуму, і люди вчені.

Господиня дому не мала зовсім того соромливого й
суворого вигляду, тієї вимушеності й манірності, які
закидали тоді жінкам Альбіону. Не маючи чого сказати,

вона не приховувала цього зневажливим виглядом чи
підкресленим мовчанням. Не було привабливішої за неї
жінки. Вона зустріла Амазана з властивою їй чемністю
й грацією. Її одразу дуже вразили надзвичайна краса
цього молодого чужинця й контраст між ним та чоло-
віком.

Подали обід. Вона посадила Амазана поруч із со-
бою і, дізнавшись, що гангариди не їдять нічого, що
дістало від богів священний дар життя, частувала його
різними пудингами. Краса Амазана, його сила, звичаї
гангаридів, розквіт мистецтва, релігія і урядування —
ось що становило об'єкт розмови, однаково приємної
й повчальної, протягом обіду, що тягся до ночі. Мілорд
«Ну так що ж» пив багато, а не промовив і слова.

По обіді, поки міледі наливала чай і пожирала очи-
ма молодика, він розмовляв з членом парламенту, бо
кожен знає, що ще тоді там був парламент, який звався
Witten-agemot, що означає «Збори мудреців». Амазан
розпитував про конституцію, закони, армію, звичаї, ми-
стецтво, про все, що так уславило цю країну. І пан ска-
зав йому таке:

— Ми довго ходили голі, хоч підсоння в нас не теп-
ле. З нами довго поводилися, як з рабами, різні люди,
що приходили із старої землі Сатурна⁶³, яку зрошують
води Тібру. Але ми самі зробили собі більше лиха, ніж
зазнали його від перших своїх переможців. Один із на-
ших королів⁶⁴ дійшов до того, що оголосив себе піддан-
цем одного жерця, що живе на березі Тібру, і його на-
зивають «Старцем із семи горбів»⁶⁵. Цим семи горбам
довгий час довелося панувати над великою частиною
Європи, де жили тоді варвари.

Після часів занепаду прийшли століття здичавіння
й анархії. Земля наша, бурхливіша за моря, що її ото-
чують, руйнувалася й заливалася кров'ю від наших су-
перечок. Кілька коронованих голів загинули від кари на
смерть. Понад сто владарів королівської крові страчено
на ешафоті. Всім їхнім спільникам видирали серця й

били ними по щоках. Писати історію нашого острова більше личило б катові, бо саме він кінчав усі великі справи.

Щоб довершити цей жах, ще недавно кілька чоловік, що носили чорні плащі⁶⁶, й інші, що носили поверх камзолів білі сорочки⁶⁷, немов покусані собаками, заразили божевіллям цілу націю; усі громадяни стали або вбивцями, або жертвами, або катами, або скараними на смерть, або грабіжниками, або рабами, — і все це в ім'я неба й Господа⁶⁸.

Хто повірив би, що з цієї жадливої прірви, з цього хаосу усобиць, жорстокості, нещастя й фанатизму виникне чи не найдосконаліша форма правління. Шановний і багатий король, що має повну владу робити добро й не має права робити лихо, стоїть на чолі вільного, войовничого, торгового й освіченого народу. Знатні люди, з одного боку, і міські представники, з другого, поділяють з монархом законодавчу владу.

Ми бачили, як з дивною фатальністю громадянська війна, анархія й злидні руйнували країну, коли королі мали повну владу. Спокій, багатство, громадський добробут запанували в нас тільки тоді, як володарі відмовились від необмеженої влади. Все руйнувалося, коли сперечалися про незрозумілі речі, і все йшло на добре, відколи на них перестали звертати увагу. Наш переможний флот розносить славу по всіх морях, а закони обєрігають наші статки. Жоден суддя не має права самовільно тлумачити закони, ніколи не може трапитися невмотивованого арешту. Ми покарали б, як убивць, тих суддів, що наважилися б засудити на смерть громадянина, не маючи доказів, що стверджують, і закону, що засуджує його.

Правда, у нас увесь час існують дві партії⁶⁹, вони воюють перами та інтригами, але завжди об'єднуються, коли треба братись до зброї, щоб захищати батьківщину й свободу. Ці дві партії пильнують одна одної, одна одній не дозволяють порушувати священні основи за-

конів. Вони ненавидять одна одну, але вони люблять вітчизну. Це двоє ревних коханців, що служать єдиній володарці.

З глибини того самого розуму, який змусив нас зрозуміти й підтримати права людської природи, ми піднесли й знання до найвищої міри, якої можуть вони досягти між людьми. Ваші єгиптяни, що їх мають за найбільших механіків, ваші індузи, яких уважають за великих філософів, ваші вавилоняни, які вихваляються тим, що спостерігають зорі протягом чотирьохсот тридцяти тисяч років, греки, що написали так багато слів і так мало думок вклали в них, — безперечно, не знають нічого в порівнянні з нашими школярами, що вивчають відкриття наших великих учених. Протягом одного століття ми вирвали в природи більше таємниць, ніж увесь рід людський протягом безлічі століть.

От справжнє наше становище. Я не утаїв од вас ні доброго, ні лихого, ні нашої ганьби, ні слави, і я нічого не перебільшив.

Під час цієї розмови Амазан відчув, що його охоплює бажання пізнати ті високи науки, про які йому говорили, і коли б у його розбитому серці не так голосно промовляло пристрасне кохання до вавилонської царівни, синівська пошана до покинутої матері та любов до батьківщини, він волів би все своє життя прожити на острові Альбіоні. Та нещасливий поцілунок, який дала царівна єгипетському фараонові, так затьмарив його розум, що йому важко було приступити до вивчення високих наук.

— Признаюся вам, — сказав він, — що, поклавши сам собі за мету їздити по світах, щоб утекти від самого себе, я хотів би побачити старовинну землю Сатурна і той народ, що живе на берегах Тібру і на семи горбах, якому ви колись корилися. Це, безперечно, найкращий на землі народ.

— Раджу вам зробити таку подорож, — відповів йому альбіонець, — особливо коли ви кохаєтеся в музиці й

малярстві. Ми самі інколи їздимо до семи горбів розвіяти трохи нудьгу. Але ви будете дуже вражені, побачивши нащадків наших завойовників.

Розмова ця була довга. Хоч розум прекрасного Амазана був трохи порушений, проте він розмовляв так приємно, голос його був такий зворушливий, поведився він так гарно й благородно, що господиня дому не могла втриматися й не порозмовляти наодинці. Розмовляючи, вона ніжно стискала йому руку й дивилася на нього вогкими й блискучими очима, щоб викликати в ньому бажання. Вона затримала його на вечерю й ночівлю. Кожне слово, кожна хвилина, кожен погляд запалювали її пристрасть. Щойно всі розійшлися, вона написала йому записку, не маючи й сумніву, що він прийде до неї в ліжко на ніч, тимчасом як мілорд «Ну так що ж» спатиме на своєму. Та Амазан і на цей раз мав мужність опиратися. Такі дивні наслідки викликає зернятко божевілля в гідній і глибоко враженій душі!

Своїм звичаєм, Амазан послав дамі шанобливу відповідь, якою доводив їй святість своєї присяги й суворий обов'язок навчити царівну вавилонську стримувати свої пристрасті. Після того звелів запрягти однорогів і виїхав у Батавію, лишивши все товариство в захопленні від нього, а господиню в розпачі. З надмірної туги вона забула сховати лист Амазана. Другого дня ранком мілорд «Ну так що ж» прочитав його.

— Ну й дурниці! — сказав він, знизавши плечима, і поїхав полювати на лисиць з кількома сусідніми п'яницями.

Тим часом Амазан плив уже морем, доставши географічну карту, яку подарував йому вчений альбіонець, з котрим він розмовляв у мілорда. Він був вражений, побачивши на клаптиковій паперу велику частину землі.

Очі й уява його блукали по цьому шматочкові паперу. Він бачив Рейн, Дунай, Тірольські Альпи, які тоді звалися іншими іменами, і всі країни, якими мусив він

переїхати, щоб дістатися до міста на семи горбах. Але найуважніше спинявся він поглядом на країні гангаридів, на Вавилоні, де він побачив любу царівну, і на фатальній Бассорській країні, де вона поцілувала єгипетського фараона. Він зітхав, лив сльози, але визнавав, що альбіонець, який подарував йому цю зменшену земну кулю, не помилявся, коли говорив, що на берегах Темзи люди в тисячу разів освіченіші, ніж на берегах Нілу, Євфрату й Гангу. Коли він повертався до Батавії, Формозанта летіла до Альбіону двома кораблями, на яких розвівалися всі вітрила. Корабель царівни і корабель Амазана зустрілися, мало не черкнулись, двоє закоханих були одне біля одного, хоч про те й не догадувались. Ах, коли б вони знали! Але всевладна доля не дозволила цього.

IX

Щойно Амазан пристав до низьких і болотяних батавських берегів, він блискавкою помчав до міста на семи горбах. Треба було проїхати південну частину Німеччини; там що чотири милі стрічав він то князя, то княгиню, то двірську даму, то жебраків. Він дивувався німецькій простодушності, з якою ці дами і їхні фрейліни кокетували з ним, і відповідав тільки скромними відмовами. Перейшовши через Альпи, він сів на корабель на березі Далматського моря і приплив до міста⁷⁰, яке не було подібне ні до одного з тих, які він досі бачив. Там море утворювало вулиці, а будинки збудовані були на воді. На площах цього міста кишіли чоловіки й жінки, що мали два обличчя⁷¹: одне — дане їм від природи і друге — з погано розмальованого картону, яке вони одягали поверх першого, так що здавалося, ніби населення складається з привидів. Приїхавши до цієї країни, чужинці починали з того, що купували собі

«обличчя», як по інших країнах купують капелюхи й черевики. Амазан не зважав на цю протиприродну моду й ходив так, як звичайно. У тому місті було дванадцять тисяч дівчат, зареєстрованих у великій книзі республіки, дівчат, корисних для держави, — на них була покладена найприбутковіша і найприємніша торгівля з усіх, які будь-коли збагачували націю. Звичайно купці з великими витратами й великим ризиком надсилали на Схід крам, а ці чарівні крамарки, нічим не ризикуючи, промишляли своїми принадами. Усі вони з'явилися до Амазана й пропонували йому вибрати котрусь з-поміж них, але він утік якомога швидше, повторюючи ім'я незрівнянної вавилонської царівни і присягаючись невмирущими богами, що вона краща за всі дванадцять тисяч венеціанських дівчат.

— О царівна-баламутко, — вигукнув він, — я навчу вас бути вірною!

Нарешті перед його очима з'явилися жовті хвилі Тібру, смердючі багна, голодні й виснажені люди, прикриті старими дірливими плащами, крізь які можна було бачити суху смугляву шкіру. Все це було ознакою того, що він перед брамою міста на семи горбах, міста героїв і законодавців, які перемогли й підкорили велику частину земної кулі.

Він уявляв собі, що перед тріумфальною брамою побачить п'ятсот батальйонів, на чолі яких стоять герої, а в сенаті — зібрання напівбогів, які дають закони світові. Та замість армії він побачив усього з тридцятьох голяків, що, боячись сонця, стояли на варті з парасольками. Зайшовши у якийсь храм, що здався йому дуже гарним⁷², але не таким, як вавилонський, він був дуже вражений, почувши там спів чоловіків, що співали жіночими голосами.

— От чудна країна, — сказав він, — ця стародавня земля Сатурна. Я бачив місто, де ні в кого не було свого обличчя, а тепер бачу інше, де чоловіки не мають ні свого голосу, ні борід.

Йому сказали, що ці співаки вже не чоловіки, що їх позбавлено чоловічої статі на те, щоб вони приємними голосами співали хвалу великій силі знатних людей. Амазан нічого не зрозумів з цих пояснень. Та ось панове попрохали його проспівати щось. З властивою йому грацією він проспівав гангаридську пісню. У нього був чудовий тенор.

— Ах, сеньйоре, — сказали вони йому, — яке прекрасне було б у вас сопрано, коли б...

— Що — коли б? Що ви хочете сказати?

— Ах, сеньйоре!

— Ну, що ж далі?

— Коли б у вас не було бороди!

І вони дуже кумедно, з властивою їм комічною жестуляцією, пояснили йому, про що мова. Амазан зовсім зніяковів.

— Я багато де мандрував, — сказав він, — та ніколи не чув про такі вигадки!

Коли добре поспівали, до храму з великим почтом увійшов Старець із семи горбів. Витягнувши два пальці, а два зігнувши, він розітнув начетверо повітря, промовляючи мовою, якою ніхто вже не говорить: «Містові й світові». Гангарид не міг збагнути, щоб два пальці могли так далеко сягнути.

Потім він побачив, як пройшов перед його очима весь двір цього господаря світу. Двір той складався з панів або в червоних, або у фіалкових убраннях⁷³, мало не всі вони солодко поглядали на Амазана. Вони вклонилися йому й казали один до одного: «San Martino, che bel ragazzo! San Pancratio, che bel fanciullo!»⁷⁴

Старанні ледацюги, що показували чужинцям усе цікаве в місті, подбали про те, щоб він подивився на руїни, де і погонич мулів не згодився б переночувати, але колись вони були гідним пам'ятником величчю народу-володаря. Ще бачив він картини, яким було двісті років, і статуї, що мали понад двадцять років, і вони видалися йому шедеврами.

— Чи й тепер творять у вас такі речі?

— Ні, ваша світлість, — відповів йому один із ледацюг, — але ми з презирством дивимося на всіх інших людей на землі, бо в нас збереглися ці незвичайні речі. Ми, немов ті гандитники, пишаємося старою оджежною, що збереглася по наших крамничках.

Амазан захотів побачити палац володаря світу, і його повели туди. Він побачив людей у фіолетовому вбранні, які рахували гроші, що надходили із земель понад Дунаєм і понад Луарою, понад Гвадалквівіром і понад Віслою.

— Ого! — сказав Амазан, глянувши на свою географічну карту. — То ваш повелитель володіє всією Європою, як ті стародавні герої із семи горбів?

— Він мав би володіти з божеського права всією землею, — відповів один у фіолетовому вбранні, — і був навіть час, коли його попередники близькі були до того, щоб утворити всесвітню монархію. Але тепер їхні спадкоємці такі добрі, що обмежуються тими грошима, які королі, їхні підданці, виплачують їм як дань.

— То ваш володар справді цар царів? Він так і зветься? — спитав Амазан.

— Ні, ваша світлість, він зветься слугою слуг. Спочатку він був рибалкою та ключарем⁷⁵, і тому його емблема — це невід і ключі. Але він завжди має зверхність над царями. Недавно він послав сто одне розпорядження кельтському королеві, і той скорився їм⁷⁶.

— Ваш рибалка, — сказав Амазан, — послав, мабуть, п'ятсот чи шістсот тисяч людей, щоб змусити виконати ці сто й одне своє бажання?

— Зовсім ні, ваша світлість. Наш святий володар не такий багатий, щоб утримувати й десять тисяч солдатів. Але він має по інших країнах від чотирьохсот до п'ятисот тисяч божих пророків. Ці пророки різних поглядів і живуть, зрозуміло, коштом народу. Вони іменем Божим провіщають, що наш володар своїми ключами може відмикати й замикати всі замки, і насамперед замки від

скринь з грошима. Один нормандський священик⁷⁷, що має за обов'язок сповідати короля, про якого я оце говорив вам, переконав його без заперечень скоритися сто й одній думці мого володаря, бо треба вам знати, що один із привілеїв Старця із семи горбів полягає в тому, що він завжди правий, чи то він має волю сказати щось, а чи написати.

— Далєбі, — сказав Амазан, — це незвичайна людина; цікаво було б пообідати з ним.

— Коли б ви, ваша світлість, були королем, то й тоді ви не могли б обідати з ним за одним столом. Усе, що він може зробити для вас, це наказати поставити для вас поряд себе інший стіл, менший і нижчий за його. Але коли ви хочете мати честь говорити з ним, я попрошу в нього аудієнції для вас, за умови, що ви будете такі добрі й дасте мені *buona mancia*⁷⁸.

— З великою охотою, — сказав гангарид.

Чоловік у фіолетовім убранні вклонився.

— Я проведу вас завтра, — сказав він, — ви тричі станете навколішки і поцілуєте ноги Старцеві із семи горбів.

Од цих слів Амазан вибухнув таким сміхом, що ледве не задушився. Він вийшов, хапаючись за боки, сміючись до сліз усю дорогу, аж поки не дійшов до своєї корчми, та й там сміявся ще довго.

Під час обіду з'явилося до нього двадцять безбородих чоловіків і двадцять скрипалів, які дали на честь його концерт. До кінця дня йому виявляли прихильність найзначніші в місті люди й робили йому пропозиції, дивніші за пропозицію поцілувати ноги Старцеві із семи горбів. Бувши надзвичайно гречним, він думав спочатку, що вони вважають його за жінку, і дуже скромно та обережно повідомив їх, що вони помиляються. Та коли двоє чи троє у фіолетових убраннях стали надто рішуче в'язнути до нього, він повикидав їх у вікно, не гадаючи, що робить цим велику жертву заради прекрасної Формозанти. Якомога швидше по-

кинув він це місто світових владарів, де треба старця цілувати в підощву, немовби щокі в нього на ногах, а до молодих чоловіків чіпляються з іще дивнішими пропозиціями.

Х

З провінції до провінції, скрізь відкидаючи найрізноманітніші спокуси, вірний вавилонській царівні, розгніваний на єгипетського фараона, Амазан, цей зразок вірності, прибув до новітньої столиці галлів. Як і всі інші, це місто перейшло всі шаблі дикунства, нещастя, глупоти і злиднів; його перше ім'я означало «бруд і гній». Згодом воно прибрало ймення Ізиди⁷⁹, бо Ізидин культ дійшов до нього. Перший сенат цього міста складався з перевізників через річку. Воно довго було в рабстві у героїв-грабіжників із семи горбів, а по кількох століттях інші герої-розбишаки, прийшовши з протилежного берега Рейну, захопили його невеличку територію⁸⁰.

Час, що змінює все, зробив із неї місто, половина якого була дуже пишна й приємна, а друга — брутальна й незграбна; це було характерною рисою і його жителів. За його мурами було близько ста тисяч осіб, що не мали іншої роботи, як грати й розважатися. Ці нероби судили про мистецтво, яке творили інші. Хоч двір був за чотири милі від них, вони не знали нічого, що робиться там, і здавалося, неначе вони живуть щонайменше за шістьсот миль од двору. Єдиною важливою справою у них були легковажні, веселі, світські втіхи, і ними правили, як дітьми, що їм дають забавки, аби вони не кричали. Коли заговорити з ними про ті жадливі речі, що два століття тому руйнували їхню батьківщину, про ті страшні часи, коли одна половина нації винищувала другу в ім'я дурниць⁸¹, вони скажуть, що це справді

було недобре, і потім почнуть сміятися та співати веселих пісень.

Що чемніші, веселіші й привітніші були ці нероби, то більше впадав в око контраст між ними й зайнятими людьми.

Поміж цих зайнятих людей або тих, що претендували бути такими, була група темних фанатиків⁸², почасти недоумків, почасти шахраїв, один вигляд яких смутив землю і які були б перевернули її, коли б змогли, аби лиш мати деякий вплив. Але нероби, співаючи й танцюючи, змушували їх ховатися по своїх печерах, як птахи змушують кажанів ховатися по закутках руйн.

Інші зайняті люди, яких було менше, додержувалися давніх дикунських звичаїв⁸³, проти яких голосно заперечувала людська природа, — вони спиралися тільки на свої зотлілі літописи. Коли вони знаходили там безглуздий або жадливий звичай, то вважали його за святий закон. Через цю гидку звичку не наважуватися думати самим, а черпати думки в стародавніх часах, коли не міркували, у цьому місті розваг збереглися ще жорстокі звичаї. З цієї ж причини кара аж ніяк не відповідала провині. Часто безневинного змушували тяжкими тортурами зізнаватися в злочині, якого він не робив. За легку провину юнака карали⁸⁴ так само, як отруйника чи батьковбивцю. Нероби голосно кричали про це, а завтра вже забували й говорили тільки про останні моди.

Цей народ був свідком того, як протягом цілого століття мистецтво досягло такої висоти, про яку не можна було й мріяти. Тоді чужинці приїздили до того міста, як до Вавилону, милуватися величними пам'ятниками архітектури, чарівними садами, чудовими здобутками скульптури й малярства, їх чарувала музика, що зворушувала душу, не стомлюючи вух.

Тільки в цьому віці народові стала доступна справжня поезія, тобто поезія природна й гармонійна, що однаково промовляє й серцеві, й розумові. Нові зразки

красномовства з'явилися у всій своїй високій красі. Особливо в театрах гриміли тоді шедеври, до яких не підносився ніколи жоден народ; одне слово, добрі смаки досягли такої довершеності, що навіть поміж друїдів⁸⁵ були там добрі письменники.

Та всі ці лаврові дерева, що верховіттям своїм сягали попід хмари, почали сохнути, щойно виснажився ґрунт. Небагато лишилося їх там, і їхнє листя стає бліде та зів'яле. Занепад у мистецтві стався через те, що надто вже легко робили й ліньки було робити добре, через те, що переситилися красою і з'явилися зіпсуті смаки. Пиха була притаманна артистам, що відновили варварські часи, і ця сама пиха, переслідуючи справжні таланти, приневолювала їх покидати батьківщину; тругні виганяли бджіл.

Майже немає вже справжнього мистецтва, майже зникли генії. Заслуга полягає в тому, щоб без ладу й пуття розмовляти про заслуги минулого століття; розписувач стін у якомусь шинку з виглядом знавця критикує картини великих художників; якийсь письменник перекидає твори великих письменників. Неуцтво і зіпсуті смаки мають своїх найманих писак. У сотнях томів під різними назвами повторюється одне й те саме. Все має вигляд або словника, або брошури. Один друїдський газетяр⁸⁶ двічі на тиждень пише про якихось невідомих народів кількох навіжених і про божественні чудеса, що відбуваються на горищах у маленьких старців і старчих⁸⁷. Інші ж друїди, одягнені в чорне⁸⁸, трохи не вмираючи з голоду й люті, в сотнях писань скаржаться на те, що їм більше не вільно дурити народ, бо це право залишили дармоїдам у сірій одежі, кілька архідруїдів друкують наклепницькі пасквілі⁸⁹.

Амазан про це нічого не знав, та коли б і знав, то це не дуже б його й обходило, бо в голові йому була сама тільки вавилонська царівна та єгипетський фараон і власна непорушна клятва не зважати на всякі спокуси жінок, хоч би до якої країни завела була його журба.

Легковажна й темна чернь, що має надмірну цікавість, як це властиво людському роду, довго тиснулася біля однорогів, а жінки, будучи розумніші, вдерлися в двері готелю, де спинився Амазан, щоб подивитися на нього самого.

Спочатку він висловив своєму господареві бажання з'явитися до королівського двору, але компанія гультяїв з вищого світу, що випадково була там, сказала йому, що це вже не модно, що часи дуже змінилися і що розваги тепер є тільки в місті. Того самого вечора його запросила на вечерю одна дама⁹⁰, розум і таланти якої відомі були далеко за межами країни і яка була в деяких із тих країн, якими мандрував Амазан⁹¹. Йому дуже сподобалася ця дама й товариство, що зібралося в неї. Вільність була там пристойна, веселість була негаласлива, в ученості не було нічого огидного, а в дотепах — нічого вимушеного. Він бачив, що слова «приємне товариство» були не порожніми словами, хоч їх вживали занадто часто. Другого дня він обідав у не менш приємному товаристві, але менш поважному. Що більше був він задоволений з присутніх, то більше й він подобався їм. Він почував, що серце йому м'якшає й тане, неначе пахощі його країни, що легко тануть на легкому вогні й так ніжно пахнуть.

По обіді його повели на чудесну виставу, яку друїди засудили, бо вона відтягла до себе їхніх слухачів, а на це вони найбільше зважали. Вистава та складалася з гарних віршів, ніжних співів, з танків, що відбивали душевні зворушення, і декорацій, що, даючи цілковиту ілюзію, чарували їх. Такий спосіб розваги, що вбирав у себе всі інші, відомий був під чужим ім'ям: він звався «опера». Давно колись мовою семи горбів це означало: праця, турбота, заняття, промисел, підприємство, потреба, діло. Це діло зачарувало Амазана. Особливо причарувала його одна дівчина своїм мелодійним голосом і грацією. Його нові друзі після вистави познайомили його з цією «лицедійкою». Він подарував їй жменю діа-

мантів. Вона була така вдячна, що решту дня не хотіла кидати його. Він вечеряв із нею і, споживаючи страву, забув про свою обережність, а повечерявши, забув про свою клятву бути завжди нечутливим до краси і не піддаватися ніжним залицянням. Який приклад людського безсилля!

Саме тоді приїхала прекрасна вавилонська царівна з феніксом, покоївкою Ірлею і двомастами гангаридських вершників, що сиділи на однорогах. Їм довго довелося чекати, аж поки відчинили браму. Насамперед царівна спитала, чи перебуває ще в місті найкращий, найодважніший, найрозумніший і найвірніший з-поміж чоловіків. Міські начальники ясно побачили, що вона має на увазі Амазана. Вона наказала відвести себе до його готелю, увійшла туди, і серце в неї тремтіло від кохання. Душу її охопила невимовна радість, що нарешті побачить вона свого коханого, взірець вірності. Ніщо не завадило їй увійти до світлиці... Заслона над ліжком була спущена, і вона побачила прекрасного Амазана, що спав в обіймах гарненької чорнявої жінки, — обоє вони дуже потребували відпочинку.

У Формозанти вихопився тужливий зойк, що розітнувся по всьому домі, але не міг розбудити ні її двоюрідного брата, ні «лицедійки». Царівна впала непритомна в обійми Ірлі. Шойно вона опритомніла, вона вийшла з цієї фатальної світлиці, відчуваючи разом і сум, і обурення. Ірля розпиталася, хто така ця молода особа, що проводить такі солодкі часи з прекрасним Амазаном. Їй сказали, що це дуже поблажлива «лицедійка», яка, окрім інших своїх талантів, має хист досить мило співати.

— О праведне небо! О могутній Ормузде! — вигукнула, плачучи, прекрасна вавилонська царівна, — він зрадив мене, і ради кого!.. Так он як той, хто заради мене відмовився від стількох принцес, покинув мене ради галльської комедіантки. Ні, я не зможу пережити такого сорому.

— Ваша світлість, — сказала їй Ірля, — такі всі юнаки на всій земній кулі. Коли б вони були закохані в красуню, що зійшла до них із неба, і то в певні хвилини вони можуть зрадити її зі служницею в шинку.

— Всьому кінець! — сказала царівна. — Я більше не побачу його все своє життя. Нехай запрягають однорогів, і цієї ж хвилини їдьмо.

Фенікс благав її зачекати, принаймні поки прокинеться Амазан, щоб він зміг поговорити з ним.

— Він не вартий того, — сказала царівна, — ви страшенно образили б мене, бо він був би гадав, що то я просила вас докоряти йому і що я хочу помиритися з ним. Якщо ви любите мене, не додавайте ще й цієї кривди до тієї, яку він заподіяв мені.

Фенікс, що за своє життя вдячний був, кінець кінцем, вавилонській царівні, не міг не послухатися її. Вона виїхала з усіма своїми людьми.

— Куди ми їдемо? — спитала в неї Ірля.

— Сама не знаю, — відповіла царівна, — рушаймо першим шляхом, який нам трапиться, аби лише мені ніколи в світі не бачити Амазана, і я буду задоволена.

Фенікс, що був розсудливіший за Формозанту, бо не знав пристрасті, заспокоював її дорогою. Він ласкаво доводив їй, що дуже недобре карати себе за чужі помилки; що Амазан дав їй такі виразні й такі численні докази своєї вірності, що вона могла б простити йому хвилину забуття; що він був праведник, якого Ормузд покинув своєю ласкою, і що відтепер він буде ще стійкіший у коханні і в чесноті; що, бажаючи виправити свою помилку, він перевершить сам себе; що вона від того буде тільки щасливіша; що перед нею багато великих принцес прощали подібні гріхи і добре себе почували. Він наводив їй приклади і з таким хистом розповідав усе це, що серце у Формозанти почало втихомирюватися й заспокоюватися. Їй уже здавалося, що однороги мчать надто швидко, але вона не наважувалася поїхати назад. Змагаючись між бажанням простити все і бажан-

ням виявити свій гнів, між коханням і пихою, вона не спиняла однорогів і мандрувала далі світами, як то провістив оракул її батька.

Прокинувшись, Амазан довідався про приїзд і від'їзд Формозанти й фенікса, дізнався про розпач і гнів царівни і про те, що вона заприсяглася ніколи йому не простити.

— Мені лишається тільки їхати за нею, — вигукнув він, — і вбити себе біля її ніг!

На шум від цієї пригоди позбігалися всі його друзі з приємного товариства нероб. Вони доводили йому, що куди краще буде залишитися з ними, що ніщо не може зрівнятися з солодким життям серед мистецтв та спокійного, вишуканого безділля; що багато чужинців і навіть королів віддавали перевагу цьому приємному й чарівному відпочинкові перед батьківщиною та тронем і що, до всього, його карета розбита і каретник зробить йому іншу за новою модою, що кращий на все місто кравець уже закріпив йому дюжину костюмів за найновішим смаком, що найрозумніші й найприємніші дами, у домах яких дуже добре грають комедії, призначили кожна свій день, щоб улаштувати свято на честь йому. Тим часом «лицедійка» випила свій шоколад і взялася до туалету, сміючись, співаючи й залицяючись до Амазана, який побачив нарешті, що вона дурніша за гусеня.

Вдачі Амазана були властиві: щирість, сердечність, одвертість разом з великодушністю й мужністю, тому він і розповів друзям про свої мандрівки й лихо. Вони дізналися, що він двоюрідний брат царівни, довідалися про нещасливий поцілунок, який вона дала єгипетському фараонові.

— Родичам треба вибачати такі невеличкі пустощі, бо інакше життя було б вічною сваркою.

Ніщо не похитнуло його наміру їхати за Формозантою, але карета його була розбита, і йому довелося прожити з неробами ще три дні поміж розваг і свят. На-

решті він попросився з ними, обіймаючи їх, змусивши їх узяти найдорожчі діаманти його країни і радячи їм бути завжди легковажними та веселими, бо від того вони будуть тільки щасливіші й приємніші.

— Німці, — казав він, — це діди Європи, народ Альбіону — дорослі мужі, а жителі Галлії — діти, і мені подобається гратися з ними.

XI

Його проводирям не важко було їхати назирці за царівною, усі говорили тільки про неї та її великого птаха. Усі були ще в захваті, в захопленні. Народи Далмації й Анкони⁹² були не так приємно вражені потім, побачивши будинок, що летів повітрям⁹³; на берегах Луари, Дордони, Гаронни й Жиронди ще лунали вигуки подиву.

Коли Амазан був біля півніжжя Піренеїв, чиновники і друїди тієї країни змусили його милуватися танцями під звуки тамбурина, але шойно він перейшов Піренеї, він не бачив більше ні веселощів, ні забав. Інколи він чув здаля кілька пісень, але всі вони були сумні. Жителі виступали поважно, маючи на поясах чотки й кинджали. Одягнений у чорне, народ перебував, здавалося, в жалобі. Коли Амазанова челядь розпитувала перехожих, вони відповідали на мигах. Коли вони заходили до корчми, господар її трьома словами оповіщав людей, що в нього нічого нема і що треба посилати за кілька миль, щоб знайти речі першої потреби.

Коли в цих мовчазників запитували, чи не бачили вони, як проїздила прекрасна вавилонська царівна, вони відповідали не так коротко:

— Ми бачили її, але вона зовсім не така прекрасна; гарним може бути тільки смагляве обличчя, вона ж ви-

ставляє білу, як алебастр, шию, що є найгидкіша в світі річ і чого майже не буває в нашій країні.

Амазан наближався до провінції, яку зрощує Бетіс⁹⁴. Минуло не більше дванадцяти тисяч років, як ці країни відкрили жителі Тіра⁹⁵, мало не тоді ж таки, коли вони відкрили великий острів Атлантиду, який через кілька століть затопило море. Жителі Тіра обробляли землю Бетіки⁹⁶, яку марно не обробляли тубільці, вважаючи, що вони не повинні до цього втручатися і що галли, їхні сусіди, мають прийти й обробляти їм землі. Жителі Тіра привезли із собою палестинців, які з того часу розійшлися по всіх країнах, аби лише там можна було заробити гроші. Ці палестинці, даючи гроші за п'ятдесят процентів, забрали мало не всі скарби країни. Тоді бетійці повірили, що палестинці є чаклуни, і всіх, кого обвинувачували в магії, палила без милосердя юрба друїдів, яких звали «пошукувачами»⁹⁷ або «антропокаями»⁹⁸. Ці священники спочатку одягали на них машкару, потім забирали майно і побожно показували молитви палестинців, тимчасом як тих смажили на повільному вогні «por l'amor de Dios»⁹⁹.

Вавилонська царівна спинилася в місті, яке потім звалось Севілья. Вона мала намір сісти на корабель на річці Бетіс, повернутися Тіром до Вавилона, побачитися знову з батьком своїм Белом і забути, коли зможе, свого невірною коханця або ж стати його дружиною. Вона запросила до себе двох палестинців, що управляли всіма двірськими справами. Вони мусили спорядити їй три кораблі. Фенікс обговорив з ними всі умови і, трохи посперечавшись, умовився про ціну.

Господиня готелю була дуже побожна, а господар не менш побожний, до того ж він був «своею людиною», тобто шпигуном друїдів пошукувачів-антропокаїв. Він не проминув нагоди повідомити їх, що в нього в домі перебуває чаклунка й двоє палестинців, які роблять угоди з дияволом, переверненим у золотистого птаха. Друїди, дізнавшись, що в дами є багато діамантів, не-

гайно постановили, що вона чаклунка. Бувши боягузами, вони зачекали ночі й тоді замкнули однорогів і двісті вершників у просторій стайні, де ті спали.

Добре забарикадувавши двері, вони схопили царівну й Ірлю. Але вони не змогли взяти фенікса, який устиг вилетіти: він сподівався, що натрапить на Амазана десь на шляху з Галлії до Севільї.

Він зустрів його на кордоні Бетіки й розповів про лихо, що спіткало царівну. Амазан не міг говорити: він був надто схвильований і розгніваний. Він надяг лати із золотою насічкою, взяв списа на дванадцять стіп завдовжки, два списи і гострий меч, прозваний «Грізним», що з одного удару міг розрубати дерева, скелі й друїдів. На свою прекрасну голову він надів золотий шолом з чаплиним і страусовим пір'ям. То був старовинний збройний пристрій Магога, який подарувала Амазанові сестра Альдея, коли він проїздив Скіфією. Невеличка група людей, що їхали з Амазаном, сіли, як і він, кожен на свого однорога.

Обіймаючи свого улюбленого фенікса, Амазан сказав йому з великим жалем:

— Я винен. Коли б я не спав з «лицедійкою» в місті нероб, прекрасна вавилонська царівна не опинилася б у такому страшному становищі. Їдьмо на антропокаїв.

Незабаром він приїхав до Севільї. П'ятнадцять сотень альгвазілів¹⁰⁰ стерегли браму, за якою замкнені були двісті гангаридів і однорогів, що не мали чого їсти. Усе готове було вже для священної жертви, для якої мали взяти вавилонську царівну, покоївку Ірлю і двох палестинців.

Великий антропокай, оточений меншими антропокаями, засідав уже зі своїм святим трибуналом¹⁰¹. Юрба севільців з чотками на поясі, схрестивши руки, стояла безмовна. І от уже вивели прекрасну царівну, Ірлю й двох палестинців у машкарах зі зв'язаними позаду руками.

Тим часом фенікс проскочив поміж ґрат у в'язницю, де гангариди почали вже вибивати внутрішні двері. Непереможний Амазан вибив двері зовні, і озброєні гангариди виїхали на своїх однорогах. Амазан став на чолі їх. Не важко було їм розігнати альгвазілів, шпигунів, попів-антропокаїв; кожен одноріг проколював їх по дванадцяті разом. Амазанів грізний меч рубав навпіл кожного, кого він зустрічав. Люди в чорних плащах і брудних брижах тікали, не випускаючи з рук чоток, освячених «*rog l'amog de Dios*».

Амазан схопив на руки «головного пошукувача» й кинув його на вогонь, що був наготований за сорок кроків. Туди повкидав він один по одному й малих пошукувачів. Потім він упав до ніг Формозанти.

— Ах, які ви ласкаві, — сказала вона, — і як ревно кохала б я вас, коли б ви не зрадили мене з «лицедійкою»!

Поки Амазан мирився з царівною, поки гангариди скидали у вогнища тіла всіх антропокаїв і полум'я здіймалось аж під хмари, Амазан побачив, як здалеку наближається до нього неначе ціле військо. На колісниці, запряженій вісьмома мулами, їхав старий державець з короною на голові¹⁰², за ним їхали поважні особи в чорних плащах і брижах, сидячи на чудових конях, за ними мовчки йшло багато людей з масним волоссям.

Спочатку Амазан зібрав був навколо себе гангаридів і підніс списа до бою. Та тільки-но король помітив його, враз скинув корону, зійшов з колісниці, обійняв його стремена й сказав:

— Чоловіче, посланий від Бога, ви месник за людський рід, визволитель моєї батьківщини, мій оборонець! Оці священні потвори, од яких ви очистили землю, панували наді мною іменем «Старця із семи горбів». Я мусив терпіти їхні страшні злочини; народ покинув би мене, коли б я захотів обмежити їхню злочинну жорстокість. Віднині я дихаю, я живу, я царствую і цим завдячую вам.

Потім він шанобливо поцілував Формозанті руку й попросив її з Амазаном, Ірлею й феніксом сісти в його колісницю, запряжену вісьмома мулами. Двоє палестинців, двірських банкірів, що ще лежали ниць від страху й вдячності, звелися на ноги, і воїни на однорогах рушили за бетійським королем до його палацу.

Гідність короля такого поважного народу вимагала, щоб мули везли колісницю повільно, тому Амазан і Формозанта мали час розповісти одне одному свої пригоди. Король розмовляв з феніксом, захоплювався ним і сто разів цілував. Він зрозумів, які неуки, брутальні й дикі є народи Заходу, що їдять тварин і не розуміють їхньої мови, дізнався, що тільки гангариди зберегли первісну людську природу й гідність. Але насамперед він погодився, що найдикішими з-поміж смертних були пошукувачі-антропокаї, від яких Амазан очистив землю. Король не переставав дякувати йому. Прекрасна Формозанта забула вже пригоди з «лицедійкою», і душа її пам'ятала тільки мужність того, хто врятував їй життя. Дізнавшись про те, який невинний був поцілунок, даний єгипетському фараонові, і як було воскресено фенікса, Амазан відчував у душі чисту радість і палав найпалкішим коханням.

Обідали в палаці, та їли абияк, бо бетійські кухарі найгірші в Європі. Амазан порадив закликати кухарів з Галлії. Під час обіду королівські музики награвали ту славетну арію, яка протягом віків звалася потім «Іспанське капричіо»¹⁰³. По обіді говорили про справи.

Король спитав в Амазана, прекрасної Формозанти й фенікса, що мають вони робити далі.

— Щодо мене, — сказав Амазан, — то я хочу повернутися до Вавилону, як спадкоємець престолу, і просити в дядька Бела мою двоюрідну сестру, незрівнянну Формозанту, коли вона не захоче жити зі мною в гангаридів.

— А я, — сказала царівна, — твердо вирішила ніколи не розлучатися з моїм двоюрідним братом; але га-

даю, він погодиться на те, щоб я повернулась до батька, тим більше що батько дозволив мені виїхати тільки на прощу до Бассори, а я поїхала мандрувати світами.

— Щодо мене, — сказав фенікс, — то я піду скрізь за цими ніжними й великодушними коханцями.

— Маєте рацію, — сказав король Бетіки, — але до Вавилону не так легко повернутися, як ви гадаєте. Я весь час маю звістки про цей край від тірійських кораблів і палестинських банкірів, що мають зносини з усіма народами на землі. Над берегами Нілу й Євфрату всі взялися до зброї. Скіфський цар на чолі трьохсот тисяч верхівців вимагає спадщини своєї жінки; володарі єгипетський і індійський, кожен на чолі трьохсоттисячного війська, і собі руйнують землі на берегах Тігру і Євфрату з помсти за те, що з них насміялися. Поки фараон єгипетський був за межами своєї країни, його ворог, цар ефіопський, пограбував Єгипет з трьохстами тисячами війська. Цар же вавилонський має тепер для своєї оборони тільки шістсот тисяч людей. Признатися вам, — казав король далі, — коли я почув про величезні армії, які Схід викинув із свого нутра, і про багатство тих армій, коли порахував наші невеличкі корпуси на двадцять—тридцять тисяч вояків, яких так важко одягти й прогодувати, — я ладен думати, що Схід утворений набагато раніше, ніж Захід. Здається, що ми тільки позавчора вийшли з хаосу, а вчора — з варварства.

— Ваша величність, — сказав Амазан, — інколи ті, що йдуть останніми, переганяють тих, що перші вийшли на життєвий шлях. У моїй країні гадають, що людина походить з Індії, але я зовсім того не певен.

— А ви? — звернувся бетійський король до фенікса. — Що ви про це думаете?

— Я ще надто молодий, владарю, — відповів фенікс, — щоб знати про таку старовину. Я живу тільки близько двадцяти семи тисяч років, але батько, що жив уп'ятеро довше, казав мені, що чув від свого бать-

ка, ніби країни Сходу були завжди багатші й заселеніші за інші. Від пращурів йому переказували думку, що рід усіх тварин розпочався на берегах Гангу. Щодо мене, то я не такий чваньковитий, щоб триматися цієї думки. Я не можу думати, щоб альбійонські лисиці, альпійські бабаки чи галльські вовки походили з моєї країни, так само як не вірю, щоб сосни й дуби у ваших країнах походили від кокосових та фінікових пальм Індії.

— Але звідкіля ж походимо ми? — сказав король.

— Не знаю, — відповів фенікс, — я хочу знати тільки те, куди можуть поїхати прекрасна вавилонська царівна і мій любий Амазан.

— Не думаю, — сказав король, — щоб зі своїми двомастами однорогів він міг би пробратися крізь армії по триста тисяч чоловік кожна.

— Чому ні? — сказав Амазан.

Король бетійський відчув усю велич цього «чому ні», але гадав, що одної величі не досить проти незчисленних армій.

— Я радий би вам, — сказав він, — поїхати до ефіопського царя. Через своїх палестинців я маю зносини з цим чорним царем і дам вам листа до нього. Він воює з єгипетським фараоном і буде радий збільшити свої сили через союз із вами. Я можу допомогти вам двома тисячами дуже витривалих і відважних людей, та ще треба вам звернутися до людей, які живуть або, швидше, чіпляються за підніжжя Піренеїв і звуться басками або гасконцями¹⁰⁴. Пошліть до них одного з ваших бійців на однорозі та кілька діамантів, і не знайдеться жодного гасконця, який не покине свого замку, власне халупи своїх батьків, і не піде служити вам. Ви будете задоволені з них, бо вони невтомні, відважні й веселі. А чекаючи, поки вони з'являться, ми влаштуємо на вашу честь свято і приготуємо для вас кораблі. Я не можу належним чином віддячити вам за послугу, яку ви мені зробили.

Амазан радів од щастя, що знайшов Формозанту, і спокійно смакував у розмовах з нею всі чари примиреного кохання, що замалим не дорівнюють чарам кохання, яке тільки народжується.

Незабаром прийшов, танцюючи під звуки тамбурина, загін гордих і веселих гасконців; другий загін гордих і поважних бетійців був уже готовий. Старий смаглявий король ніжно обійняв обох коханців. Він наказав навантажити на їхні кораблі зброю, постелі, шахи, чорні вбрання, білі брижі, цибулю, баранів, курей, борошна й великий запас часнику, бажаючи їм щасливої дороги, вічного кохання й перемог.

Флот підплив до берегів, де, як кажуть, через кілька століть фінікійка Дідона, сестра Пігмаліона, дружина Сіхея¹⁰⁵, покинувши місто Тір, заснувала чудесне місто Карфаген, покраявши волову шкіру на ремінці. Про це свідчать найповажніші автори старих часів¹⁰⁶, які ніколи не оповідають вигадок, і вчителі, що пишуть для маленьких дітей, хоч кінець кінцем, у Тірі ніколи не було нікого, хто звався б Дідоною, Пігмаліоном чи Сіхеєм, бо все це цілком грецькі імена. У Тірі за тих часів не було ще навіть царя.

Чудесний Карфаген ще не був тоді морським портом, там жило лиш кілька нумідійців, що сушили на сонці рибу. Потім пропливли плодючі береги Бізаценни¹⁰⁷ й Сірті¹⁰⁸, де потім були Кіренея¹⁰⁹ і великий Херсонес¹¹⁰.

Нарешті припливли до першого гирла священної річки Нілу. В кінці цієї плодючої країни до Канопського порту приставали вже тоді кораблі всього торговельного світу, хоч ніхто не знав, чи то бог Каноп утворив порт, чи жителі сфабрикували бога, чи то зірка Канопа дала місту свою назву, чи то місто дало назву зірці. Знали тільки те, що і місто, і зірка дуже давні — і це все, що можна знати про походження речей.

Саме там ефіопський цар, спустошивши весь Єгипет, побачив, як сходили з корабля непереможний Ама-

зан і чарівна Формозанта. Він вважав, що перший був богом війни, а друга — богинею вроди. Амазан передав йому грамоти від іспанського короля. Дотримуючись звичаїв тих героїчних часів, ефіопський цар насамперед улаштував пишне свято, а потім почали обмірковувати, як знищити триста тисяч війська єгипетського фараона, триста тисяч війська індійського імператора і триста тисяч війська великого скіфського хана, які обложили величезне, горде, принадне місто Вавилон.

Дві тисячі іспанців, яких Амазан привів із собою, заявили, що їм не потрібен ефіопський цар, щоб допомогти Вавилонові. Досить, що їхній король наказав їм його визволити, і для того вистачить їх самих.

Гасконці й собі заявили, що вони це прекрасно зроблять, що вони самі битимуться з єгиптянами, індусами й скіфами і що вони згоджуються йти разом з іспанцями тільки тоді, коли ті йтимуть позаду.

Двісті гангаридів, почувши претензії своїх спільників, почали сміятися й заявили, що з однією сотнею однорогів вони проженуть усіх володарів на світі. Їх заспокоїла прекрасна Формозанта своєю розумною й чарівною мовою. Амазан показав чорному монархові своїх гангаридів, однорогів, іспанців, гасконців і прекрасного птаха.

Незабаром усе готове було виступити на Мемфіс¹¹¹, Геліополіс¹¹², Арсіною¹¹³, Петру¹¹⁴, Артеміту¹¹⁵, Сору¹¹⁶, Апамею¹¹⁷, напасти на трьох царів і почати цю славетну війну, перед якою всі війни, що їх потім вели між собою люди, були тільки бійкою між півнями або перелами.

Всі знають, як ефіопський цар закохався у Формозанту і як він захопив її в ліжку, коли солодкий сон стулив їй довгі вії. Всі пригадують, як Амазанові, що був свідком цього, здалося, нібито вони спочивають день і ніч. Та невідомо тільки, як, нетямлячись від цієї кривди, Амазан враз вихопив свій грізний меч, одрубав зухвалому негрові розпусну голову і як повигонив з

Єгипту всіх ефіопів. Хіба ж ці дива не записано в єгипетських хроніках? Стоголосо чутка поширила звістку про те, як він з іспанцями, гасконцями й однорогами переміг трьох царів. Він повернув прекрасну Формозанту її батькові й визволив почет своєї коханої, якою був поневолив єгипетський фараон. Великий хан Скіфії оголосив себе його васалом, і його шлюб з Альдеєю був узаконений. Непереможний і великодушний Амазан, одержавши в спадщину Вавилонське царство, з тріумфом увійшов у місто з феніксом у супроводі ста володарів, що повинні були платити йому данину. Бенкет на його весіллі перевищив усі свята, які давав цар Бел. До столу подали засмаженого бика Апіса. Фараон єгипетський і цар індійський подавали молодим вино, і весілля це вихваляли п'ятсот великих вавилонських поетів.

О музи! До вас завжди звертаються на початку твору, я ж удаюся до вас тільки наприкінці. Дарма, як мені докорятимуть, що я читаю молитву по обіді, не сказавши передобідньої¹¹⁸. Та через це, о музи, ви не менше будете захищати мене. Пильуйте, щоб зухвалі продовжувачі не спотворили своїми байками ті істини, яких я навчаю смертних у цьому правдивому оповіданні, адже вони наважилися вже сфальсифікувати «Кандіда», «Простака» і «Цнотливі пригоди цнотливої Жанни», що їх один колишній капуцин спотворив у батавському виданні віршами, вартими капучина¹¹⁹. Пильуйте, щоб вони не завдавали цим збитків моєму обтяженому великою родиною друкареві, у якого ледве вистачає грошей на шрифт, папір і чорнило.

О музи, примусьте мовчати огидного Коже¹²⁰, професора теревенів у колежі Мазаріні, якого не задовольнили моральні повчання Велізарія й імператора Юстиніана, і він написав дикі обмовницькі пасквілі на цих великих людей.

Заткніть рота педантові Лярше¹²¹, що, не знаючи й одного стародавнього вавилонського слова, не відвідав-

ши, як я, берегів Тігру й Євфрату, мав безсоромність твердити, ніби прекрасна Формозанта, дочка найбільшого в світі царя, Альдея і всі жінки цього шановного двору, за приписами їх релігії, спали у великому вавилонському храмі з усіма конюхами Азії ради грошей. Цей учений розпусник, о музи, ворог ваш і ворог цнотливості, обвинувачував прекрасних єгиптянок Мендеса¹²², що вони кохаються тільки з цапами, потай сподіваючись помандрувати з Єгипет, щоб там зазнати любовних пригод.

Знаючи новітню історію не краще за стародавню і сподіваючись заслужити прихильність якоїсь старухи, він брехливо твердить, ніби незрівнянна Нінон¹²³ у вісімдесятилітнім віці спала з абатом Жедуеном, членом Французької академії, Академії історії і археології. Він ніколи не чув про абата Шатонефа¹²⁴ і вважає його за абата Жедуена¹²⁵. Та й про Нінон він знає не краще, ніж про вавилонських дів.

О музи, дочки неба, ваш ворог Лярше зробив ще гірше, він співає похвали педерастам, він наважується казати, що всі отроки моєї країни причетні до цієї мерзоти. Збільшуючи число винних, він гадає врятувати себе.

Благородні й цнотливі музи, обороніть мене від цього метра Лярше, бо вам однаково огидний і педантизм, і педерастія.

І ви, метре Алібороне¹²⁶, прозваний Фрероном, відставний езуїт, ви, чий Парнас міститься то в Бісетрі¹²⁷, то в найближчому шинку; ви, якого віддано на суд по всіх європейських театрах у правдивій комедії «Шотландка»¹²⁸, ви, гідний сину панотця Дефонтема¹²⁹ бо народилися від його кохання з одним із тих гарненьких хлоп'ят, що носять мечі й пов'язки, як син Венери¹³⁰, і, як він, прагнуть злетіти в небеса, хоч, правда, не вище димаря, — вам, любий Алібороне, якого я завжди так ніжно любив і який примусив мене сміятися цілий місяць після комедії «Шотландка», вам на суд віддаю я

свою «Вавилонську царівну». Наговоріть про неї всякої гидоти, щоб її більше читали.

Я не забуду вас, всеславний газетний богослове¹³¹, промовець фанатиків, отець церкви, заснованої абатом Бешераном¹³² і Авраамом Шомеєм¹³³, не забудьте сказати на сторінках ваших побожних, красномовних і розсудливих газет, що «Вавилонська царівна» є твір еретичний, дійстичний і атеїстичний. Особливо подбайте про те, щоб сір Рібайє¹³⁴ засудив «Вавилонську царівну» в Сорбонні. Цим самим зробите ви велику приемність моему видавцеві, якому я подарував цю невелику історійку.



ПРИМІТКИ

Задіг, або Талан

Перша філософська повість Вольтера з'явилася окремим виданням 1717 р. під назвою «Мемнон. Східна історія». Уже наступного року вийшло друком друге видання повісті з остаточною назвою «Задіг, або Талан. Східна історія», до якої автор додав три нові розділи — «Вечеря», «Побачення», «Рибалка». В подальшому, опрацьовуючи женецьке зібрання своїх творів, Вольтер вносив у текст повісті деякі зміни та уточнення; в кельському виданні творів Вольтера, що з'являлося упродовж 1784—1787 рр., текст «Задіга» збільшився ще двома розділами — «Танок» і «Блакитні очі», знайденими серед паперів Вольтера.

«Задіг» був одним з найпопулярніших творів письменника, а його мотиви і розгортання сюжету свідчили про неабияку обізнаність Вольтера із східним фольклором, міфологією та літературою.

С. 35. ¹ *Ухвала* — така жаргівлива ухвала, яка пародіювала схвалення книг докторами теології, вперше з'явилася у виданні «Задіга» 1748 р. і далі повторювалася в усіх прижиттєвих виданнях повісті, окрім видання 1775 р., в якому Вольтер зняв «Ухвалу».

² *...каді-лешкер...* — Каді-ель-аскер — суддя в мусульманських країнах, який охороняє закони релігії і держави.

³ *Сааді* — Сааді Мусліхіддин (1184—1291) — перський поет, дуже популярний в Європі у часи Вольтера. Перший французький переклад Сааді з'явився 1634 р.

⁴ *Султанша Шераа* — сучасники Вольтера вважали, що під іменем Шераа письменник вивів маркізу де Помпадур (1721—1764), фаворитку Людовіка XV.

⁵ *Місяць коня* — місяць східного календаря, що відповідає нашому травневі.

⁶ *Рік гіджри* — рік переселення, або втечі Магомета з Мекки до Медіни (622), який став першим роком нового мусульманського літочислення.

С. 36. ⁷ *...писаний стародавнім халдейським письмом...* — старохалдейська мова Древнього Вавилону.

⁸ *...славетного султана Улуг-бека...* — Улуг-бек (1394—1449) — узбецький астроном і математик, правитель Самарканду; у творі «Досвід про звичай» Вольтер змальовує його освіченим монархом.

⁹ *«Тисяча й одна ніч»* — добірка арабських казок, почала виходити французькою мовою 1704 р.

¹⁰ *«Тисяча й один день»* — добірка дуже популярних у Франції казок, яку французький орієнталіст Петі де ля Круа видавав у 1710—1712 рр. як переклад із перської. Насправді це була стилізація, в якій де ля Круа лише використав мотиви і сюжети різних східних казок — перських, арабських і турецьких.

¹¹ *Коли б ви були Талестридою...* — Талестрида — міфічна цариця амазонок, яка, за переказами, бажала народити сина від Александра Македонського.

¹² *...за часів Іскандера...* — Іскандер (Скандер) — так на Сході називали Александра Македонського.

¹³ *...коли б ви були царицею Савською...* — Цариця Савська — легендарна правителька арабського племені, яке населяло територію сучасного Йемену. Згадується в багатьох стародавніх джерелах, зокрема і в Старому Заповіті.

С. 37. ¹⁴ *...засвоїв першої книги Зороастра...* — Зороастр (або Заратустра) — легендарний засновник релігій древніх персів, автор серії книг «Авеста». Перша з тих книг, «Вендидат», є зводом релігійних настанов.

С. 38. ¹⁵ *...варта молодого Оркана* — правдоподібно анаграма імені кавалера де Рогана, аристократа, який переслідував Вольтера і спричинив його арешт та вимушений від'їзд 1726 р. до Англії.

¹⁶ *...з Іммаусової гори...* — Гора Іммаус — давня назва Гімалаїв.

С. 39. ¹⁷ *Мемфіс* — давня столиця Єгипту, розміщена досить далеко від Вавилону.

¹⁸ *...мені треба одружитися з простою міщанкою...* — тут: простолюдинкою. Міщанка Азора протиставляється Семирі — дівчині, яка виховувалася при дворі.

С. 41. ¹⁹ *...подошечки пана Арну проти апоплексії.* — Арну — популярний у часи Вольтера паризький аптекар, який широко рекламував мішечки, повішені на шиї, проти апоплексії.

²⁰ *Міст Тшінавар* — міст Чінавар, по якому, за релігійними віруваннями давніх персів, душі померлих переходили в потойбічний світ.

²¹ *Ангел Азраїл* — ангел смерті в мусульманській релігії. С. 42. ²² *...написано в книзі Зенд-Авесті* — переклад-коментування середньоперською мовою книг «Авесті».

²³ *...скільки дюймів води падає на одну секунду під арку мосту...* — Натяк на псевдонаукові досліді французького ученого Піто, який 1732 р. надрукував доповідь на подібну тему.

²⁴ *...в місяць миші... у місяці барана...* — назви місяців у китайсько-маньчжурському календарі.

²⁵ *...виробляти шовк з павутиння...* — Натяк на дослідження Б. де Сент-Ілера «Роздуми про науку» (1710).

²⁶ *...ні порцеляни з розбитих пляшок...* — Вольтер кепкує із вченого Р. А. де Реомюра (1683—1767), який неодноразово подавав Академії наук свій проект виготовлення порцеляни із скла.

С. 43. ²⁷ *Великий Дестергам* (детергам, дефтердар) — титул головного скарбника у Персії і Туреччині.

²⁸ *...дуже подібні до золота...* — Комплімент із двоєким натяком: вони самі подібні до золота і вони жадібні золота.

²⁹ *...присягаюся Ормаздом...* — Ормузд, Орозмад — бог добра у давньоперській релігії, змагався з Аріманом, богом темряви, носієм зла.

С. 44. ³⁰ *...камінь, ...на якому я зробив пробу...* — камінь твердої породи, яким визначали пробу золота і срібла.

³¹ *У передпокоях, у спальнях і в кабінетах...* — тобто у палацових передпокоях, у королівських салонах і на засіданнях міністрів.

С. 45. ³² *...забороняє їсти грифонів...* — Грифони — химерні істоти з тілом лева і з орлиною головою та крилами.

С. 46. ³³ *...найбільший з усіх теургів...* — Теург — теолог, богослов.

³⁴ *Ісбор (Yebor)* — анаграма-натяк на єпископа Морепу Жа-на Франсуа Буайє (Boyer, 1675—1755), ученого богослова і Вольтерового ворога.

³⁵ *...ніби в кролів роздільні лапи...* — Натяк на «П'ятикнижжя», яке забороняє їсти м'ясо кроликів («Второзаконня», XIV, 7).

С. 47. ³⁶ *...він мстився тим, що обмовляв його...* — Думка, яка перегукується із висловом французького письменника-мораліста Мішеля де Монтеня (1533—1592): «Не маючи змоги її досягнути, помстимося їй обмовою» (кн. III, р. VII «Про тягар величі»).

³⁷ *Гарнії (гр. міф.)* — птахи з жіночими обличчями.

³⁸ ...проти князя Гірканського... — Гірканія — область Стародавньої Персії, що знаходилася на південь від Каспійського моря.

С. 49. ³⁹ ...від монархів, що кохаються у віршах, завжди можна багато чого сподіватися... — Можливо, натяк на Фрідріха II, з яким у той час Вольтер зав'язував стосунки.

⁴⁰ *Сатрап* — управитель провінції або міста у Стародавній Персії.

С. 52. ⁴¹ ...бувши... добрим фізиком... — тут: натураліст, природознавець на відміну від філософа-метафізика.

⁴² ...не обмежував волі голосів у дивані... — Диван — вища султанова рада.

⁴³ *Візір* — міністр або вищий сановник у країнах мусульманського Сходу.

С. 53. ⁴⁴ ...навчу його восьми частин красномовства... — Йдеться про вісім частин мови, які розрізняються у теоретичній граматиці.

⁴⁵ *Демонізм* — тут: богословська наука про злих духів.

С. 54. ⁴⁶ *Субстанція й випадок* — терміни середньовічної схоластики; субстанція — незмінна сутність речей; випадок (акциденція) — змінне, те, що переходить.

⁴⁷ *Монади й неперевизначена гармонія* — поняття філософії Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646—1716), над якими кепкує Вольтер, переглянувши своє ставлення до поглядів німецького філософа.

⁴⁸ ...скарги на правителя Мідії на ім'я Іракс... — Мідія — історична область у південно-західній частині Іранського нагір'я. В середині 70-х років VII ст. — середині VI ст. до Р. Х. тут існувало однойменне царство, кордони якого в період розквіту сягали далеко за межі історичної області.

С. 55. ⁴⁹ ...як говорить Саддер... — виклад змісту «Авести».

С. 56. ⁵⁰ ...море, що відступає... — тут і далі маємо ремінісценції із Старого Заповіту («Псалми», CXIV, 3).

⁵¹ ...зірки, що падають... — «Ісайя», XIV, 12.

⁵² ...розтоплене, як віск, сонце... — «Книга Юдити», XVI, 15.

С. 57. ⁵³ ...присягалося йому Мітрою... — Мітра — бог сонця і священного вогню у стародавніх персів.

⁵⁴ *Зенд-Авеста* — помилкова орфографія Вольтера, який порахував назву книги за ім'я божества.

⁵⁵ *Святий вогонь* — Мітра є також богом продовження роду.

С. 62. ⁵⁶ ...вели його до брами Канопи... — Каноп — один із культурних центрів Стародавнього Єгипту.

С. 66. ⁵⁷ *За два дні перед Хоривом...* — Хорив — пустеля, розташована поблизу гори Хорив в Аравії.

С. 69. ⁵⁸ ...обожнювати землю гангаридів... — Гангариди — міфічний народ, який нібито жив на берегах Гангу.

⁵⁹ ...під впливом браманів... — Брамани, брахмани або брамин — буддистський священик.

С. 71. ⁶⁰ ...узяв його на вечерю в Бассорі... — Стародавнє місто Бассора в Аравії, сучасне місто Басра, знаходиться там, де Тигр впадає в Перську затоку.

⁶¹ ...мешканцем з Катаю... — Катай — стародавня назва Північно-Східного Китаю.

С. 72. ⁶² *Брама* — Брама, або Брахма, індуський бог.

⁶³ ...порівняти... з Апісом... — Апіс — священний бик у стародавніх єгиптян.

⁶⁴ ...рибі Оаннес завдячуємо... — Священна риба стародавніх халдеїв, халдейський бог. За міфом, він мав одну чоловічу голову, одну риб'ячу, міг говорити і мав хвіст та ноги. Щоранку він виходив навчати дітей, а щовечора ховався в море. Слово «Оаннес» халдейською мовою означає «чужинець». Отже, гадають, що якийсь чужинець, одягнений у шкури морських тварин, навчав халдейців, а ввечері повертався до свого човна.

С. 73. ⁶⁵ ...масмо календарі за чотири тисячі століть... — Халдейський календар був одним із найдавніших у світі.

⁶⁶ ...чоловік з Камбалу... — Камбал — давня назва Пекіна.

⁶⁷ *Тотат* (Дейтат) — бог торгівлі, мистецтва та війни у давніх галлів.

⁶⁸ ...омела, що росте на дубі... — Ця рослина вважалася у кельтів священною.

⁶⁹ ...скифи, його предки... — Так помилково вважалося в часи Вольтера.

С. 74. ⁷⁰ *Жерці зірок* — тобто арабські священнослужителі.

С. 76. ⁷¹ ...ніс, що не скидався на башту з гори Лівану... — Тут Вольтер імітує стиль однієї з книг Біблії — «Пісні пісень» (VII, 5).

⁷² ...настоянки на... прянощах Тідору й Тернату... — острови із групи Молуккських островів у Тихому океані.

С. 77. ⁷³ ...іхати на острів Серендіб... — Можливо, Цейлон або Суматра, чи Мадагаскар.

С. 78. ⁷⁴ *Головний збирач податків острова Серендіб...* — Головний податківець, збирач податків, викупивши у короля це право, ставав державним банкіром.

С. 79.⁷⁵ ...першого дня місяця крокодила... — назва місяця у китайсько-маньчжурському календарі.

С. 80.⁷⁶ ...зробили були б кімнату правосуддя... — Судова палата, яка накладала штраф на податківця, повертаючи таким чином украдені ним гроші скарбниці.

С. 81.⁷⁷ ...там не побачиш книжки, де не було б питання про розум і серце... — Натяк на працю французького історика і педагога Роллена та роман Кребільона-сина.

⁷⁸ *Бонзи* — буддиські ченці в Японії; Вольтер має на увазі ченців узагалі.

С. 82.⁷⁹ ...говорила, як грація... (гр. міф.) — Грації, або харіни — доньки Зевса, спочатку богині родючості, згодом стали богинями вроди, радості, жіночої приваби.

⁸⁰ ...називали волоокими... — Греки мали на увазі «великоокі».

С. 84.⁸¹ ...відмежовував скелясту Аравію... — тобто Аравійську пустелю.

С. 88.⁸² ...спалахи тірського пурпуру... — Тір — стародавня назва Фінікії.

С. 90.⁸³ *Василіск* — казкова тварина у вигляді змії або ящірки, її погляд смертельний. Вважалося, однак, що її погляд небезпечний лише для чоловіків.

С. 96.⁸⁴ ...аж до сфери планети Венери... — четверта з дев'яти небесних сфер, які, за вченням Птолемея (II ст. Р. Х.), творять Усесвіт. Тут сфера Венери — також сфера зірки.

⁸⁵ *Філософський камінь* — речовина, яку розшукували середньовічні алхіміки, сподіваючись з її допомогою перетворювати звичайні метали на золото, срібло, повертати юність і т. п.

⁸⁶ *Судова астрологія* — вміння пророкувати майбутнє за розташуванням зірок.

С. 97.⁸⁷ *Треба було чотири рази братися до зброї...* — Збройно змагатися на списах по чергово із чотирма супротивниками.

С. 99.⁸⁸ *Вони били вздовж і впоперек...* — завдавати ударів вістрям шпаги і її лезом.

С. 100.⁸⁹ ...вийшов у такому пристрої... — тут: спорядження.

С. 109.⁹⁰ ...те, що зветься силою шаблі проти безсилля свого супротивника... — Сила шпаги — частина шпаги, що знаходиться біля ручки; безсилля шпаги — частина, що знаходиться ближче до вістря.

⁹¹ ...звелів у себе вдома звати себе найяснішим паном... — У французькому тексті «*Monseigneur*», звертання до принципів королівської крові і вищих церковних сановників.

Перше видання повісті з'явилося 1752 р. у Лондоні, хоча її задум виник у Вольтера, очевидно, ще 1739 р. В одному з листів, датованих 1751 р., автор назвав повість, яку готував до друку, «давнім жартом». Саме 1739 р. філософ-письменник надіслав Фрідріху II «Реляцію про мандрівку пана барона де Гангана», яка і є першим начерком «Мікромегаса».

Після 1752 р. Вольтер вносив лише незначні правки у текст «Мікромегаса». У цьому виданні український переклад повісті подано за: Вольтер. Мікромегас // Всесвіт, № 1, 1979, с. 168–179.

С. 111.¹ ...звали того юнака Мікромегас... — Ім'я утворене від грецьких слів «*micro*» (малий) і «*mega*» (великий). Мікромегас — одночасно і маленький, і великий, він символ відносності будь-якої величини.

² ...двадцять чотири тисячі геометричних кроків... — Геометричний крок складає 1,62 м.

³ *Фут* — одиниця довжини від 0,283 до 0,324 м.

С. 112.⁴ ...довів понад п'ятдесят теорем Евкліда... — Евклід (бл. 450 — бл. 380 до Р. Х.) — давньогрецький філософ, учень Сократа. Визнавав істинним лише загальне, заперечуючи істинність усього окремого, індивідуального.

⁵ ...на вісімнадцять більше, ніж Блез Паскаль... — Паскаль Блез (1623–1662) — французький філософ, математик, фізик, був автором низки відкриттів і винаходів. Поділяючи в молоді роки картезіанську концепцію раціоналістичного природничо-наукового образу світу, пізніше зосередився на філософсько-теологічній проблематиці. З філософією Паскаля Вольтер полемізував.

⁶ ...так свідчить його сестра... — Сестра Блеза Паскаля Жільберта Пер'є (1620–1687) у «Життеписі» свого брата свідчить, що він дванадцятирічним хлопцем без сторонньої допомоги опанував основні твердження евклідової геометрії.

⁷ *Муфтії* — в ісламі вища духовна особа, якій надано право розв'язувати релігійно-юридичні питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату.

С. 113.⁸ *Виховання розуму та почуттів* — уживаний вислів середини XVIII ст., який викликав глузування Вольтера. Письменник натякає на твір французького історика і педагога Шарля Роллена (1661–1741) «Трактат про викладання красного письменства зверненням до розуму і почуттів».

⁹ ...славний вікарій Дергем... — Дергем Вільям (1657—1735) — англійський богослов, автор книг «Фізична теологія» і «Астрономічна теологія»; засвідчував існування Бога, спираючись на чуда природи.

¹⁰ ...заввишки в тисячу туазів... — Туаз — давня французька міра довжини (приблизно два метри).

¹¹ ...приблизно так, як сміється котрий-небудь італійський музикант з музики Люллі... — Люллі Жан Батіст (Джованні Баттіста Луллі) (1632—1687), французький композитор італійського походження. Фундатор французької національної оперної школи. Вольтер має на увазі гострі суперечки стосовно розвитку музичного театру, які виникли із прибуттям до Парижа італійської оперної групи під орудою Бамбіні. Прихильниками італійської опери буф стала низка французьких енциклопедистів.

С. 114. ¹² ...подружився із секретарем Сатурнянської академії... — Натяк на французького філософа і письменника Фонтенеля (1657—1757), постійного секретаря Академії наук.

¹³ П'ять місяців — у часи Вольтера знали тільки п'ять із семи супутників Сатурна.

С. 117. ¹⁴ ...один славетний житель нашої маленької планети... — Вольтер має на увазі, зокрема, класичне дослідження «Система Сатурна» (1659) видатного голландського ученого Христіана Гюйгенса (1629—1695), у якому автор вказав, що довкола Сатурна є тонке кільце, яке до нього не прилягає.

С. 118. ¹⁵ Отець Кастель — Кастель Шарль-Ірене (1688—1757) — вчений-єзуїт, вивчав проблеми математики і фізики, друкувався у різноманітних тогочасних виданнях. Вольтер вважав Кастеля досить поверховим ученим.

¹⁶ ...за новим стилем... — Йдеться про григоріанський календар, впроваджений у більшості країн Європи в середині XVI ст.

С. 121. ¹⁷ ...цілий виводок філософів... — У 1736—1737 рр. група французьких учених на чолі з фізиком Мопертюї здійснила експедицію на північ Норвегії для дослідження земного меридіана.

¹⁸ ...схопили свої секстанти... — Секстант — прилад, за допомогою якого вимірюють кутові віддалі між небесними об'єктами та висоту їх над горизонтом.

¹⁹ Квадрант (лат.) — плоский сектор з центральним кутом 90°, 1/4 частина круга.

²⁰ ...лапландських дівок... — Експедиція Мопертюї привезла із собою двох юних лапландок, викликавши тим жарти у наукових колах.

С. 122. ²¹ Левенгук і Гартсекер — тозоїди; Антоні Ван Левенгук (1632—1723), голландський біолог, 1667 р. відкрив сперматозоїди; Ніколас Гартсекер (1656—1725), голландський учений, біолог і фізик, уперше спостерігав їх під мікроскопом.

С. 123. ²² «Я застав природу зненацька!» — тут Вольтер пародіює справжній вислів Фонтенеля.

С. 124. ²³ ...став говорити молитви, проганяючи нечистого... — тобто молитви екзорцизму.

С. 125. ²⁴ Доктор Свіфт — Джонатан Свіфт (1667—1745) — англійський письменник, автор «Мандрів Гулливера». Вольтер добре знав творчість Свіфта, мав його книги у своїй бібліотеці.

С. 126. ²⁵ ...розповів про бджіл, не Вергілієві казки... — IV книга поеми Вергілія (70—90 рр. до Р. Х.) «Георгіки» присвячена життю бджіл.

²⁶ Сваммердам — Ян Сваммердам (1637—1680) — голландський натураліст-ентомолог, автор латиномовної «Загальної історії комах», в якій він виклав оригінальну класифікацію комах.

²⁷ Реомюр — Рене-Антуан Реомюр (1683—1757) — французький природознавець, автор шеститомного дослідження «Нотатки з історії комах» (1736).

²⁸ ...сто тисяч божевільних нашої породи в капелюхах... — Вольтеровий натяк на Російсько-турецьку війну 1736—1739 рр., в якій союзником Росії виступила Австрія.

²⁹ ...клапоть землі, не більший за вашу п'яту... — Мається на увазі Кримський півострів.

С. 128. ³⁰ ...цитував Арістотеля... — Арістотель (384—322 до Р. Х.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, засновник перинатетичної школи. У своїх творах, що охопили майже всі галузі знань, прагнув узагальнити досягнення античної науки.

³¹ Декарт — Рене Декарт (1596—1650) — французький філософ, фізик, математик, фізіолог. У теорії пізнання стояв на позиціях раціоналізму, розробляв дедуктивний метод. Розуміючи рух лише як механічне переміщення, Декарт прийшов до висновку про першопоштовх як момент втручання Бога у виникнення світу.

³² Мальбранш — Нікола Мальбранш (1638—1715) — французький філософ-ідеаліст, представник окаянізму, послідовник Декарта.

³³ Лейбніц — Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646—1716) — німецький учений, математик, філософ-ідеаліст. Розробив систему об'єктивного ідеалізму, один із родоначальників ні-

мецької ідеалістичної діалектики. Сформулював закон достатньої підстави.

³⁴ *Локк* — Джон Локк (1632—1704) — англійський філософ. Розвинув матеріалістичне вчення Ф. Бекона про досвідне походження знань. Критикував вчення Р. Декарта про природжені ідеї, але водночас схилився до ідеалізму.

³⁵ *Перипатетик* — послідовник вчення Арістотеля.

³⁶ «*Душа — це ентелехія...*» — Ентелехія — філософський термін вчення Арістотеля, який означає здійснення тієї якості, яка закладена в матерії як потенція. Античний філософ вважав душу «першою ентелехією» організму.

³⁷ *...сторінка 633 луврського видання...* — Вольтер має на увазі видання творів Арістотеля 1619 р., що належало Гійому Дювалю.

³⁸ *Картезіанець* — послідовник філософського вчення Р. Декарта.

С. 129. ³⁹ *...звернувся він до послідовника Лейбніца...* — Вольтер викладає теорію Лейбніца, за якою душа і тіло людини — це немовби дві пари годинників, виготовлених вправним майстром; вони йдуть однаково, однак не здійснюють жодного впливу один на одного.

⁴⁰ *...прихильник Локка...* — Вольтер викладає класифікацію субстанції і теорію досвіду Дж. Локка, в основі якої маємо відчуття.

⁴¹ *...одна комашка в чотирикутному капелюсі...* — схоласт-богослов Сорбонни.

⁴² *...розкрито в «Сумі» святого Томи Аквінського...* — Тома Аквінський (1225/1226—1274) — видатний середньовічний католицький філософ. Вольтер згадує його найголовніший історико-філософський твір «Сума теології» (1265—1274).

С. 130. ⁴³ *...за словами Гомера...* — див. поему Гомера «Ліада» (пісня 1, вірш 599).

⁴⁴ *Секретар* — Фонтенель.

Кандід, або Оптимізм

Перше видання повісті «Кандід» з'явилося у Женеві в лютому 1759 р. як переклад з німецької доктора Ральфа. Вольтер спочатку заперечував своє авторство, оскільки повість дістала гострий осуд женецької влади: було прийняте рішення про спалення книжки рукою ката.

Відрікаючись од повісті, Вольтер підшукував для неї підставних авторів — активного літератора першої половини XVIII ст.

Шевальє де Муї, певного пана Дешаля, людину ерудовану, схильну до дотепів, і, врешті, особу повністю вигадану, якогось Демада. Своє авторство Вольтер приховував і в листах 1759 р. до братів Крамерів, які видали повість, і до свого приятеля пастора Якова Верна.

Та вже незадовго Вольтер визнав своє авторство, повість дістає низку наслідувань, переробок і продовжень. Імена персонажів стають загальними, а окремі вислови — крилатими.

1761 р. Вольтер зробив деякі незначні зміни в тексті «Кандіда», готуючи повість для нового видання.

С. 131. ¹ *...звали його Кандідом...* — Кандід — від лат. *capdidus* — ширий, правдивий.

С. 132. ² *Панглос* — наймення, утворене від грецького «пан» (усе) і «глосса» (мова). Тут: у розумінні — «всезнайко».

³ *...викладав метафізико-теолого-космогоніологію...* — жартівливий перелік елементів далекої від реального життя схоластичної науки, що нею захоплюється Панглос.

⁴ *...немає чину без причини...* — натяк на детермінізм Лейбніца.

⁵ «*Доведено, — говорив він, — що речі не можуть бути інакшими...*» — пародія на апіорний спосіб доказів, характерний для філософського методу Вольфа, послідовника Лейбніца.

⁶ *...носи створено для окулярів...* — Вольтер висміяв детермінізм у своїй праці «Основи філософії Ньютона» (1738).

С. 134. ⁷ *Вальдбергоф-травбкдікдорф* — назву цього міста Вольтер склав із окремих німецьких слів (Вальд, бер, гоф, дорф) та набору безглузких звуків.

⁸ *...двоє людей, одягнутих у блакитне.* — Тобто в однострої пруських вербувальників; під болгарами Вольтер розуміє прусаків.

⁹ *...та й зростом підходить...* — Пруський король Фрідріх-Вільгельм I (1688—1740) комплектував своє військо солдатами високого зросту. За його наказом високих чоловіків хапали просто на шляхах і навіть викрадали із сусідніх князівств.

С. 136. ¹⁰ *Діоскорід* — відомий старогрецький лікар (II—I ст. до Р. Х.), автор багатьох медичних трактатів.

¹¹ *...пішов війною на короля аварського.* — Авари — народ, що колись населяв Середньодунайську низовину перед приходом угрів. Тут, як алегорія, — французи.

¹² *Te Deum* (лат.) — «Тебе, Господи, хвалимо», католицька молитва.

С. 137.¹³ *Цей промовець прошив його поглядом...* — протестантський священик.

¹⁴ *Анабаптисти* — християнська секта, що заперечувала охрещення немовлят, уважаючи, що хрестити можна тільки дорослих. За часів Вольтера анабаптисти мали право вільного перебування в Голландії.

С. 140.¹⁴ *...коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби...* — Про походження сифілісу багато дискутували в Європі у XVIII ст. Вольтер цікавився цим питанням і трактував його у низці своїх творів, переважно ґрунтуючись на праці Жана Астрюка «Трактат про венеричні хвороби» (1734).

С. 141.¹⁵ *Двадцятичотирьохфунтові гармати* — гармати, які стріляли 24-фунтовими ядрами.

¹⁶ *Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів.* — Очевидно, натяк на банкрутство Самуїла Бернара, внаслідок якого Вольтер втратив 8 тисяч ліврів.

С. 142.¹⁷ *A priori* (лат.) — на підставі теорії.

¹⁸ *...земля під ними затремтіла...* — Землетрус в Лісабоні 1 листопада 1755 р. спричинив велике руйнування міста і загибель 30 тисяч його мешканців.

¹⁹ *...народився в Батавії...* — Батавія — давня назва Голландії.

С. 143.²⁰ *...я чотири рази топтав розп'яття в чотирьох японських селах...* — У XVIII ст. Японія підтримувала торговельні стосунки лише з однією європейською країною — Голландією. Японці, які поверталися на батьківщину після відвідин голландських портів в Індонезії, були змушені привселюдно топтати розп'яття як свідчення того, що їх не навернули у християнство. (Християнство в Японії було заборонене 1587 р.) Вольтер переніс цей обряд на голландського матроса, який побував у Японії.

С. 143.²¹ *Урядовець інквізиції* — чиновник інквізиції, який арештовував звинувачених.

С. 144.²² *Прекрасне аутодафе* — таке аутодафе справді відбулося в Лісабоні 20 червня 1756 р.

²³ *Коїмбрський університет.* — Коїмбра — місто в Португалії. 1307 р. туди перевели з Лісабона університет, який у XVIII ст. став оплотом католицизму.

²⁴ *...здирали сало з курчати, коли його їли.* — Їх підозрювали в тому, що вони притримувалися іудаїзму.

²⁵ *...їх обох одягли в сан-беніто, прикрасили їм голови папєровими митрами...* — Плащ із малюнками вогняних язиків та спеціальний головний убір, що їх надягали на засуджених інквізицією до аутодафе.

С. 145.²⁶ *Атоська Божжа Матір* — зображення Богоматері, яке особливо шанують іспанці.

²⁷ *Святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський* — святі, яких найбільше шанують в Іспанії та Португалії.

С. 150.²⁸ *Miserere* — назва 50-го псалма (покаянного); слов'янське «Помилуй мя, Боже».

²⁹ *...жили на світі після Вавилонського полону...* — Йдеться про захоплення і зруйнування 586 р. до Р. Х. вавилонським царем Навуходоносором II Єрусалима; сімдесят років євреї були полоненими Вавилона.

С. 152.³⁰ *Служителі святої германдади* — Свята германдада — іспанська жандармерія, яка боролася із злодіями та розбійниками на іспанських дорогах.

³¹ *...на шановного отця кордельєра...* — Кордельєр — чернець ордена злидарів францисканців.

³² *Мараведіс* — іспанська мідяна монета.

³³ *Пріор-бенедиктинець* — настоятель бенедиктинського монастиря.

С. 153.³⁴ *...провчити шановних парагвайських отців-єзуїтів...* — Йдеться про воєнну експедицію, організовану 1756 р. Португалією та Іспанією для зміцнення своєї влади в Парагваї, у 1610 р. орден єзуїтів на території Парагваю заснував теократичну державу, намагаючись врешті-решт досягти незалежності від Іспанії.

С. 154.³⁵ *Як у Венери Медицейської...* — Антична статуя Венери (II ст. до Р. Х.) перебувала довгий час у Флоренції в епоху Медічі (звідси її назва).

³⁶ *...заручена з князем, володарем Масса-Карари...* — Масса-Карара — невелике герцогство в Тоскані.

³⁷ *Опера-буф* — італійська комічна опера.

С. 155.³⁸ *Вівтар Святого Петра в Римі* — собор Святого Петра у Ватикані, побудований у I ст., один із найславетніших і найобширніших католицьких храмів.

³⁹ *...корсар із Сали...* — Сала — місто в Марокко.

⁴⁰ *...попросили передсмертного розгрішення* (лат. in articulo mortis) — в останню хвилину, перед смертю.

⁴¹ *Мальтійські рицарі* — члени релігійного рицарського ордену, які 1530 р. одержали від іспанського короля Карла V

острів Мальту за умови, що він буде захищати Середземне море від турків та африканських піратів.

С. 156. ⁴² *П'ятдесят синів імператора Мулей-Ізмаїла...* — Мулей-Ізмаїл — султан в Марокко (1672—1727).

С. 157. ⁴³ *...треті навіть керують державами.* — Натяк на італійського співака Карло Фарінеїлі (1705—1782), який був фаворитом двох іспанських королів — Філіппа V і його сина Фердинанда VI.

С. 158. ⁴⁴ *...його послала до марокканського короля одна мугуня християнська держава...* — Під час війни за іспанську спадщину (1700—1713) Португалія уклала союз із Марокко.

⁴⁵ *Сеут* — марокканський порт на Середземному морі.

⁴⁶ *...продав мене бееві...* — Бей (*араб.*) — начальник, управитель.

⁴⁷ *Ага* — турецьке слово, назва турецьких сановників.

⁴⁸ *...боронити Азов проти росіян, що його облягли.* — Азов Москва здобула вперше 1637 р., віддавши його в 1642-му; удруге здобула при Петрі Великому в 1696 р. і відступила Туреччині в 1711-му після Прутського походу. Остаточо Москва дістала Азов при Катерині II, 1774 р. (через десять років після надрукування «Кандіда»).

⁴⁹ *...у невеличкому форті на Меотійському Болоті...* — Меотійське Болото — колишня назва моря Азовського.

С. 159. ⁵⁰ *Імам* — мусульманська духовна особа.

⁵¹ *...цього пана сколесовано наприкінці другого року разом з іншими тридцятьма боярами...* — Очевидно, мається на увазі стрілецький бунт 1698 р.

С. 160. ⁵² *...один німецький професор на ім'я Робек...* — Йоганн Робек (1672—1739) — швед за національністю, автор книги, в якій виправдовувалося самогубство. Через декілька років після появи книги Робек утопився. Цей факт дуже вразив тогочасне суспільство.

С. 161. ⁵³ *...хоч ця зручна брехня була колись вельми поширена серед давніх людей, та й тепер часом могла б бути корисна...* — Вольтер має на увазі біблійного патріарха Авраама, який приходив у незнайоме місто і називав там свою дружину Сару сестрою.

С. 162. ⁵⁴ *Алькад* — суддя або судовий виконавець в Іспанії.

⁵⁵ *Альгвазіл* — іспанський поліцейський.

С. 163. ⁵⁶ *...метис із Тукумана.* — Тукуман — місто й однойменна провінція у північно-західній частині Аргентини. Метиси — людність мішаної крові, від шлюбів європейців з індіанками.

С. 164. ⁵⁷ *...знаю державу los padres...* — Los padres — батьки (тобто єзуїти).

⁵⁸ *Еспонтон* — досл. кинджал, маленька піка, яку носили офіцери.

С. 166. ⁵⁹ *...дякував Богові та святому Ігнатію...* — Ігнатій Лойола, засновник ордену єзуїтів, був зарахований до сану святих.

С. 167. ⁶⁰ *Преподобний панотець Круст* — єзуїт з Кельмара, який переслідував Вольтера, коли той перебував у згаданому місті (1754).

С. 169. ⁶¹ *«Вісник Треву»* — газета єзуїтів, у якій публікувалися гострі відгуки на твори Вольтера.

С. 170. ⁶² *Фавни й сатири* — другорядні боги в Стародавній Греції, яким відповідає в слов'янській міфології лісовик.

⁶³ *Тубільці-орейлони* — так європейці називали одне з індіанських племен Південної Америки; орейлони прикрашали вуха великими кулонами.

С. 172. ⁶⁴ *Ельдорадо* — «країна золота». Легенди про Ельдорадо було складено ще в XVI ст. у зв'язку з відкриттям золотих розписів в Америці. Чимало мандрівників та авантюристів XVI—XVII ст. шукали цю заповідну країну. Пізніше Ельдорадо зробилось поетичним символом поривання до екзотичного, таємничого, далекого.

⁶⁵ *Їдьмо до Кайєни...* — Кайєна — місто у французькій Гвіані на березі Атлантичного океану.

С. 173. ⁶⁶ *...швидкістю переважали тетуанських та мекнезьких коней...* — Міста в Марокко.

⁶⁷ *...на троні Могола...* — Могол — титул легендарних імператорів північної Індії, які панували з 1526 до 1858 р.

С. 176. ⁶⁸ *...давня батьківщина інків...* — Держава інків досягла свого найбільшого розвитку в середині XV ст. 1532 р. іспанці захопили столицю інків місто Куско, а далі цілу державу інків.

⁶⁹ *...кавалер Релей...* — Вальтер Релей (1552—1618) — дипломат і мореплавець часів королеви Єлизавети, поклав початки англійським колоніям в Америці (Вірджинія).

С. 179. ⁷⁰ *Парламент* — тут у старому значенні слова — вища судова установа.

С. 181. ⁷¹ *...трапилось у Суринамі...* — Суринам — у XVIII ст. столиця нідерландської Гвіани.

С. 182. ⁷² *...чекаю свого господаря, пана Вандердендура...* — Можливо, натяк на голландського книготорговця, який, за словами Вольтера, постійно шось йому недоплачував.

С. 185. ⁷³ ...що десять років працював у амстердамських книгарів. — У XVII і XVIII ст. Амстердам був одним із найбільших центрів книговидавництва в Європі. Тут друкували книги, які неможливо було видавати в інших місцях (зокрема, багато книг Вольтера).

С. 186. ⁷⁴ ...всі проповідники в Суринамі переслідували його, уважаючи за соцініянця. — Соцініянці — послідовники італійського реформатора Леліо Соцініні (1525—1562), які заперечували потрійність божества («антитринітарії») і таїнства церковні.

⁷⁵ ...але по суті я маніхей. — Маніхеї — послідовники філософа Манеса (III ст. після Р. Х.), який навчав, що в світі спервовіку існують дві основи життя (дуалізм) — добро й зло, як світло й тьма.

С. 189. ⁷⁶ ...писак, проноз і хворих на конвульсії... — Конвульсіонери — секта всередині янсеністів, яка виникла в період його переслідування.

⁷⁷ ...як запевняють у тій грубездній книзі... — Вольтер має на увазі місце з Біблії (Буття, 1, 2).

С. 191. ⁷⁸ ...присуджено одному північному вченому, що довів за допомогою А плюс В мінус С, подленому на Х, що баран мусив бути червоний і мав подохнути від овечої віспи. — Французький натураліст П'єр Луї Мопертюї (1698—1759), який в одній із своїх праць математично обґрунтував існування Бога.

⁷⁹ ...попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі. — Вольтер має на увазі так зване свідощтво, яке священник видавав людині, в якій прийняв сповідь. Така практика розпочалася з 1750 р. із виходом папської булли «Unigenitus», в якій засуджувався янсенізм.

С. 192. ⁸⁰ ...абат із Перігора. — Перігор — старовинна назва однієї з провінцій у південній Франції.

⁸¹ ...автор не тямить жодного слова по-арабському, а дія тимчасом, відбувається в Аравії; крім того, це людина, що не вірить у природжені ідеї. — Вольтерові часто докоряли в тому, що він намагається говорити про звичай країн, яких не знає. Дія трагедії Вольтера «Магомет» (1741) відбувається в Аравії.

⁸² ...в досить плаській трагедії... — Мається на увазі трагедія Тома Корнеле «Змова Ессекса» (1678).

С. 193. ⁸³ Панна Монім — відома французька акторка Адрієнна Лекуврер (1692—1730), яка дебютувала в ролі Монім у трагедії Расіна «Мітрідат» на сцені театру «Comédie française». Рання смерть акторки спричинила різноманітні чутки — її

поховали на березі Сени у зв'язку із забороною влаштувати християнський похорон.

⁸⁴ Фрерон — критик XVIII ст., Вольтерів сучасник, що во-роже ставився до автора «Кандіда».

⁸⁵ Панна Клерон — сценічне ім'я трагічної акторки Клер Лері де Лятюд (1723—1803), яка талановито виконувала ролі у п'єсах Вольтера.

С. 194. ⁸⁶ Дванадцять сумних понтерів — тобто картярів.

⁸⁷ Дві талії — термін гри у «фараон». Талія вважається закінченою, якщо банкомет відкриває всі наявні в нього карти.

С. 195. ⁸⁸ ...роман пана Гоша... — Габріель Гоша (1709—1774) — французький богослов і літературний критик, який часто дошкульно зачіпає Вольтера у своїх писаннях.

⁸⁹ «Нотатки» архидиякона Трубле. — Абат Ніколя Трубле (1697—1770) — письменник-клерикал, який недоброзичливо відгукувався про «Генріаду» Вольтера.

С. 196. ⁹⁰ Моліністи — послідовники вчення іспанського єзуїта Моліна (1535—1600), які відкидали призначення і захищали ідею свободи волі.

С. 200. ⁹¹ ...якийсь негідник із Атребатії... — Мається на увазі уродженець провінції Артуа (латинська форма назви Atrebatia) Робер Франсуа Дам'єн, який здійснив невдалий замах на короля Людовіка XV 5 січня 1757 р., за що був четвертований.

⁹² ...замах... не такий, як стався в травні 1610 року, а такий, як у грудні 1594 року... — Йдеться про два замаху на короля Генріха IV; внаслідок другого, здійсненого Равальяком, король загинув.

С. 201. ⁹³ Ви ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді... — Упродовж XVII і XVIII ст. у Канаді відбувалися постійні зіткнення між французькими та англійськими поселенцями. У 1760 р. англійці захопили Квебек і за мирним договором 1763 р. остаточно там закрипилися.

⁹⁴ Адмірал, — відповіли йому. — Англійського генерала Джона Бінга (1704—1757) звинуватили у зраді за те, що він програв незначну морську битву з французами, і розстріляли. Вольтер намагався врятувати його.

С. 202. ⁹⁵ Alia moda (італ.) — за модою.

С. 203. ⁹⁶ ...побачив... молодого театинця... — Театинці — чернечий орден, заснований 1524 р. у м. Теато. Театинці вели боротьбу зі зловживаннями духівництва, відмовляючись від усякої власності.

⁹⁷ *Лакріма-Крісті* — італійське вино.

С. 206. ⁹⁸ *Пококуранте (італ.)* — той, хто не дуже заклопотаний.

⁹⁹ *Бренті* — ріка в Італії, яка тече неподалік від Венеції.

С. 208. ¹⁰⁰ *...роль Цезаря чи Катона...* — Катон-старший (234—149 до Р. Х.) — римський консул і цензор, втілення стоїчних добродетелей Стародавнього Риму.

С. 209. ¹⁰¹ *...друга, четверта і шоста частини його «Енеїди» чудесні.* — Йдеться про «Енеїду» римського поета Вергілія. Публій Вергілій Марон — славетний римський поет (70—19 до Р. Х.). Найголовніший твір його — поема про праотця з роду римських імператорів, Енея, — «Енеїда»; в розмові з Кандідом Пококуранте згадує героїв поеми, головніших із супутників (Клоанта, Ахата) та супротивників Енея (Амата).

¹⁰² *Що ж до... міщанської Аматі...* — Тобто банальна, позбавлена благородства, прозаїчна.

¹⁰³ *Тассо* — Торквато Тассо (1544—1595) — італійський поет епохи Відродження, автор поеми «Звільнений Єрусалим».

¹⁰⁴ *Аріосто* — Лодовіко Аріосто (1474—1533) — італійський поет епохи Відродження, автор поеми «Шалений Роланд».

¹⁰⁵ *Горацій* — видатний римський поет Августової доби (65—8 до Р. Х.). Головні його твори «Оди» («Carmina») і «Сатири» («Saturnae»). Подорож до Брундузія (порт) становить зміст сатири V книги I. Сварка між Рупілієм та Персієм розказана в сатирі VII тієї ж книги. Цитована ода до Мецената — перша з першої книги од («Carmina»).

¹⁰⁶ *Але мене дуже мало вражає його подорож до Брундізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм... та ще кимсь...* — Йдеться про персонаж «Сатир» Горація (книга I, сатира VII).

¹⁰⁷ *...його вірші проти старих жінок і чаклунок я читав з великою відразою.* — Див. «Елоди» Горація (вірші 5, 8, 12).

¹⁰⁸ *...стукнеться об зорі своїм піднесеним чолом...* — Вольтер має на увазі оду I Горація із кн. I.

¹⁰⁹ *Цицерон* — видатний політичний і судовий римський оратор (106—43 до Р. Х.). Промова на захист Клуенція вважається за вершину його судового красномовства.

С. 210. ¹¹⁰ *...не варті однієї сторінки Сенеки...* — Сенека — римський філософ-стоїк і драматург, сучасник Нерона (4—69 н. е.).

¹¹¹ *...на батьківщині Цезарів і Антонінів...* — у Римі.

¹¹² *...без дозволу ченця-якобіта.* — Якобіти — так у Франції називали ченців-домініканців, оскільки їхній перший монастир знаходився у Парижі на вул. Св. Якова.

¹¹³ *...побачивши Мільтона...* — Джон Мільтон (1608—1674) — англійський письменник, сучасник Кромвеля і його секретар, автор поем «Втрачений рай», «Повернений рай» та «Самсон-борець».

¹¹⁴ *...довгий коментарій до першого розділу «Буття» в десятих книжках дубових віршів...* — Йдеться про поему Мільтона «Втрачений рай» (1667).

С. 211. ¹¹⁵ *Платон* — Вольтер приписує Платонові думки, які висловив римський філософ Сенека (I ст.) в одному із «Листів до Луцілія» (лист 2).

С. 214. ¹¹⁶ *Ахмет III* — турецький султан, якого скинуто було з трону 1730 р.

¹¹⁷ *Мене звали Іван...* — Іван Антонович, вбитий 1764 р.

¹¹⁸ *Карл-Едуард* — онук Якова II, останній зі Стюартів (1720—1788); його претензії на англійський престол зліквідовані при Кюлодені 1746 р.

¹¹⁹ *Я — король польський...* — Август III (1696—1763) — курфюрст Саксонії і король Польщі з 1733 р. Фрідріх II двічі виганяв його із Саксонії.

¹²⁰ *Я так само король польський...* — Станіслав Лешинський (1677—1766) — обраний на короля польського 1704 р.; тесть короля французького Людовіка XV.

¹²¹ *...сарматські королі...* — Сармати — стародавній народ, який жив у районі Балтійського моря. Тут: поляки.

С. 215. ¹²² *Я — Теодор...* — барон Теодор Нейгоф, під час повстання на Корсиці проти Генуезької республіки був обраний на короля (1736), але через кілька місяців змушений був тікати.

С. 216. ¹²³ *...на березі Пропонтиди...* — Пропонтида — Мармурове море.

¹²⁴ *Ракочі* — Франц Ракочі, син трансільванського князя Георгія, з 1703 р. був на чолі угорців, які повстали проти Австрії; 1711 р., переможений, знайшов притулок у Франції. Останні свої роки прожив у Туреччині і помер у Родосто, в Румунії.

С. 217. ¹²⁵ *...до мису Матапан...* — Мис Матапан знаходиться на півдні Пелопоннеського півострова.

¹²⁶ *Мінос, Самос* — грецькі острови в Егейському морі.

¹²⁷ *Патрос* — Петра, стародавнє місто в Аравії.

¹²⁸ *Єкутарі* — передмістя Константинополя.

¹²⁹ *Шкіпер-левантієць* — офіцер-наглядач на турецьких галерах.

С. 220. ¹³⁰ *Панотець-генерал* — голова ордену єзуїтів.

¹³¹ ...зустрів... стрункого ічоглана... — Ічоглан — турецький паж.

¹³² *Каді* — турецький суддя.

С. 221. ¹³³ ...два ченці з Корфу... — Корфу — острів в Іонійському морі, неподалік від берегів Греції.

С. 222. ¹³⁴ *Наперед установлена гармонія* — одне із понять філософії Лейбніца.

¹³⁵ *Повнота всесвіту та невагома матерія* — поняття фізики Декарта; за ученням французького філософа, всесвіт не знає порожнечі, бо вона цілком заповнена невагомою матерією.

С. 223. ¹³⁶ *Генеалогічні книги Германії* — книги родоводів німецького дворянства.

С. 224. ¹³⁷ ...пропливали кораблі з ефенді, пашами... — Ефенді, паші — високі урядовці-достоїнники в Туреччині.

¹³⁸ *Лемнос* — острів в Егейському морі.

¹³⁹ *Мітілена* — друга назва острова Лесбос в Егейському морі.

¹⁴⁰ *Ерзерум* — місто в північно-східній Туреччині.

¹⁴¹ ...возили в дар Високій Порті... — Висока Порта — двір турецького султана.

С. 227. ¹⁴² *Еглона, царя моавітського, вбив Аод...* — Панглос перераховує імена біблійних царів.

¹⁴³ *Крез* — лідійський цар (560—546 до Р. Х.); зазнав поразки в боротьбі з перським царем Кіром. Як розповідає Геродот, Креза спалили на вогнищі.

¹⁴⁴ *Астіаг* — останній мідійський цар, якого подолав перський цар Кір, завоювавши Мідію 550 р. до Р. Х.

¹⁴⁵ *Дарій* — Дарій III — останній давньоперський цар (336—330 до Р. Х.), загинув від руки сатрапа.

¹⁴⁶ *Діонісій Сиракузький* (431—367 до Р. Х.) — тиран Сиракуз, помер під час святкових веселощів.

¹⁴⁷ *Піпп* (319—272 до Р. Х.) — цар Епіру, воював з Римом, зазнав поразки; пішов у вигнання; згодом вів війни у Греції, де його і вбили.

¹⁴⁸ *Персей* — цар Македонії, 179 р. до Р. Х. розпочав війну з Римом, зазнав поразки, потрапив у полон і помер у в'язниці.

¹⁴⁹ *Ганнібал* (247—183 до Р. Х.) — карфагенський полководець, який воював проти Риму. 202 р. зазнав поразки, згодом утік до Сирії, потім до Віфінії, де заповдів собі смерть.

¹⁵⁰ *Югурта* (II ст. до Р. Х.) — цар Нумідії. Провадив війни з Римом (105—101 до Р. Х.), які закінчилися перемогою рим-

ського полководця Марія. Потрапив у полон і був страчений римлянами.

¹⁵¹ *Аріовіст* (I ст. до Р. Х.) — вождь германського племені свевів. Здобувши бл. 61 р. до Р. Х. перемогу над галльським племенем едуїв, зробив спробу закріпитися в Галлії. Бл. 58 р. до Р. Х. армію Аріовіста розгромили легіони Цезаря. Сам він, утікаючи, загинув.

¹⁵² *Цезар Гай Юлій* (100—44 до Р. Х.) — державний і політичний діяч Стародавнього Риму, полководець, письменник. Убитий внаслідок змови, очоленої Кассієм і Брутом, які прагнули відновити в Римі республіку.

¹⁵³ *Помпей* — Помпей Гней (106—48 до Р. Х.) — римський полководець і політичний діяч. Воював проти Цезаря, зазнав поразки. Утік до Єгипту, де його вбили тамтешні правителі, сподіваючись таким чином заслужити подяку Цезаря.

¹⁵⁴ *Нерон* — Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор з 54 р. з династії Юліїв-Клавдіїв. Відзначався неймовірною підступністю і жорстокістю. Покінчив життя самогубством.

¹⁵⁵ *Оттон* — римський імператор (правив у 69 р.). Вчинив самогубство.

¹⁵⁶ *Вітеллій* — римський імператор (правив у 69 р.). Загинув від рук повсталого народу.

¹⁵⁷ *Домиціан* — римський імператор, який правив з 89 до 96 р. н. е. Загинув від руки свого домоуправителя.

¹⁵⁸ *Річард II Англійський* (1377—1400) — англійський король, скинутий з престолу його братом Генріхом (король Генріх IV). Парламент засудив його на вічне вигнання. Вбитий після невдалого повстання його прихильників.

¹⁵⁹ *Едуард II* — король Англії (1307—1327). Внаслідок змови, яку очолила його дружина Ізабелла, був позбавлений трону, ув'язнений у замку Берклі й там убитий.

¹⁶⁰ *Генріх VI* (1421—1471) — англійський король, став жертвою прихильників династії Йорків.

¹⁶¹ *Річард III* — англійський король (1483—1485), загинув у битві з Генріхом Тюдором, іншим претендентом на англійський трон.

¹⁶² *Марія Стюарт* (1542—1587) — шотландська королева, як правнучка англійського короля Генріха VII претендувала на англійський трон. Королева Англії Єлизавета ув'язнила її, а згодом стратила, звинувативши в католицьких змовах.

¹⁶³ *Карл I* (1600—1649) — король Англії з 1625 р. з династії Стюартів. Був усунений від влади під час Англійської буржуазної революції XVII ст. і страчений.

¹⁶⁴ ...три Генріхи французькі... — три французькі королі — Генріх II (1547—1559), Генріх III (1574—1589), Генріх IV (1589—1610).

¹⁶⁵ *Імператор Генріх IV* (1050—1106) — німецький король з 1056 р., імператор Священної Римської імперії з 1084 р. Прагнув зміцнити владу імператора. Зазнав поразки в боротьбі проти Папи Григорія VII. В кінці життя відлучений Папою від церкви, його тіло залишалося непохованим упродовж п'яти років.

¹⁶⁶ *Ut operaretur eum* (лат.) — щоб і він працював. — Цитата з Біблії (Буття, II, 15).

Простак

Перше видання повісті побачило світ 1767 р. у Женеві, хоча місцем видання був Утрехт. Як і деякі інші свої повісті, Вольтер повість «Простак» своїм іменем не підписав, вказавши прізвище письменника-плебея, колишнього ченця Анрі Дюлорана (1718—1783), автора антиклерикальних поем, романів та нарисів, зокрема роману «Кумузь Матьє, або Зрадливості людського розуму» (1766). Під іменем Дюлорана повість того ж року перевидали в Парижі з назвою «Гурон, або Простак», і вона мала великий успіх 1767 р. Тоді ж офіційну заборону на повість наклала церковна цензура.

С. 229. ¹ ...з манускрипту панотця Кеснеля... — Панотець Кеснель — отець Кеснель Паск'є (1634—1719), французький богослов, один з найвидатніших теоретиків янсенізму.

² *Святий Дунстан* (925—988) — архієпископ Кентерберійський, зарахований до сану святих.

³ *Сен-Мало* — французький порт на узбережжі Бретані.

С. 230. ⁴ ...від читання святого Августина... — Святий Августин (354—430) — християнський теолог і церковний діяч, родоначальник християнської філософії, історії, видатний представник західної патристики.

⁵ *Рабле* — Франсуа Рабле (1495—1553) — французький письменник зрілого Відродження, ідеолог так званої «гуманістичної інтелігенції», яка опиралася на ідею абсолютної «освітньої» монархії. 1532 р. з'являється його відомий роман «Гаргантюа», продовженням якого був «Пантагрюель». У цих романах стріли своєї сатири Рабле скеровує проти схоластичного виховання, правничої системи, надуживання в судах тощо. Політичний ідеал Рабле — «мудрий освічений гуманіст» — король Пантагрюель.

⁶ ...до Ренської бухти — річка Ренс у Франції, впадає до Ла-Маншу.

⁷ *Барбадська горілка* — антильська горілка.

С. 231. ⁸ *Гуронець* — індіанець Північної Америки; гуронці заселяли Канаду до появи там французів.

⁹ ...вислів мілорда Болінброк. — Болінброк (1678—1751) — англійський міністр, філософ-деїст, приятель Вольтера.

¹⁰ «*Nihil admirare*» (лат.) — «нічому не дивуватися» — вислів римського поета Горация.

С. 233. ¹¹ ...я зустрів одного з ваших французів-утікачів, що ви звете гугенотами... — Після скасування Нантського едикту багато французьких протестантів (гугенотів) покинули країну.

¹² *Превелебний панотець Сагар Теодат* — католицький місіонер, який проповідував християнство серед гуронців, автор книги «Мандрівка країною гуронців» (1632) та словника гуронської мови.

¹³ ...коли б не було пригоди з вавилонською вежею... — Натяк на Вавилонську вежу і Вавилонське стовпотворіння (Буття, XI, 1—9).

С. 234. ¹⁴ *Альгонкієць* — представник групи індіанських племен Північної Америки, яка сусидить із ірокезами.

С. 235. ¹⁵ ...в Англії людям дозволяють жити, як їм хочеться. — Вольтер сприймав Англію як країну свободи, релігійної толерантності, англійські порядки протиставляв французьким («Філософські листи», 1734).

С. 236. ¹⁶ ...називають «сурмачем дня»... — Вислів Шекспіра з трагедії «Гамлет».

С. 239. ¹⁷ ...я думаю, що відгадав децю, а решти не зрозумів. — Трактатування Гуроном творчості Рабле і Шекспіра багато в чому схоже на Вольтерове. Називаючи Рабле «п'яним філософом», а Шекспіра «п'яним дикуном», Вольтер не заперечував їхньої письменницької майстерності.

¹⁸ *Плюмпудинг* — запіканка з борошна або інших круп з різними приправами, солодошами й фруктами тощо.

¹⁹ ...ми незабаром одберемо в них Ямайку й Вірджінію. — На той час Ямайка, а також Вірджінія, земля в Північній Америці, були англійськими колоніями.

С. 240. ²⁰ ...повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Платові... — Біблійні персонажі, в їхніх руках була доля Христа.

С. 241. ²¹ ...закон благодаті не такий, як закон жорстокості... — Закон благодаті, милосердя і любові до ближнього — закон Нового Заповіту; закон жорстокості — строгий закон Старого Заповіту.

²² ...в посланні святого Якова-меншого... — Святий Яків-менший — один із дванадцяти апостолів Христа; за переказами, наведений до християнства іспанців.

²³ ...побачили оглашеного... — Оглашений — новонавернений, який готувався до обряду хрещення.

С. 243. ²⁴ Він усе посилався на євнуха цариці Кандакії. — Ефіопську царицю Кандасію навернув до християнства її євнух Юда, який охрестився під час відвідин Єрусалима.

С. 245. ²⁵ Дванадцять див — дванадцять подвигів, які здійснив грецький герой Геракл, перебуваючи на службі у царя Єврисфея.

С. 249. ²⁶ Закон умовний — тобто закон «писаний», громадянський і релігійний, на відміну від «законів природних». Під природним законом Вольтер розумів моральне почуття, закладене в самій людській природі.

С. 251. ²⁷ ...Еврит, цар Ехалійський... — Грецький цар Еврит обіцяв віддати у дружини Гераклові свою доньку Іолу, якщо той переможе у стрільбі з лука. Коли Еврит відмовився виконати свою обіцянку, розгніваний Геракл убив його, спустошив Ехалію і взяв із собою Іолу.

С. 252. ²⁸ Хіба ви не бачите, що до берега пристають англійці? — 1689 р. після інтронізації Вільгельма Оранського розпочалася англо-французька війна.

С. 254. ²⁹ ...шість років перед тим у Сомюрі... — Із скасуванням 1685 р. Нантського едикту короля Генріха IV (1598), за яким французькі гугеноти дістали право вільного віросповідання, більшість мешканців Сомюра емігрувала з міста, остерегаючись релігійних переслідувань.

³⁰ «*Nos dulcia linquimus arva, nos patriam fugimus*» (лат.) — рядки із «Буколік» (I, 3—4) Вергілія.

С. 255. ³¹ Один невеличкий чорний чоловічок — протестантський священик.

³² ...яких на вернули до віри драгуни... — Тут йдеться про вояків, яких військовий міністр Лювуа відправив для впокорення протестантів.

³³ Музикант Люлі — див. прим. 11 до «Мікромегаса».

³⁴ Король Вільгельм — англійський король Вільгельм Оранський (1650—1702), правив з 1689 р.

³⁵ Теперішній Папа — Папа Інокентій XI.

³⁶ Люта суперечка — суперечка між Людовіком XIV і Папою Інокентієм XI тривала з 1678 до 1693 р. Король наполягав, щоб прибутки єпископства до призначення нового єпископа в разі смерті попереднього ішли до королівської скарбниці.

С. 256. ³⁷ Отець Ла Шез — Ла Шез Франсуа (1624—1709) — єзуїт, духівник Людовіка XIV, прихильник скасування Нантського едикту.

³⁸ ...його виженуть, як він виганяє нас! — Єзуїтів вигнали із Франції 1764 р.

³⁹ Де Лувау — Лювуа, Мішель де Тем'є (1641—1691) — військовий міністр Людовіка XIV, здійснював жорстокі операції проти гугенотів.

С. 257. ⁴⁰ Перший військовий урядовець — старший чиновник з військових справ.

С. 258. ⁴¹ ...дозволять купити собі чин лейтенанта. — Посади військовиків при королівському режимі продавали так само, як і адміністративні та суддівські.

С. 259. ⁴² ...забрали до замку, що його король Карл V, син Жана II, загадав збудувати біля Сент-Антуанської вулиці й Турнельської брами. — Йдеться про фортецю-в'язницю Бастилію; її будівництво розпочалося 1370 р. за королювання Карла V.

⁴³ ...один старий відлюдник з Пор-Роялю... — Монастир Пор-Рояль став центром французького янсенізму. Світських осіб, які там жили, намагаючись ізолюватися від буденного світу і наблизитися до Бога, називали «відлюдниками».

С. 260. ⁴⁴ Англійські краплі — заспокійливі серцеві краплі, винайдені англійським військовим лікарем Годдаром в кінці XVII ст.

С. 261. ⁴⁵ ...до ордерів на арешти... — Секретні листи з королівським підписом і печаткою, які давали право ув'язнити людину без додаткового слідства.

⁴⁶ З ласки спокутливої благодаті — богословський термін, який був предметом суперечки єзуїтів та янсеністів.

⁴⁷ Я знав Арнульда й Ніколя... — Арно Антуан (1612—1694) і Ніколь П'єр (прибл. 1625—1695) — французькі теологи, теоретики янсенізму, автори капітальної праці «Логіка Пор-Роялю» (1662).

С. 262. ⁴⁸ ...читати фізику Рого... — Рого Жак — французький вчений, послідовник Декарта, автор праці «Трактат про фізику» (1671), який знаходився у бібліотеці Вольтера.

⁴⁹ «Шукання істини» — праця французького філософа-картезіанця Мальбранша. У першому томі праці (1674) Вольтер знаходив для себе багато корисних думок.

С. 263. ⁵⁰ ...перейти до огляду скриньки Пандори, яйця Оназда, яке розбив Аріман, ворожнечі між Тіфоном і Озірісом і, нарешті, первісного гріха. — Йдеться про пояснення зла у різ-

них релігіях — грецькій, перській, єгипетській та християнській.

⁵¹ *Роман душ* — так Вольтер називав метафізику.

⁵² *...абата Сен-Сірана й Янсеніуса...* — Жан Дювертьє де Оранн, абат Сен-Сіран (1581—1643) — французький проповідник, один із пропагандистів янсенізму; Янсеній (1585—1638) — голландський богослов, засновник янсенізму.

С. 264. ⁵³ *Кліо* — муза історії (гр. міф.).

⁵⁴ *Мельпомена* — муза трагедії (гр. міф.).

⁵⁵ *...про володарів Фезансака, Фезансагета й Астарака...* — Йдеться про невеличкі середньовічні графства, які вже в Середні віки увійшли до складу Арманьякського графства.

С. 265. ⁵⁶ *Одне особливо вражає мене в цій давній історії Китаю...* — У філософській думці XVIII ст. Стародавній Китай як зразок ідеального царства розуму і моралі займав значне місце. Про Китай Вольтер писав у «Досвіді про звичаї», трагедії «Китайський сирота» та інших творах.

⁵⁷ *...від Франкуса, сина Гектора...* — Гектор — син троянського царя Приама, герой поеми Гомера «Іліада».

⁵⁸ *...від якогось Фрігієця...* — Фрігієць — Еней, син троянця Анхіза, легендарний предок римлян. Фрігія — область, де знаходиться Троя. За деякими пізнішими міфами, після падіння Трої Еней переселився до Італії.

С. 266. ⁵⁹ *Фукідід* (460—395 до Р. Х.) — давньогрецький історик.

⁶⁰ *...романи про Амадіса...* — «Амадіс Гальський» — багатотомний лицарський роман, дуже популярний в Європі XVI—XVII ст.

⁶¹ *Юстиніан* (527—565) — візантійський імператор.

⁶² *...проти найбільшого тодішнього военачальника...* — Велізарій (бл. 494—565) — військовик римського імператора Юстиніана. Запідозрений у зраді, за наказом Юстиніана був позбавлений зору.

⁶³ *«Розум можна просвітити тільки полум'ям від костриці; бо істина не може світити власним світлом».* — Уривок із роману «Велізарій» французького письменника Мармонтеля (1723—1799), приятеля Вольтера. У цьому романі автор захищає принцип релігійної толерантності.

⁶⁴ *Ці ліностоли...* — натяк на мантії професорів Сорбонни.

⁶⁵ *...багато інших пастофорів...* — Пастофори (від лат. pastor) — священники.

С. 267. ⁶⁶ *Візе* — Донно де Візе (1638—1710) — французький журналіст, який у своїх критичних статтях виступав проти Расіна і Мольєра.

⁶⁷ *Фейді* — П'єр Валентен Фейді (1640—1709) — французький богослов і літературний критик, який у своїй полемічній книзі «Телемахоманія» виступив проти повчального роману Франсуа Фенелона «Пригоди Телемаха» (1700).

С. 268. ⁶⁸ *Байка про «Двох голубів»* — твір Лафонтена.

⁶⁹ *...прочитав сучасну «Іфігенію», «Федру», «Андромаху», «Аталію»...* — Вольтер перераховує далі трагедії Расіна «Іфігенія» (1675), «Федра» (1677), «Андромаха» (1667), «Гофоля» (1691) та Корнеля «Родогюна» (1644) і «Цінна» (1640).

С. 270. ⁷⁰ *...до архієпископа паризького Арле...* — Арле де Шанваллон Франсуа (1625—1695) — паризький архієпископ з 1670 до 1695 р., один з ініціаторів скасування Нантського едикту.

⁷¹ *...до єпископа з Мо Боссюе...* — Боссюе Жак Бенін (1627—1704) — французький письменник, активний діяч католицької церкви, ревний захисник основних догм католицизму.

С. 271. ⁷² *М-ль дю Трон* — небога Бонтана, камердинера Людовіка XIV.

⁷³ *М-ль де Молеон* — реальна особа. Вольтер дотримувався хибної версії про те, що вона перебувала у потаємному шлюбі з Боссюе.

⁷⁴ *Пані Гюйон* — Гюйон Жанна Марі (1648—1717) — засновниця квієнтизму, релігійної доктрини, що проповідувала споглядальне життя, пасивність і містичну любов до Господа. За своє вчення, яке викликало осуд і протести католицької церкви, провела сім років у Бастилії.

⁷⁵ *Нарешті він побачився з єзуїтом...* — Мається на увазі отець де Ля Шез, духівник Людовіка XIV.

⁷⁶ *Суспільство* — тут: орден єзуїтів.

С. 272. ⁷⁷ *...випитувала в кур'єрів...* — Кур'єри — королівські гінці.

С. 273. ⁷⁸ *...дружини одного двірського чашника...* — Чашник — чиновник, який відповідав за харчове забезпечення королівського двору.

С. 274. ⁷⁹ *...до пана де Сен-Пуанжа...* — Під цим іменем Вольтер показав графа Сен-Флорентена (1705—1777), державного секретаря Людовіка XV.

⁸⁰ *Пані дю Френуа* — мається на увазі пані Френуа, фаворитка Лювуа.

С. 275. ⁸¹ *...ні святий Августин, ні святий Проспер...* — Отці церкви, середньовічні богослови, на їхні праці спиралися у своєму вченні янсеністи.

С. 277.⁸² «Християнський педагог» (1629) — популярна у свій час праця Філіппа д'Атремона.

С. 289.⁸³ ...розповідь... історію... молінізму... — Моліністи — послідовники вчення іспанського єзуїта Моліна (1535—1600), який заперечував призначення і захищав ідею свободи волі.

С. 290.⁸⁴ ...одного родича маршала Маріяка... — Маріяк Луї (1573—1623), маршал Франції, страчений через підозру у змові проти Рішельє.

С. 291.⁸⁵ ...вибрав би ось якого військового міністра... — Вольтер подає ідеальний портрет Шуазеля (1719—1785), військового міністра Людовіка XV, з яким підтримував дружні стосунки.

С. 297.⁸⁶ ...Катон відповів тільки ударом кинджала. — Катон Молодший (95—46 до Р. Х.) — діяч Римської республіки, який після перемоги Цезаря відібрав собі життя.

С. 299.⁸⁷ «Роздуми» преподобного отця Краузе — багатотомний твір моралізаторського характеру французького єзуїта XVIII ст.

⁸⁸ «Квіти святості» (1599) — твір іспанського єзуїта Рібайнейри.

⁸⁹ ...забув назавжди спокутливую благодать... — богословський термін для позначення благодаті, яку дарує людині Господь, щоб допомогти їй уникнути гріха.

Вавилонська царівна

Перше видання повісті «Вавилонська царівна» вийшло друком у Женеві 1768 р. Того ж року з'явилися численні передруки в Парижі, зокрема і видання з великою кількістю помилок та неточностей. У наступних виданнях Вольтер не змінював тексту повісті, за винятком двох-трьох дрібних поправок.

З-поміж усіх поданих у цьому виданні повістей «Вавилонська царівна», в якій наявні атрибути східної казки, вирізняється своєю наївною простотою.

С. 300.¹ Бел — ім'я верховного божества у стародавніх асирійців.

² ...за кілька парасангів... — Парасанга — перська міра довжини, приблизно 4,5 км.

С. 301.³ Висячі сади Семираміди — висячі сади, споруджені для легендарної цариці Семираміди. Вважаються одним із чудес світу.

⁴ Формозанта — ім'я, утворене від латинського слова formosa — прекрасна.

⁵ ...різбив кілька століть пізніше Пракситель свою Афродіту... — Пракситель (IV ст. до Р. Х.) — грецький скульптор, автор статуї Афродіти Кнідської.

⁶ ...яку називають Венерою Колліпіга... — Мається на увазі Венера Калліпіга, одна з античних статуй Венери невідомого скульптора.

⁷ ...натягне лук Немврода... — Німврод (Немврод) — вавилонський цар, згаданий у Біблії; Немврода зображали мисливцем.

С. 302.⁸ ...сидів на бику Апісі... — див. прим. 63 («Задіг»).

⁹ Систр Ізиди — староегипетський музичний інструмент, вважався даром Ізиди — богині плодючості.

¹⁰ ...книги великого Гермеса... — Гермес — тут: грецька назва єгипетського бога Тота, якого вважали засновником наук і мистецтва. Йому приписували понад 30 тисяч книг.

¹¹ «Веди» — збір давньоіндуських релігійних гімнів, їхні священні книги.

¹² Ксакі — перекручене Шаця-Муні, одне з імен Будди.

С. 303.¹³ ...обличчя Адоніса на Геркулесовім тілі... — Адоніс — юнак неймовірної вроди, коханий богині Афродіти.

С. 304.¹⁴ ...які були в Дельті... — дельта ріки Ніл.

С. 306.¹⁵ ...раніше, за добрих давніх часів, Бела порівняли б до сонця, Формозанту до місяця, шию її до башти, груди до четверика пшениці... — Тут Вольтер пародіює біблійний стиль «Пісні пісень» Соломона.

С. 307.¹⁶ ...зростали в горах Лівану... — гірський масив у Західній Азії між Сирією та Ліваном.

С. 308.¹⁷ ...найкращих із птахів, яких пізніше запрягали в колісницю Юнони... — Богиню Юнону, дружину Юпітера, часто змальовували в колісниці, яку тягнули павичі.

С. 315.¹⁸ Великий Оромазд — див. прим. 29 («Задіг»).

С. 316.¹⁹ Байки вашого стародавнього Локмана... — Локман — легендарний володар Аравії, вигаданий автор добірок байок, які з'явилися в середньовіччі арабською мовою.

С. 317.²⁰ Країна гангаридів — див. прим. 58 («Задіг»).

С. 319.²¹ ...в обіймах гурій... — Гурії — за уявленнями мусульман, вічно юні красуні, які давали праведникам насолоду в раю.

С. 321.²² Його спалили в неспалім політні... — тут: азбест.

С. 323.²³ ...йшлося про стару, досить розпусну жінку, яку двічі викрадали... — Натяк на Єлену Прекрасну, яку в юні роки викрав Тезей, а потім, уже дружиною Менелая, Паріс.

²⁴ ...вела до гори *Іммаус* — див. прим. 16 («Задіг»).

²⁵ ...був у самій *Бассорі* — див. прим. 60 («Задіг»).

²⁶ ...був схожий на того святого, якого пізніше обожували в *Лампсаку*... — Мається на увазі *Пріап*, грецький бог чуттєвих утіх, якого вшановували в місті *Лампсаке*.

С. 326. ²⁷ ...називали її «превелебним святим отцем»... — Звертання до архієпископа і голови релігійного ордену, зокрема ордену єзуїтів.

²⁸ ...перевіз їх... до прекрасних едемських берегів... — Едем, або Еден — земний рай, в якому жив Адам з Євою.

²⁹ *Елисейські поля* — блаженна країна, царство померлих (гр. міф.).

³⁰ ...для садів *Гесперид*... — Німфи *Геспериди* охороняли сад, де росла яблуна із золотими плодами (гр. міф.).

³¹ *Острів Щасливих* — Канарські острови, тобто, за античними уявленнями, «край землі».

³² *Фенікс* — легендарний птах, який мав властивість сплювати себе і знову відроджуватися з попелу.

С. 328. ³³ ...вино вище за сюрєнське... — *Сюрєн* — місто у Франції.

С. 333. ³⁴ ...приставили до *Камбали*... — див. прим. 66 («Задіг»).

³⁵ *Цей імператор вигнав із держави банду чужоземних бонз*... — Китайський імператор *Юнг Чінг* у 1724 р. вигнав із країни єзуїтів.

С. 334. ³⁶ *Тієн* — у китайській релігії небо, яке є головним богом.

³⁷ *Чангі* — у китайській релігії початок усіх речей.

С. 337. ³⁸ *Кіммерійці* — народ, який заселяв північне узбережжя Чорного моря (зокрема, Крим); близько VIII ст. до Р. Х. їх витіснили скіфські племена. Тут Вольтер має на увазі росіян.

С. 338. ³⁹ ...в'їхали вони до дуже великого міста... — Мається на увазі Москва.

⁴⁰ ...імператриця, що правила тоді... — Катерина II, яка правила з 1762 до 1776 р.

⁴¹ ...власними очима обізнатися... — Катерина II, з якою Вольтер листувався, писала йому 1767 р.: «Ось я в Азії; я хочу усе побачити своїми власними очима».

⁴² *Чоловік розпочав цю велику роботу*... — *Петро I*, в якому Вольтер бачив втілення свого ідеалу освіченого монарха.

С. 339. ⁴³ ...египтяни, такі вславлені своїми камінними побудовами... — тут: пірамідами.

⁴⁴ ...вона хотіла, щоб ця дорогоцінна терпимість... була б і в її сусідів. — Катерина II нав'язала Польщі королем Станісла-

ва *Понятовського*; вона досягла рівноправ'я православних і католиків.

С. 340. ⁴⁵ *Молодий державець* — спадкоємний принц, майбутній король Швеції *Густав III* (1746—1792).

⁴⁶ ...король... був разом із тим наймолодший і найсправедливіший із королів. — Данський король *Христіан VII* (1766—1808), який посилив абсолютизм у Данії. Вольтер вважав це явищем історично прогресивним, оскільки королівська влада тут протистояла старим феодальним інститутам.

⁴⁷ *У сарматів Амазан побачив на троні філософа*... — Польський король *Станіслав Понятовський* (1732—1798) листувався з Вольтером.

⁴⁸ ...кожен одним словом міг скасувати постанови всіх інших. — Мається на увазі польське право *liberum veto*.

С. 341. ⁴⁹ *В усіх цих державах знищили безглуздий звичай*... — Тут Вольтер протиставляє німецьке протестантство католицизму, що панував у Франції, Італії та Іспанії.

⁵⁰ ...ховати за життя у величезних в'язницях... — тобто у монастирях.

⁵¹ ...приїхав до *Батавії*... — Вольтер має на увазі Голландію.

С. 342. ⁵² *Альбїон* — кельтська назва Англії.

⁵³ *Тір* — стародавня назва Фінікії.

⁵⁴ *Острів Атлантида* (гр. міф.) — за надмірну гордість атлантів, мешканців цього великого острова в Атлантичному океані, за велінням Зевса, Атлантида була поглинута океанськими водами.

⁵⁵ ...до берегів *Везеру*... — *Везер* — ріка в Німеччині.

С. 343. ⁵⁶ *Марк-Мішель Рей* — амстердамський видавець, який надрукував багато творів французьких письменників, заборонених цензурою, зокрема і книги Вольтера.

⁵⁷ *Авзонійці* — італійці.

⁵⁸ *Вельхи* — французи.

⁵⁹ «*Селянин-підпанок*» (1735) — роман французького письменника *Шевальє де Муна* (1701—1784).

⁶⁰ «*Софа*» — фривольний роман *Кребійона-сина* (1707—1777), надрукований 1745 р.

⁶¹ «*Четверо факарденів*» — роман французького письменника *Антуана Гамільтона* (1646—1720), шотландця за походженням.

С. 344. ⁶² ...виклав йому вчення, що... стало вченням *Піфагора*, *Порфіра* та *Ямвліха*... — *Піфагор* (VI—V ст. до Р. Х.) — грецький філософ і математик; *Порфірій* (III—IV ст. н. е.) та *Ямвліх* (III—IV ст. н. е.) — грецькі філософи-неоплатоніки.

Усі вони були прихильниками і проповідниками вегетаріанства.

С. 345.⁶³ ...різні люди, що приходили із старої землі Сатурна... — Вольтер має на увазі римлян, які завоювали Британію. За давнім італійським переказом, бог родючості Сатурн був першим царем Лаціуму — області, де знаходиться Рим. А звідси назва «місто Сатурна», яку дістав Рим.

⁶⁴ Один із наших королів... — Англійський король Йоан Безземельний, який 1213 р. оголосив себе васалом Римського Папи.

⁶⁵ ...його називають «Старцем семи горбів»... — Папа Римський.

С. 346.⁶⁶ ...кілька чоловік, що носили чорні плащі... — пресвітеріанці, помірковане крило англійських пуритан.

⁶⁷ ...інші, що носили поверх камзолів білі сорочки... — індепенденти, радикальніше крило англійського пуританства.

⁶⁸ ...усі громадяни стали або вбивцями, або жертвами, або катами, або скараними на смерть, або грабіжниками, або рабами, — і все це в ім'я неба й Господа. — Вольтер має на увазі події англійської революції XVII ст., яка відбувалась під релігійними гаслами.

⁶⁹ Дві партії — тобто партія консерваторів (торі) та лібералів (вігі).

С. 349.⁷⁰ ...приплив до міста... — далі йдеться про Венецію.

⁷¹ На площах цього міста кишіли чоловіки й жінки, що мали два обличчя... — У Венеції XVIII ст. існував звичай ходити в масках.

С. 350.⁷² Зайшовши у якийсь храм, що здався йому дуже гарним... — Мовиться про собор Святого Петра у Ватикані.

С. 351.⁷³ Двір той складався з панів або в червоних, або у фіалкових убраннях... — тобто кардиналів та єпископів.

⁷⁴ «San Martino, che bel ragazzo! San Pancratio, che bel fanciullo!» (Італ.) — «Святий Мартіне, який вродливий хлопчець! Святий Панкрате, що за вродливий юнак!»

С. 352.⁷⁵ Спочатку він був рибалкою та ключарем... — Першим римським єпископом був апостол Петро, за фахом звичайний рибалка. По смерті він стає володарем ключів від раю.

⁷⁶ Недавно він послав сто одне розпорядження кельтському королеві, і той скорився їм. — Йдеться про буллу «Unigenitus» Папи Климента XI (1743), в якій він засуджував янсенізм. Король Людовік XIV наказав парламентові прийняти її.

С. 353.⁷⁷ Один нормандський священник... — Ле Тельє (1643—1719), духівник Людовіка XIV по смерті попереднього де ля Шеза.

⁷⁸ *buona mancia* (італ.) — добрий подарунок.

С. 354.⁷⁹ ...перше ім'я означало «бруд і гній». Згодом воно прибрало ймення Ізиди... — Давня назва Парижа — Лютеція походить від латинського слова *lutum* — болото. Вольтер, як і деякі історики, пов'язував латинську назву Парижа (*Parisii*) з іменем богини Ізиди (*Isis*).

⁸⁰ Воно довго було в рабстві у героїв-грабіжників із семи горбів, а по кількох століттях інші герої-розбишаки, прийшовши з протилежного берега Райну, захопили його невеличку територію. — Маються на увазі римляни, які підкорили Галлію ще в часи Юлія Цезаря, та германські племена, які завоювали Галлію у V ст.

⁸¹ ...ті страшні часи, коли одна половина нації винищувала другу в ім'я дурниць... — Йдеться про релігійні війни XVI ст. між католиками і протестантами.

С. 355.⁸² ...група темних фанатиків... — тут: священники і ченці.

⁸³ Інші зайняті... додержувалися давніх дикунських звичаїв... — представники суддівського стану.

⁸⁴ За легку провину юнака карали... — Вольтер має на увазі вільнодумця Шевальє де ля Барра (1747—1766), якого скарали на смерть, звинувативши в тому, що він навмисне зламав розп'яття. Ця подія дістала великий розголос у Європі.

С. 356.⁸⁵ ...навіть поміж друїдів... — Вольтер називає друїдами єзуїтів.

⁸⁶ Один друїдський газетяр... — Мається на увазі Фрерон (див. прим. 84 («Кандід»)).

⁸⁷ ...у маленьких старців і старчих... — Вольтер має на увазі секту конвульсіонерів.

⁸⁸ ...друїди, одягнені в чорне... — Йдеться про єзуїтський орден, який у Франції заборонили 1764 р.

⁸⁹ ...це право залишили дармоїдам у сирій одязі, кілька архідруїдів друкують наклепницькі пасквілі. — У сирому одязі ходили ченці-ораторіанці, до яких перейшли колишні навчальні заклади єзуїтів. Вольтер має, певно, на увазі виступи на захист єзуїтів французького архієпископа Крістофа де Бомона та єпископа Ле Фран де Помпіньяна.

С. 357.⁹⁰ Того самого вечора його запросила на вечерю одна дама... — Мається на увазі Марі-Тереза Жоффрен (1699—1777), у паризькому салоні якої часто бували енциклопедисти.

⁹¹ ...в деяких із тих країн, якими мандрував Амазан... — Йдеться, зокрема, про Польщу, куди пані Жоффрен їздила на запрошення Станіслава Понятовського.

С. 361.⁹² *Анкона* — італійське місто в Адріатичному морі.
⁹³ ...*побачивши будинок, що летів повітрям...* — За церковною легендою, церква Святої Діви в Назареті у XIII ст. перелетіла спочатку до Далматії, а потім до Італії. Цю подію датовують 1291 і 1295 рр.

С. 362.⁹⁴ *Бетіс* — давня назва ріки Гвадалквівір.

⁹⁵ *Жителі Тира* — фінікійці.

⁹⁶ *Бетіка* — давня назва іспанської провінції Андалузія.

⁹⁷ ...*яких звали «пошукувачами»...* — Пошукувачі — дослівний переклад французькою мовою латинського *inquisitores* — інквізитори.

⁹⁸ *Антропокаї* — слово «спалювачі людей» утворене із грецьких коренів *anthropos* — людина і *kaid* — палити.

⁹⁹ «*Por l'amor de Dios*» (*исп.*) — «В ім'я любові до Бога».

С. 363.¹⁰⁰ *П'ятнадцять сочень альгвазілів...* — Альгвазіли — див. прим. 55 («Кандід»).

¹⁰¹ ...*зі своїм святим трибуналом.* — Тут: суддівське крісло.

С. 364.¹⁰² ...*старий державець з короною на голові...* — Іспанський король Карл III (1759—1788), який прогнав єзуїтів і боровся з інквізицією.

С. 365.¹⁰³ «*Іспанське капричіо*» — популярний іспанський танок.

С. 367.¹⁰⁴ ...*зветься басками або гасконцями.* — Вольтер одночасно мав на увазі і басків, і гасконців.

С. 368.¹⁰⁵ ...*сестра Пігмаліона, дружина Сіхея...* — Дідона переселилася до Північної Африки і заснувала місто Карфаген, коли її брат, тирський цар Пігмаліон, убив її чоловіка.

¹⁰⁶ ...*найповажніші автори старих часів...* — Мається на увазі поет Вергілій, який у своїй поемі «Енеїда» розповідає про фінікійську царицю Дідону, засновницю міста Карфаген.

¹⁰⁷ ...*береги Бізацени...* — Бізацена — римська провінція в північній Африці.

¹⁰⁸ *Сірта* — затоки Великий Сірт (біля Триполітанії) і Малий Сірт (біля берегів Тунісу).

¹⁰⁹ *Кіреня* — давньогрецька колонія на заході Єгипту.

¹¹⁰ *Великий Херсонес* — так стародавні греки називали Крим.

С. 369.¹¹¹ *Мемфіс* — див. прим. 17 («Задіг»).

¹¹² *Геліополіс* — місто у Стародавньому Єгипті, розташоване недалеко від теперішнього Каїра.

¹¹³ ...*виступити на Арсіною...* — Іменем єгипетської цариці Арсіної називали багато міст Стародавнього Єгипту.

¹¹⁴ *Петра* — давнє місто в Аравії.

¹¹⁵ *Артемита* — назва давнього міста у Вірменії, а також одного з островів в Іонійському морі.

¹¹⁶ *Сора* — місто в Італії.

¹¹⁷ *Апамея* — назва багатьох міст Азії.

С. 370.¹¹⁸ ...*я читаю молитву по обіді, не сказавши передобідньої.* — Передобідня — *benedicite* (*лат.*) — католицька молитва перед їжею.

¹¹⁹ ...*сфальсифікувати Кандіда, Простака і цнотливі пригоди цнотливої Жанни, що їх один колишній капуцин спотворив у батавському виданні віршами, вартими капуцина.* — Йдеться про видання в Голландії 1756 р. поеми Вольтера «Орлеанська діва», яке здійснив чернець-розстрига Мобер де Гувест із власним продовженням.

¹²⁰ *Коже* — Франсуа-Марі Коже (1723—1780) — французький літератор, який 1767 р. виступив із памфлетом, спрямованим проти роману Мармонтеля «Велізарій».

¹²¹ *Лярше* — П'єр-Анрі Лярше (1726—1812) — французький літератор і еллініст, автор праці «Додатки до філософії історії» (1767), в якій виступив проти Вольтера.

С. 371.¹²² ...*обвинувачував прекрасних єгиптянок Мендеса...* — Мендес — місто Стародавнього Єгипту.

¹²³ ...*ніби незрівнянна Нінон...* — Нінон де Ланкло (1620—1705) — світська жінка незрівнянної вроди, яка приятелювала з багатьма видатними людьми свого часу.

¹²⁴ ...*чув про абата Шатонефа...* — Абат Шатонеф — близький приятель Нінон де Ланкло, хрещений батько Вольтера.

¹²⁵ ...*вважає його за абата Жедуена...* — Жедуен (1667—1744) — абат і письменник, особливо відомий як перекладач.

¹²⁶ *Аліборон* — невіглас, який видає себе за знавця.

¹²⁷ *Бісетра* — виправна в'язниця, розташована неподалік Парижа, потім божевільня.

¹²⁸ ...*у правдивій комедії «Шотландка»...* — Комедія Вольтера (1760), в якій він висміював Фрерона в образі шпигуна і донощика Флерона.

¹²⁹ ...*гідний сину панотця Дефонтена...* — Дефонтен П'єр Франсуа (1685—1745) — абат, французький літератор, був ув'язнений у Бісетрі, звинувачений в аморальності. Вольтер сприяє його звільненню 1724 р. Згодом Дефонтен писав проти Вольтера й інших просвітників. Вольтер відповів йому голим і дотепним памфлетом (1736).

¹³⁰ ...*його кохання з одним із тих гарненьких хлоп'ят, що носять мечі і пов'язки, як син Венери...* — Амур часто поставав

з пов'язкою на очах як свідчення того, що його стріли не вибирають свою жертву.

С. 372. ¹³¹ ...*всеславний газетний богослове...* — Випад проти видавця «Церковної газети».

¹³² ...*церкви, заснованої абатом Бешераном...* — Абат Бешеран — паризький священик, засновник секти конвульсіонерів.

¹³³ *Авраам Шоме* (1730—1790) — французький літератор, противник енциклопедистів, автор восьмитомної праці «Законний передсуд проти Енциклопедії» (1758).

¹³⁴ *Сір Рібайє* — доктор Сорбонни, один із найавторитетніших професорів богословського факультету, був королівським цензором.

Ярема Кравець

З М І С Т

Загадковий та незбагненний Вольтер. *Я. Кравець* 3

ФІЛОСОФСЬКІ ПОВІСТІ

Задіг, або Талан. *Східна історія*.
Переклад Л. Івченкової 35

Мікромегас.
Переклад Я. Кравця 111

Кандід, або Оптимізм.
*Переклад В. Підмогильного за редакцією
М. Терещенка* 131

Простак. *Правдива історія, добута з манускрипту
панотця Кеснеля*.
Переклад Л. Івченкової 229

Вавилонська царівна.
*Переклад В. Підмогильного за редакцією
М. Терещенка* 300

Примітки. *Я. Кравець* 373

Літературно-художнє видання

ВОЛЬТЕР

КАНДІД

Філософські повісті

Переклад з французької

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*



Підписано до друку 21.09.11. Формат 84x108 1/32.
Умов. друк. арк. 21,84. Облік.-вид. арк. 20,82.
Тираж 750 прим. Замовлення № 1-521

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Вольтер

В71 Кандід: філософ. повісті: пер. з фр. / Вольтер; передмова та примітки Я. І. Кравця; худож.-ілюстратор Д. С. Ракова; худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2011. — 411 с. — (Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5103-5

(Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-4961-2.

Вольтер (справжнє ім'я — Марі Франсуа Аруе, 1694—1778) — блискучий майстер сатиричної прози, історик, публіцист, «некоронований король Європи», як називали його сучасники, увійшов в історію як один з найвидатніших діячів французького Просвітництва.

Вольтер-просвітитель, що оспівував радощі життя і ненавидів усе, що пригнічує людину, розкривається в своїх філософських повістях («Задіг, або Талан», «Мікромегас», «Кандід, або Оптимізм», «Простак», «Вавилонська царівна»), глибоке ідейне значення і високі художні достоїнства яких ставлять їх у ряд тих творів, що цілком витримали випробування часом.

ББК 84(4ФРА)